

131021

EMLÉKBESZÉDEK
ÉS
TANULMÁNYOK

Előfizet. S.

1218.

Polnár Mihály
Könyvelő Bóka L.
Hajó utca 7. sz.
Budapest.

130481

EMLEKBESZÉDEK ÉS TANULMÁNYOK

IRTA

TREFORT ÁGOSTON.

BUDAPEST.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

1881.

131021

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

ELŐSZÓ.

V^{ALAHÁNYSZOR} egy jó könyvet olvastam, azoknak egyikét, melyeknek befejezésén az olvasó sajnálja, hogy vége van, s elhatározza, hogy azt többször fogja olvasni, mert minél többször olvasunk ily könyvet, annál több élvezetet s tanulságot nyújt az, — melyeknek olvasásánál oly sajátságos érzésünk van, mintha nemcsak okosabbak hanem jobbak is lettünk volna, felébredett bennem az óhajtás: bár több ily művet írna az író! De megesék rajtam, mint minden emberen, kinek az olvasás életszokásaihoz tartozik, hogy gyengébb mű is jött kezembe, s akkor mindig elémbe tűnt e kérdés: mi ezen könyv létjoga? Minek írta s főleg minek adta ki az író ezen könyvet?

És midőn most a jelen könyvet én adom ki, eszembe jut, vajjon ha általában olvasóra talál, nem ébred-e benne is azon kérdés: mi e könyv létjoga?

E kérdésre akarok röviden válaszolni.

Nem volt soha szokásom, sem örömeimet, sem fájdalmaimat a vásárra vinni, hogy részvétet gerjeszsek, — most mégis könnyen eshetem annak gyanújába; de nem bánom, ily dolgokhoz hozzá szoktam, elég hosszú nyilvános életem, melyben az érzélgés minden neméről lemondottam, — tanultam a dolgokat igazi niveau-jukra leszállítani, sőt megvetni is. Bátran kimondom tehát, hogy kevés ember ment annyi lelki fájdalmakon s gyötrelmeken keresztül, mint én. Fiam halála — 1878 októb. 13-án Boszniában, Zvornikban — betetőzte azokat. Ha ő él, e könyv nem látott volna napvilágot. Halálom után megtalálta volna e tanulmányokat, leveleimmel s mindenféle jegyzeteimmel együtt, s cselekedett volna velök belátása, kénye és kedve szerint. De ő nincs többé, meghalt azon korban, mikor még nem ismerte az élet keserűségeit, azon küszöbön állva, melyen túl az élet harczeit s keserűségei még csak kezdődnek, úgy hogy elmondhatni róla is: az istenek elviszik azt ifjúságában, kit szeretnek.

Született 1854-ben Pesten, febr. 22-én, az Emmerling-féle, István főherczeghez címzett szállodá-

ban, mert Csabacsüdön Békésmegyében állandóan lakván, midőn családomat 1853-ban ősszel felhoztam, állandó lakást nem fogadtam. Ervin nevet kapott, anyja kívánságára, ki midőn vele 1850-ben Strassburgban voltam, az ottani dom látogatásánál s annak benyomása alatt mondotta, hogy ha fia lesz, Ervinnek fogja nevezni. Nem szándékom, Ervin biographiáját írni; ez érdekkal nem birhatna, mert ő még oly életet nem élt, mely életírásra alkalmas vagy érdemes volna, — csakis azt fogom említeni, miből látni, hogy mind azon feltételeket megszerezte már, melyek egy sikeres, talán jeles életpálya elérésére szükségesek. Miután a gymnasialis iskolákat Pesten a kegyesrendiek gymnasiumában jó sikerrel elvégezte, de még igen fiatal volt arra, hogy egyetemre mehessen, kiküldöttem egy évre Genfbe. Ez év kiképzésére nézve nagyon hasznos volt. Haza jöven, frequentálta az egyetemet s önkéntes lett, fényesen letette az év végével a tiszti vizsgálatot s tartalékhadnagynak neveztetett ki. A jogi tanulmányok harmadik évét Lipcsében töltötte és elvégezvén a jogi cursust, két évig mint tiszteletbeli aljegyző Mosonmegyében működött. Közben letette a szigorlatokat az államtudományokból s mint fogalmazó nyert alkalmazást a kultusminiszteriumban. Szándéka volt, adott alkalommal mint képviselő-

jelölt fellépni, miután 1878-ban választónak lett beírva. A sors könyvében másként volt megírva. Mint tartalék tiszt ordonancz tisztnek volt feljegyezve, s midőn az egyik pesti divisio mozgósítva lett, ő is Boszniába ment. Augusztus 24-én láttam utolszor Bécsben, hol tölem s nővéreitől búcsút vett. Egyszerre indultunk el, ő az államvasút pályaudvara felé, Pozsonyba s onnan Budapestre utazván; én a nyugati pálya udvara felé Salzburg irányában. Mindkettőnkben megvolt azon nyugodt biztos érzés, hogy egynehány hónap múlva jó egészségben, jó kedvben fogunk ismét találkozni. S ez érzés visszatükrözött minden levelében, melyek a legnagyobb nélkülözések és testi megerőltetések közt vidám hangulattal, sőt humorral voltak írva, még az is, melyet október 9-én írt, s melyet csak halála után vettem, — hiszen még október 11-én táviratozott, hogy jól érzi magát. Okt. 13-án, erős izmos termete s virágzó egészsége daczára, váratlanul meghalt, a kimerültség, véghetetlen testi megerőltetés és nélkülözés folytán, s mert a nagy megerőltetések közepette is folytonosan fáznia és éheznie kellett.

Ő meg volt áldva mindazon testi és lelki tulajdonokkal, melyek a fiatalságnak, nem akarom mondani fényes, de mondhatom szép jövőt ígérnek. E jövő küszöbén megölte a kérlelhetlen sors, messze földön,

Zvornikban, hol a mint írták, fényesen és nagy részvét mellett eltemették. Megírták nekem, talán vigaszul, hogy temetése történelmi jelentőséggel is birt, mert mióta a mahomedánusok Boszniában uralkodnak, fiam temetése volt az első nyilvános keresztény szertartás.

De ez, valamint az általános részvét, melyet halála előidézett, nekem vigaszt nem nyújtott s a fájdalmat nem enyhítette. A nagy fájdalmak nem ölik meg az embert, de nem szűnnek meg soha.

Szándékom volt neki Zvornikban emléket állítani, mert nem szeretem a holtakat nyugalmaikban bolygatni, s költőibb nyughelynek találtam a zvorniki mint a pesti temetőt; de gyermekeim, miután arról értesültek, hogy sírja ott biztos állapotban nincsen, tudtom nélkül ide hozatták s anyja mellett eltemettették.

E derék fiú komolyan készült az élet feladataihoz. Sokszor gondoltam, hogy ő azon fiuk egyike lesz, kik folytatni fogják, mit az apák megkezdettek. De neki meg kellett halni, mielőtt még bármit tehetett s alkothatott volna. És ma, habár sokan ismerték és szerették, mert igen kedves ember volt, ki beszél még róla? s néhány rövid esztendő el fog mulni, mikor valószínűleg én sem leszek többé, — és senki sem fogja tudni, hogy létezett s talán saját

nővéreinek fiai, kiknek egyike nagybátyja tisztelére Ervin nevét kapta, mit sem fognak tudni róla!

Fiam emlékére adtam ki e könyvet, — nem objectiv indok, de nekem indok, melynek engedni nem hittem tilosnak.

A könyvről magáról kevés a mondani valóm.

A cikkeket, melyek tartalmát képezik, úgy veszi az olvasó, a mint annak idején megírtam. Nem írok ma már mindent alá, a mit egészen más viszonyok közt gondoltam és állítottam, — de nem állítottam és gondoltam soha semmit, mit magaménak ne vallhatnék. Nem változtattam azért a cikkeken semmit, — még nyelvöket is csak annyiban, a mennyiben itt-ott nagyon elavultnak találtam.

Budapest, 1880. karácson első napján.

TOCQUEVILLE EMLÉKEZETE.

FELOLVASTATOTT A M. T. AKADÉMIA 1862. FEBR. 3-diki ÜLÉSÉBEN.

A MAGYAR akadémia, midőn a külföldi irodal-
mak jeleseit tagjai közé fogadja, nem csak más
akadémiák szokását, hanem egyszersmind a magyar
nemzet polgárosodása történetében rejlő azon elvet
is követi, mely szerint a magyar nemzet, ragasz-
kodva természeti sajátosságaihoz, egyszersmind ma-
gáévá tévé minden korban a más nemzeteknél kifej-
lett eszméket s intézményeket is, s ekkép velők
solidaritásba lépve, az európai nemzetek családjá-
ban foglalt helyet, és e helyet állandóan fenn tudta
tartani. Ezt tette dicső királya Sz. István alatt, mi-
dőn a keresztyénséget elfogadá, ezt a reformatió
idejében, s ezt a XVII. század kezdetén, midőn a
hosszú polgárháborúk után az ország közigazga-
tását a continensen dívó formák szerint szervezte,
valamint 1848-ban is, mikor feudális alkotmányát át-
idomítá, s a kor uralkodó, a nemzet további létének
föltételeit képező s elutasíthatatlan irányával össz-
hangzásba hozta. A tisztelt akadémia 1858-ban gya-

korolhatván, évekig felfüggesztett választó-jogát, sietett Tocquevillet a törvénytudományi osztályba, mely e szűk név alatt a jog- és államtudományokat a legszélesebb értelemben magában foglalja, tagjául választani. Maga e tény ugyan nem tévé őt a mienkké, hiszen már akkor, mint a világirodalom egyik legjelesbje, a mienk volt, mert mi kitűnő művei tartalmát már eredetiben sajátunkká tettük, később fordítás által tágabb körökben is meghonosítottuk; a tisztelt akadémia, mint a nemzet tudományos és szellemi érdekeinek képviselője, e választás által a rokonszenv és tisztelet bizonyosságát adván csak, hivatalosan constatálta, hogy ő hozzánk is tartozik. Nem jutott azonban akadémiánknak a szerencse őt sokáig bírhatni; mert a kérlelhetetlen végzet e becses élet világát már a megválasztására következő tavaszon kioltá. Ha én most e kitűnő férfiú emlékét önök előtt felújítani, a nagy eszméket, s a nemes célokat, melyeknek e rövid élet szentelve volt, feltárni készülök, nem azért teszem azt, mintha hinném, hogy előadásom a tárgy mértékét megüthetné, s mintha nem tudnám, hogy társaim közt nem egy van, ki e tisztnek hasonlíthatatlanul jobban képes volna megfelelni, — teszem csupán azért, mert talán senki sincs önök közt, a ki Tocquevillenek annyi hálaival tartoznék, mint én, kinek politikai képzésére s nézletmódjára az ő munkái tanulmányozása döntő hatással volt, s ép ezért talán senki, a ki több

kegyelettel s rokonszenvvvel viseltetnék a nemes férfiú kedélye s állambölcselete iránt. Minden ember tevékenysége egyéniségének kifolyása, a mint természet és társadalmi viszonyok képezék s fejleszték, s ha igaz is a költő mondása, hogy a mű dícséri a művészt: igaz egyszersmind, hogy a művész ismeretése földeríti művei értelmét. Mily hálás feladat pedig, mielőtt a nagy író műveit elemezzük, magáról az íróról szólani ott, a hol oly tiszta, oly példás, oly szeplőtlen élet áll előttünk!

Tocqueville Elek (Alexis-Charles Cérel de Tocqueville) egy régi aristokratikus család ivadéka, Párisban 1805. július 29-dikén született, az új caesarismus legfényesb korszakában. Anyja unokája volt Malesherbesnek, ki magán- s közéleti erényei, s főleg erkölcsi bátorsága által tündökölt. Atyja a restauratio alatt pair és préfet vala, s két jeles történeti munkát írt. A Tocqueville-család nem tartozott azokhoz, melyek Coblentzbe vándoroltak, hogy hazájok ellen conspiráljanak; hon maradt és véres áldozatot hozott a forradalom romboló szellemének, mi őt még szorosban hozzá fűzte honához, mert a szenvedések a hazában s a hazáért a nemes kebleket soha el nem idegeníték a hazától. Atyja házában neveltetve, első oktatása hiányos volt, keveset tanult, ha ugyan kevésbe vesszük a jó modort s a nemes érzelmeket, a melyek mégis többet érnek talán, mint a gyermekek most dívó túlterhelése, mely csak a

szellemi tehetségek eltompulására vezet. Később járt iskolába, Metzben, hol atyja préfet volt. Tanulmányait fényes sikerrel végezvén, 1826-ban egyik bátyjával Olaszországba utazott, hol, mint minden nemes lélek, gyönyörködött a nagy művek- és szép vidékekben, de úti naplója tanúsága szerint, figyelmét már akkor a nép erkölcei s az országos intézetek is nagy mértékben foglalkodtatták. Utazásából visszatérve, a gyakorlati életbe lépett, s figyelő birónak — juge auditeur — neveztetett ki a versaillesi törvényszékhez. Oly pályát választott tehát, hol a legfényesb tehetség, legszilárdabb jellem és legnemesb nagyravágyás is táplálékot talál; ő azonban más hivatást érzett magában, s hivatalos dolgain kívül Beaumont tisztársával, kivel holtig a legbensőbb baráti viszonyban élt, különféle, de főleg történelmi tanulmányokkal foglalkozott. Mily tevékenység, mily versengés vala ez; mily gyönyörűség rejlett e munkás életben, mily őszinteség az igazság nyomozásában, mily emelkedés a jövő felé, mely a szenvedélyek s a remények e korában korlátlanoknak és felhőtlennek tűnt fel az ifjú nemes szívek előtt. A kik e korszakot nem látták s nem ismerték, csak jelenünk közömbösségét s puhaságát, nehezen fogják érteni ama buzgalmat, mondja Beaumont. Franciaország akkor komolyan vette az alkotmányosság és szabadság ügyét, mely akkor az idősb Bourbonok által veszélyeztetve volt. Az ő alkotmányellenes tö-

rekvéseik, s különösen egy aggastyán könnyelműsége s rövidlátása a júliusi forradalomhoz vezetett, mely a Bourbon-nemzetséget a koronától megfosztá, Franciaországot pedig természetszerű alkotmányos kifejlődésében megzavarta, s már akkor elhinté ama szerencsétlenségek magvát, melyek az országra 1848-ban súlyosodtak, s a cäsarismust másodízben lehetségessé tévék. Tocquevillenek, az újabb kor mozgalmait észlelve, s most ép mint egy új forradalom szemtanújának, mi sem ragadta meg annyira elméjét, mint e mozgalom demokratikus jelleme. Világos lön előtte, hogy az egyenlőségnek elutasíthatatlan, s anyagi eszközökkel le nem bírható elve teljes erővel behat az új társadalmakba, s tiszta szellemében már állapotodni kezdenek ama nagy problémák, melyek életét betölték: mikép kell összeegyeztetni az egyenlőséget a szabadsággal? mikép kell meggátolni, hogy a democratiából kifolyó hatalom mindenhatóvá és zsarnokká ne váljék?

Látva, hogy Franciaország végzetszerűleg a democratia felé halad, és ennek veszélyeit is el fogja érni: eltökélte magát, hogy meglátogatja az Atlanti oceánon túl ama nagy államot, hol a föltétlen egyenlőség mellett a szabadság is létezik, mert Tocqueville szerint semmi sem undokabb, mint democratia szabadság nélkül.

Mint minden forradalom után, úgy a júliusi után is, számtalan kérdés merült fel, köztük a fog-

házak javítása is. Ezek tanulmányozására Beaumont barátjával megbízást kapott a kormánytól, s 1831. ápril 2-dikán útnak indultak. Egy évet a szövetséges államokban töltvén, nemcsak a hivatalos küldetésnek felelt meg barátjával együtt tökéletesen: hanem az embereket, intézményeket, törvényeket is tanulmányozva, később megjelent híres munkája anyagát is magával hozta, 1832-ben odahagyja hivatalos pályáját, s két évet ez anyag kidolgozásának szentel. Ezek Tocqueville életének legboldogabb évei; szenvedéllyel átengedve magát szellemi munkásságának, önérdeke öntudatában, teli reményekkel, még ismeretlen, bár közel a nagy hírnévhez, de még menten a siker következtetésétől, melyek őt nemsokára elragadák s élvezetével ránehezítik annak szolgátságát is. 1835-ben januárban jelent meg a *De la Democratie en Amerique* című munka első része. Csak nehezen tudott e műnek kiadót szerezni, s ez végre is az első kiadásból csak ötszáz példányt nyomtatott. A munka azonban már nyomtatás közben a nyomdai személyzetet elragadta, s megjelenésekor egy illetékes bíró, Royer-Collard, azt mondá róla: hogy Montesquieu óta nem jelent meg ilyen munka. E könyvet lefordították minden európai nyelvre, egy kiadás a másikat érte, 1836-ban már a 6-dik kiadás jött ki. Amerikában oly hatást keltett, hogy az amerikaiak el nem tudták képzelni, mint volt képes egy idegen, csupán egy évi útazás után, ekként felfogni intézményeiket,

erkölceiket. Az angol parlamentben az első államférfiak Tocquevillere, mint politikai tekintélyre, hivatkoztak. E munka megjelenése megalapítá Tocqueville állását a közéletben s társaságban, egy más esemény pedig ugyanazon időben magán életére volt döntő befolyással; mert amaz évben lépett házasságra egy angol nővel, ki háztartásához ugyan semmi vagyont nem hozott, de helyette igazi kincset szellemben, kedélyben s minden női erényben. E házasságról szokta volt Tocqueville mondani, hogy bár egynémely böles sokat bírálgatta, ez volt mégis életének legokosabb tette. Azonban házasságának, valamint különféle más magános érdekek hátráltatták őt munkája folytatásában, s democratiája második része, mely a democratiának az életre, a társadalomra való befolyásáról szól, csak 1840-ben jelent meg. E késedelemnek mindazáltal nem csak külső okai voltak, ezt hozta magával a tárgy természete, s a szerző ama törekvése, hogy forma tekintetében is tökéletes munkát állítson elő, mert szerinte, igen helyesen, a gondolatnak csak formája által lehet hatalma, értéke s tartóssága. De mielőtt e munka sajtó alá ment, Tocqueville élete ismét új fordulóponthoz ért. Ő gyakorlati természetű vala, — azok egyike, kik, ha államtudománygyal foglalkoznak, az államigazgatásban részt akarnak venni. Tocquevilleben sok ambitio volt, de nem ama mindennapi ambitio, mely pénzzel és hivatalokkal táplálkozik, s hiú

kitüntetésekkel megelégszik, — az ambitionak e nemét csak ott ismerte, hol azt megvetnie kellett; az ambitio, mely az ő lelkét eltölté, ama férfias s tiszta ambitio volt, mely szabad országokban a közérények közt első, mely a haza szeretetével s nagyságával olvad össze, mely az állam kormányja után tör, hanem a szabadsággal kapcsolatos küzdelmek árán; szüntelen megújuló erő kifejtés, érdem és tehetség által szült siker mellett, nagy s nemes ambitio, melyet tisztelni kell, s nem megbélyegezni, mely a hatalomra fényt s méltóságot áraszt, s amely nagyokká teszi azokat is, a kiket föl nem emel. Természetes volt, hogy magát a kamarába meg akarta választatni, s hogy barátai is azt kívánták; de 1834-ben az *Amerikai democratia* szerzőjét, kinek neve a Tajótól a Neváig ismeretes volt, a nyárspolgárság mint aristocratát visszautasította. 1839-ben azonban, az általános választások útján roppant többséggel megválasztatott, s az 1851-diki szerencsétlen 2-dik deczemberig, valamint Lajos Fülöp, úgy a respublica alatt folyvást a francia törvényhozás tagja volt. Tocqueville a parlamenti életben kitünően betölté helyét, szándoka mindig tiszta volt, nagyravágyását mindig alárendelte a közjónak, gondolkozása mély, szónoklata komoly, gyakran ragyogó és hatásos, s mindig tiszteletgerjesztő; ítélete s okoskodása felsőbb rendű; s azon időben, midőn semmi botlás sem maradt eltakarva, általánosan tisztelt jellemét

soha sem támadták meg, nem is gyanúsították soha sem. Tocqueville ama szónokok egyike volt, kik csak akkor szólnak, mikor nem csak helyes, hanem új eszmékkel léphetnek a szószékre; mind az ellen, a mit közhelynek mondanak, legyőzhetetlen ellen-szenve volt; ezért némely beszédeit, melyek a hallgatóságot hidegen hagyták, ma is élénk érdekekkel olvashatni. Mély belátása s tapintata érezte vele ama veszélyeket, melyek a pays legal-t, a 200 frankot fizető választókra támaszkodó rendszert fenyegeték, mert Tocqueville, mint már előbb is mondám, kitűnően gyakorlati eszű s irányú férfiú volt, nagy bámulatára s bosszúságára azoknak, kik azt kívánták, hogy oly férfiú, a ki gondolkozik, ne lépjen a cselekvés terére, hogy e tér csak a korlátolt eszek s a kétséges jellemek küzdtere maradjon. Tocqueville pedig az államférfiú két fő tulajdonságával bírt; — éles látással, mely behat a jövőbe, előre fölfedezi a követendő utakat és kerülendő szirteket, messzebb s előbbre lát, mint mások, és emberismerettel. Szerfölött nevezetes tehát Tocqueville fölszólalása január 27-dikén, 1848-ban: «Azt állítják — így szól — hogy nincs veszély, mert nincsen zendülés; azt mondják, hogy miután a társaság felszínén nem mutatkozik anyagi rendetlenség, távol vannak tőlünk a forradalmak. Engedjék meg, uraim, elmondhatnom önöknek, hogy csalódnak. Kétségen kívül a rendetlenség nem mutatkozik tényekben, hanem létezik a szelle-

mekben; figyeljenek arra, a mi a munkás osztályok körében történik. Igaz, hogy nem izgatják politikai szenvedélyeiket, mint hajdanán, de nem látják-e önök, hogy politikai szenvedélyeik társadalmi szenvedélyekké alakultak? Nem látják-e önök, hogy kebelökben vélemények terjednek, eszmék, melyeknek célja nem bizonyos törvényeket, nem a minisztériumot, vagy egy bizonyos kormányformát, hanem magát a társadalmat dönteni meg, s megrázkódtatni az alapokat, melyeken az most nyugszik. Nem hallják-e önök, mit mondanak naponkint a körökben? Nem hallják-e, hogy ott szüntelen ismétlik, hogy mindazok, a kik felettök állanak, nem képesek s nem érdemesek őket kormányozni; hogy a javak elosztása e világon igazságtalan; hogy a tulajdon nem nyugszik méltányos alapokon? Vajjon nem hiszik-e önök, hogy ily vélemények gyökeret vernek, ha általánosan elterjednek, ha a tömegekbe lehatnak? hogy előbb-utóbb, én nem tudom, mikor s miként, rettentő forradalmakat idéznek elő? Ez, uraim, mély meggyőződésem, hiszem, hogy vulkánokon aluszunk.»

Tocquevillet tehát a februári forradalom megszorítá, de nem lepte meg. Fájdalma azonban mély vala, mert látta ama veszélyeket, melyek a forradalom által a szabadságot fenyegetik. Ezek kikérülésére Tocqueville más módot nem látott, mint a respublica őszinte elfogadását, s őszinte munkássá-

gát, hogy megszilárdúlhasson. E nézetből indulva ki, Cavaignacot pártolá, s bukásában a szabadság megbuktatását látta. Tocqueville szerint Cavaignac az egyetlen nagy alak, ki Franciaországban a 48-diki forradalom terén föltűnt, s a ki a történetben megtartja magasságát. 1849. júniusban, midőn Napoleon tervei keresztülvitelét felfüggeszteni, s magát a szabadság őszinte emberei által környezni volt kénytelen; Tocqueville is elfogadta a Barrot miniszteriumában a külügyek tárczáját, de miután az elnök október 31-dikén a respublicával szakított, Tocqueville és társai visszaléptek: — a leendő császárnak ezentúl csak írnokokra volt szüksége. A törvényhozó gyűlés léte ezentúl 1851. decz. 2-dikáig merő agonia volt; mindenki látta, mi fog következni, és senki sem tudta megakadályozni! Tocqueville azokhoz tartozott, kik az alkotmány revisióját sürgették, ez úton vélve talán még kikerülhetni a császárságot. Tudjuk, hogy az nem sikerült, de sikerült az államszín, melynek következtében Franciaország legjelesebb emberei decz. 5-dikén, mint gonosztevők, Vincennesbe börtönbe vették. Itt végződött Tocqueville politikai élete; ezzel végződött a szabadság Franciaországban. Ez esemény után Tocqueville jószágára Normandiába vonúlt, hol a départementi tanács elnökségéről is lemondott, nem akarván oly esküt tenni, mely becsületével nem fért össze. Azon emberekhez tartozván, kik nem tudnak azzal meg-

elégedni, hogy comforttal élhetnek, lelke vérzett az érintett események fölött, s fájdalomának csak a szellemi munkásságban keresett vigaszt. Gyűjtött, tanult, utazott, s e fáradozásnak gyümölcse lőn 1856-ban megjelent munkája: *L'ancien régime et la révolution*, mely egy nagyobb munkának csak első részét képezte volna, ha sikerül azt bevégeznie. Azonban egészsége gyöngye volt, s 1858. júniusban vérhányás lepte meg. Déli éghajlatot ajánlottak neki a télre, s e végett déli Franciaországban, Cannes város szomszédságában települt le. Az orvosok reménylették, ő maga is hitte, hogy életét megtarthatja, de az erők fogytak, s a drága beteg 1859. ápril 26-dikán bevégezte földi pályáját, élete 54-dik évében.

II.

Tocqueville azonban nem szünt meg élni, él munkáiban, nemcsak a jelen, hanem a jövő nemzedékek számára is. Ezek munkáiból politikai tudományt lesznek meritendők, s részint amaz eszmék ellen küzdenek, részint azok megvalósításán fognak dolgozni, a melyeknek physiologiáját Tocqueville oly jelesen megírta. Tocqueville első s mintegy törzsműve: *A democratia Amerikában* című munkája első része, mely 1835-ben jelent meg, s a democra-

tiát az államban, különösen pedig az amerikai szövetséges államokban, tárgyalja.

A democratia Tocquevillenek nem valami ideál, mely után a régi világnak törekedni kell — nem is valami sociális betegség, mely ellen küzdeni kell és lehet; tény az, mely létezik, s naponkint nagyobb dimensiókat ölt; tény, a melyet nem valami rögtönzött tanok szültek; hanem az európai történelmi fejlődések oly eredménye az, mint a királyság vagy az aristocrátia. E tényt ismertetni minden fény- s árnyoldalával, különösen a mint Amerikában az államban működik; tanítani, mikép illeszkedjünk az elutasíthatatlan tényhez, mikép enyhítsük bajait, s kerüljük a belőle eredő veszélyeket: — ez Tocqueville munkájának feladata.

Megvallom, mondja a szerző, hogy én Amerikában többet láttam, mint magát Amerikát; én ott kerestem képét a magában tekintett democratiának, hajlamainak, jellemének, előítéleteinek s szenvedélyeinek; meg akartam ismerni, legalább hogy tudjam, mit kell reménylenünk, s mit kell félnünk tőle. Egészen új politikai tudomány kell, egy egészen új világnak — mondja tovább a szerző. Ez új politikai tudományhoz Tocqueville eme, valamint további munkáiban, dús anyagot hordott; mi pedig büszkék lehetünk arra, hogy nemzetünk is hozzá járult egy munkával, mely Tocqueville mellett is becsülettel megállhat.

Tocqueville, mielőtt velünk a szövetséges államok intézményeit megismertetné, tisztába hozza előttünk, hogy a demokratikus eszmék, s a belőlök folyó intézmények nem az amerikai rengetegekből támadtak rögtön, hanem a reformatio által Angliában kifejlődve, a puritanok által vitettek át az új világba. A democratia tehát a legaristokratikusabb országban legegőbb és legnagyobb mértékben fejlett ki, valamint Anglia, Európának e legbiblikusabb hona, hazája amaz eszméknek is, a melyek, mint a XVIII. század eszméi, a francia irodalom által terjesztettek, s nagyrészt a positiv keresztyénség ellen voltak irányozva. Hogy azonban a puritanismussal összenőtt demokratikus eszmék magokat tarthatták, s az új világ e részeiben demokratikus állam és társadalom fejlődött, azt oly külső viszonyok eszközölték, melyek nemléte esetében, ez eszmék is másféle átalakuláson mehettek volna keresztül.

Az Európából kivándorolt s Amerikában letelepedett gyarmatosoknak, kik, kevés kivétellel, nem a gazdag és szerencsés osztályokhoz tartoztak, életök fentartásáról kellett gondoskodniok; erdőket irtaniok, szűz földet törniök, s nehéz munkával hajlékot építeniök. A haszon nem volt tehát oly nagy, hogy bérlő s tulajdonos megélhetett volna belőle, ily helyzetben nem keletkezhetett földbirtokos aristocratia, a földbirtokos a földművelővel egy személybe olvadt. Nem keletkezhetett hivatalnok-aristocratia

sem, mert a gyarmatosítás nem az angol kormány, hanem bizonyos spontaneitással a nép által történt, a kormány csak akkor avatkozott bele, mikor a colonia létezett; nem alapítottak tehát semmi központot, mely az új országnak fővárosává válhatott volna; külön vidékeken lakó népesség egy külön területet képezett közigazgatási tekintetben is; e területekből lettek a mai egyes államok. Magokkal hozván Angliából az önkormányzat (selfgovernment) szellemét, az egyszerű emberek egyszerűen magok igazgatták ügyeiket; így tehát semminemű bureaucratia nem támadhatott, mely oly formákban, minőkben a continensen létezik, az angol faj előtt ismeretlen és gyűlöletes. E két tényhez járult még, hogy a népesség növekvésével is az emberi munkásság tere ez új földön korlátlan maradott, s hogy a gyarmatok az aristokratikus szellemű anyaországtól elszakadtak. Amaz időben pedig a gyarmatokban a társadalom demokratikus lévén, a köztársaság mint egészben, úgy egyes államokban is csak demokratiailag, azaz a népfelség alapján szervezkedhetett.

A népfelség elve a szövetséges államokban a képzelhető legteljesb gyakorlati kifejlését érte el. Kibontakozott minden fictióból, melyekkel másutt gondosan környezték; magára vett lassankint minden alakot, a szükséglet esetei szerint. Majd az összes nép alkotja a törvényt, mint Athénében; majd a követek, melyek az általános szavazat útján vá-

lasztattak, képviselik őt s intézkednek nevében, de majdnem közvetlen örökődése alatt. Vannak országok, hol egy bizonyos, némikép a társadalmi testen kívül álló hatalom hat a társadalomra, kényszerítvén azt egy bizonyos irányba. Vannak mások, hol e hatalom részben a társadalomban, részint azon kívül áll. Valami ehhez hasonló nincs a szövetséges államokban. Ott a társadalom önmaga cselekszik s önmagára hat. Kebelében kívül nem létezik semmi hatalom, s nincsen, a ki felfogni vagy kifejezni merné az eszmét, hogy azt másutt lehessen keresni. A nép részt vesz a törvényhozásban a törvényhozók választása által, a törvények alkalmazásában a végrehajtó hatalom ügynökei által, kiket szintén választ, mondhatni, hogy maga kormányoz, oly csekély, gyöngé, korlátozott a közigazgatás szerepe, annyira érzi az népies eredetét, s enged a hatalomnak, melynek kifolyása. A nép uralkodik az amerikai politikai világ fölött, mint az isten a világegyetem fölött. Ő mindennek kezdete s vége, minden tőle ered, s minden visszafoly belé.

Az eszköz, mely által a nép e hatalmat gyakorolja, főleg az általános szavazat.

A szövetség valamennyi állama — mondja Tocqueville — elfogadta az általános szavazatot. Feltalálható az a társadalmi lépcsők legkülönbözőbb fokain álló népességeknél. Alkalmam volt látni hatását különböző helyeken s különböző emberfajok

között, melyek nyelvre, vallásra és erkölcsökre nézve majdnem egészen idegenek egymás iránt, ú. m. Louisianában és Új-Angliában, Georgiában, valamint Canadában. Tapasztaltam, hogy az általános szavazat koránsem hozza meg Amerikában mindazon jót és rosszat, melyet tőle Európában várnak, s hogy hatása általán véve más, mint hiszik.

Vizsgáljuk hiányait, alább ki fogjuk emelni előnyeit. Európában sok ember hiszi, a nélkül hogy mondaná, és sok ember mondja, a nélkül hogy hinné, hogy az általános szavazat egyik nagy előnye az, hogy a közügyek vezetésére a közbizalomra legmélőbb férfiakat hívja meg. A nép nem képes maga kormányozni, mondják, hanem mindig őszintén akarja az állam javát, és soha sem hiányzik benne az ösztön azoknak kijelölésére, a kiket ugyanazon óhajítás lelkesít, s a kik a hatalom kezelésére leginkább képesek.

A mi engem illet, — mondja Tocqueville — az, a mit Amerikában láttam, nem jogosít fel azt hinni, hogy ez így áll. A szövetséges államokba érkeztemkor megütköztem ama fölfedezésemen, mennyire mindennapi az érdem a kormányzottak, s minő ritka a kormányzók között. Állandó tény, hogy napjainkban a szövetséges államokban a legnevezeteseb férfiak igen ritkán ruháztatnak fel közhivatalokkal, s kénytelenek vagyunk elismerni, hogy az amerikai államférfiak faja egy fél század óta elsatnyúlt.

Tudjuk, hogy mindennemű charlatanok bírják a titkot, hogyan kell a nép kegyébe férközni, míg legtöbbször a nép legjobb barátinak igyekvése e tekintetben hajótörést szenved. Egyébiránt nem mindig a képesség hiányzik a democratiában arra, hogy érdemes férfiakat tudjon kiszemelni, hanem inkább az akarat s az ízlés. Nem szükség titkolni, hogy a democrata intézmények az emberi szívben nagy mértékben fejlesztik az irigységet, nem azáltal, mivel eszközöket nyújtanak arra, hogy az emberek egyenlőkké váljanak, hanem mert ez eszközök nem vezetik sikerhez azokat, a kik használják. A democrata intézmények fölébresztik s ápolják az egyenlőségre vágyó szenvedélyt a nélkül, hogy egészen kielégíthetnék.

A szövetséges államokban a nép nem gyűlöli a társadalom magasabb osztályait, hanem kevés jóakaratot érez irántok, s gondosan kizárja őket a hatalomból; nem fél a nagy tehetségektől, hanem nincsenek inyére.

A democrata kormányzatnak másik nagy hibája az államadósság hiánya a törvényhozásban s a törvényekben, minek veszélyét maga Jefferson kénytelen volt elismerni.

A democratia legnagyobb veszélye azonban a majoritás mindenhatóságában van.

A mindenhatóság, írja Tocqueville, magában véve igen gonosz és veszedelmes dolog. Gyakorlása

túlhaladja az ember erejét, bárki legyen az ; csak az isten tud mindenható lenni veszély nélkül, mert bölcsesége és igazsága hatalmával egyenlő. Nincs tehát a földön tekintély, oly tiszteletre méltó, oly szent joggal felruházott, melynek megengedhetném, hogy intézkedjék ellenőrzés nélkül, és uralkodjék akadályok nélkül. Hol hatalmat látok, melynek joga s tehetsége van mindent tenni, híják ezt népnek vagy királynak, democratiának vagy aristocratiának, gyakorolják akár monarchiában, akár respublikában, ott meg van a zsarnokság csirája. Ha az egyes emberen vagy párton igaztalanságot követnek el a szövetséges államokban, kihez folyamodják ?! A közvéleményhez ? de hiszen az képezi a többséget a törvényhozó testületben, az képviseli a többséget s neki vakon enged ; a végrehajtó hatalomhoz ? de azt is a többség nevezi ki, s neki eszközül szolgál. Bármily méltatlan és oktalan tehát a rendszabály, mely az embert éri, alá kell magát vetnie. De a majoritás e mindenhatósága nem szorítkozik a politikai térre, átmegy a társadalomba és zsarnokoskodik a gondolat országában is.

Nem ismerek országot, mondja Tocqueville, a hol kevesebb szellemi függetlenség s valódi szabadság volna a discussióban, mint Amerikában. Ott a többség egy borzasztó kört húz a gondolat körül ; határai közt az író szabad, de jaj neki, ha azon ki mer lépni. Nem kell ugyan autodafétól félnie, hanem ki van téve mindennemű kellemetlen-

ségnek és naponkinti üldözésnek. A politikai pálya zárva van előtte, ha megsértette az egyetlen egy hatalmasságot, melynek módjában áll azt megnyitni. Mindent megtagadnak tőle, még a dicsőséget is. Mielőtt véleményeit közre bocsátotta, azt hitte, hogy pártja van; most egyszerre úgy látszik, megszűnt, mióta önmagát leleplezte, mert azok, kik őt rosszallják, fenhangon beszélnek, s kik vele egyetértenek, hallgatnak s elvonóznak. Nincs író Amerikában, bármi nagy nevű legyen, a ki elháríthatná magától ama kötelességet, hogy polgártársainak tömjénezzen. A többség örökös önimádásban él, s csak a külföldieknek és a tapasztalásnak sikerülhet bizonyos igazságokat juttatni az amerikaiakhoz.

Ha a szabadság valaha elvesz Amerikában, csak a többség mindenhatóságának kell tulajdonítani, mely a kisebbséget kétségbe ejtheti, s kényszerítheti, hogy anyagi erőhöz folyamodjék.

A többség e zsarnokságát enyhítik az állam föderatív szerkezete, az egyes államokban a közigazgatási központosítás hiánya, az angolszász municipalis szellem, a bírói hatalom szervezése, a valóságosság, végre a jogászok szelleme s befolyása. E tárgyak ismertetése és elemzése képezi Tocqueville első művének tartalmát.

Igen tanulságos Tocqueville e munkájában annak földerítése, mily nagy súlyt gyakorol a bírói hatalom az amerikai államgépezetben.

Nem hiszem, hogy volna nemzet, mely a bírói hatalmat akkép alkotta volna, mint a szövetséges államok. Az amerikaiak megtartották a bírói hatalom három megkülönböztető jellegét. Az amerikai bíró csak ott ítél, hol per van; csak egyes meghatározott esettel foglalkozik, s csak akkor intézkedik, ha felszólítottatott. Az amerikai bíró hasonlít tehát más nemzetek bíráihoz. De mégis igen nagyszerű politikai hatalommal van felruházva, meg van engedve, inkább az alkotmányra, mint a törvényekre alapítania ítéleteit, meg van engedve nem alkalmaznia oly törvényeket, melyek alkotmányelleneseknek látszanak.

* *

Ama törvények szerint, melyeket általában a természetben s a társadalom természetszerű életében is működni látunk, ugyanazon okok, melyek a democrata kormányzat hátrányait szülik, megteremtik előnyeit is. A demokratikus állam törvényei általában a legnagyobb szám javára vannak irányozva, mert a polgárok többségének kifolyásai, mely többség csatlakozhatik, de önmagában ellentétben álló érdeke nem lehet. A nép a democrata államban saját ügyeivel folyvást el lévén foglalva, s jogait féltékenyen őrizvén, gátolja képviselőit, hogy ne távozzanak bizonyos vonaltól, melyet a nép érdeke kijelöl.

A közszellem sehol sincs annyira kifejlődve, mint a democrata államban. A közember a szövetséges államokban felfogta a befolyást, melyet a közjólét saját boldogságára gyakorol. A közvagyonban saját vagyonát s művét látja. Mindenben részt vevén, a mi az országra vonatkozik, az amerikai saját érdekében állónak hiszi mindent védeni, a mit e tekintetben bírálat alá fognak, azt tartván, hogy nemcsak hazáját, hanem önszemélyét támadják meg.

A jogeszmék s a törvény tisztelete a szövetséges államokban nagyobb mértékben el van terjedve, mint a régi világban, s a nagy mozgékonyosság a politikai téren maga után vonja a mozgékonytságot, a munkát, a haladást a társadalom minden terén.

*

*

*

Tér és idő nem engedvén Tocqueville e munkájának bővebb elemzését, csak ama tanra legyen szabad olvasóimat figyelmeztetni, mely e munka minden lapján visszatükröződik.

Az európai emberiség demokratikus irányban mozog. Ez irányt megváltoztatni nem függ semmi emberi hatalomtól, azt el kell fogadnunk jó és rossz oldalaival. Amerikában politikai tekintetben sokat tanulhatunk, ne higgyük azonban, hogy az amerikai intézmények oly democrata typust képeznek, hogy

azokat Európában, egészen más viszonyok közt, másolni szükséges legyen. Kerüljük mindenek előtt, hogy a democratia bennünket a despotismushoz ne vezessen, mert ismétlem Tocqueville-vel, hogy nincs undokabb állapot, mint democratia szabadság nélkül.

Tocqueville az amerikai democratiáról írt műve második részében jellemzi az amerikai democratiát a társadalomban. Szerző e művében a legfinomabb francia eszritvel ecseteli a democratia befolyását a szellemi mozgalomra, az emberek érzelmeire, végre az erkölcsökre s szokásokra általánosan. E műve valamint politikai, úgy philosophiai s tisztán irodalmi tekintetben is remekmű.

Az államtudomány szempontjából, legnevezetesebb e munka negyedik s mintegy befejező része, mely habár nem terjedelmes, magában véve is egy önálló munkát képezhetne, s az egyenlőség elvének valódi philosophiája. A munka 1840-ben jelent meg, olvasása közben pedig reánk tolja magát a gondolat, hogy e munkát csak a 48-diki forradalom tapasztalatai után lehetett írni, annyira igazolva van tények által, a mit a szerző az egyenlőségi elvről «a priori» felállított. Téves volna azonban ama következtetés, hogy Tocqueville democratiája a 48-diki forradalom katekismusa volt, mint hajdan Rousseau *Contrat socialja* a terroristák evangéliumaként szerepelt. Tocqueville felállítja theoriáját, hogy kortársait az egyenlőségi doctrinák veszélyeitől megmentse,

de a hol a szenvedélyek dühöngnek, ott az államtudománynak nincs hatása.

Az egyenlőség az embereket egymástól függetlenekké tévén, felkölti bennök a szokást és hajlamot, hogy magán cselekvéseikben csak saját akaratukat kövessék. E teljes függetlenség, melyet folyvást élveznek hasonlóik irányában s a magánélet gyakorlatában, hajlandókká teszi őket rossz szemmel nézni minden tekintélyre, s a politikai szabadság eszméit és szeretetét ébreszti bennök. Ily emberek a kormányzat különféle nemei közt legjobban felfogják s magasztalják ama kormányt, melynek fejét a nép választja s cselekvényei fölött ellenőrködik. De az egyenlőség kétféle irányt szokott előidézni, az egyik vezeti az embereket a függetlenség felé s elsodorja őket rögtön egész az anarchiáig; a másik hosszabb, rejtettebb, hanem biztosabb úton vezet a szolgaság felé. A népek könnyen meglátják az első irányt, s ellenállanak, de elragadtatják magokat a másikon, a nélkül, hogy látnák, hová vezet.

A democrata népek, kormány dolgában, általán véve kedveznek a hatalmak összpontosításának, mert amaz arányban, melyben az emberek állapotai valamely népnél egyenlőbbekké válnak: az egyének kisebbeknek látszanak, s a társadalom nagyobbnak, mert az egyén, hasonlóan más egyénekhez, elvesz a tömegben, s nem venni észre többé egyebet, mint magának a népnek nagy és fenséges képét. Innen követke-

zik természetesen, hogy a democrata társadalomnak igen nagy véleménye van a társadalom jogairól, s igen alázatos fogalma az egyéniség jogairól. Könnyen megengedik tehát, hogy a társadalom érdeke minden, s az egyén érdeke semmi. Könnyen meg-egyeznek abban, hogy a hatalom, mely a társadalmat képviseli, több felvilágosodással s bölcseséggel bír, mint bárki azok közül, kik a társadalmat képezik, hogy tehát kötelessége s joga egyszersmind a kormánynak, minden polgárt kézen fogva vezetni.

Ilynemű vélemények nagyon terjednek Európában. Amaz eszme, hogy a jog bizonyos egyének sajátja, rögtön eltűnt az emberek elméjéből, s a mindenható, a társadalmat egyedül illető jog eszméje foglalja el helyét.

A democrata népek érzelmei pedig összhangzásban állnak e népek ilynemű eszméivel. A democrata társadalomban nehezen válnak el az emberek magán ügyeiktől, hogy a közügyekkel foglalkozzanak; természetes hajlamuk, azokat az összes érdekek állandó képviselőjére, az államra bízni. S nem csak nincsen ínyökre a közügyekkel foglalkozás, hanem gyakran idejük sincs rá. A magán élet a demokratikus korszakban oly tevékeny, oly izgatott, annyira telt kíváncsisággal és munkával, hogy nem minden embernek marad erélye s szabad ideje a politikai élet számára. A köznyugalom szeretete gyakran az egyetlen politikai szenvedély, mely ily népek

lelkében él; ily emberek s ily korszakok természetes kormányja a centralisatio. Különös vonzó erővel bír pedig oly országokra nézve, hol a régi társadalom már nem létezik, s az új csak alakulófélben van. Tocqueville munkájában ép oly érdekes, mint tanulságos ama fejezet a különös és esetleges okokról, melyek a democrata népnél a hatalom összpontosítását siettetik vagy késleltetik, s attól egészen viszsza is tarthatják.

Ily okok egyike az illető országok múltja. Oly embereknél, kik már régóta szabadok voltak, mielőtt az egyenlőség köztök meghonosúlt, az ösztönök, melyeket bennök a szabadság felkeltett, harczolniak az egyenlőség hajlamával, s habár a központi hatalom neveli is köztük a maga kiváltságait, az egyesek nem vesztik el soha egészen függetlenségöket. De ha az egyenlőség oly népnél fejlődik ki, mely a szabadságot nem ismeri, mint az európai continensen szokott történni, a nemzet régi szokásai, az új társadalmi állapot szokásaival és tanaival összeolvadván, a hatalom önként a központ felé siet; az állam rögtön eléri az erő legtúlsóbb határit, s az egyesek a gyöngeség legalsó fokára süllyednek. Amerikában a szabadság régi, az egyenlőség aránylag új. Az ellenkezőt látjuk Európában, hol az egyenlőség a korlátlan hatalom alatt, s a királyok szeme előtt betolúlt a népek szokásaiba, még mielőtt a szabadság az eszmék körében helyt talált volna. A központosítás ama

módhoz képest növekszik, a melyben az egyenlőség létrejött; így a forradalmak kezdetén harcztámadván a különböző osztályok közt, a nép törekszik a közigazgatást a kormányban összpontosítani, hogy a helyi ügyek vezetését az aristocratia kezéből kivegye; ellenben a forradalmak végén a legyőzött aristocratia iparkodik minden ügy vezetését a kormányra bízni, mert fél az apró nép zsarnokságától, mely hozzá hasonlóvá s gyakran úrrá lön. Az amerikaiak sorsa ez irányban sajátságos és kedvező, mert ők az angol aristocratiától kölcsönzék az egyéni jogok eszméjét, s a helybeli, a municipális szabadságok szeretetét. Ily sorsa lehet a magyar nemzetnek is. Az amerikai nép megtartá mindkettőt, mert nem kellett harczolnia, hacsak charlatanok s népuzvaroncok által magát balutakra nem hagyja csábíttatni.

A nép, úgymond Tocqueville, soha sem hajlandó annyira a központi hatalmat nevelni, mint mikor a forradalom által kifárad. A köznyugalom szeretete vak szenvedélylyé válik, s a polgárokat megigézi a rendszerhez való fölöttebb nagy hajlandóság.

A központosítás növekedése nagy mértékben függ a nép politikai érettségétől; a mely nép az önkormányzathoz nincs hozzá szokva, a kormány gyámságát nem nélkülözheti.

Végre semmi sem neveli annyira a központi

hatalmat, mint az uralkodó eredete s hajlamai; mert a hol a nép érdekeit, ösztöneit, előítéleteit az uralkodó által képviselve, s benne mintegy megtestesítve látja, ott bizalmának nem szab határt, s a mit az uralkodónak megszavaz, azt hiszi, hogy önmagának adta. E tekintetben, Tocqueville szerint, szabály: hogy a demokratikus társadalmakban annál nagyobb a központosítás, mennél kevésbbé aristokratikus az uralkodó.

Az egyetlen föltétel, hogy az uralkodó a democrata társadalomban korlátlan hatalomhoz juthasson, az, hogy szeresse az egyenlőséget, vagy csak elhitesse a néppel, hogy szereti azt. A despotismus tudománya — mond Tocqueville — mely hajdan oly bonyolúlt vala, most csak egyetlen egy elvre szorítkozik. E despotismus pedig, mely a democrata népeket fenyegeti, nem fog semmi tekintetben sem hasonlítani ahhoz, mely eddig létezett: a dolog egészen új. Nem fog az zsarnokoskodni, csak elaljasítja a népeket, s alakít belőlök félénk s műiparos állatcsordákat, melyeknek pásztora a kormány leendő.

A despotismus ezen nemétől kell leginkább félünk.

Én a szabadságot mindenkor szerettem volna, — mondja Tocqueville — most azonban hajlandó vagyok azt imádni. De másrészt meg vagyok győződve, hogy ama korban, melynek küszöbén állunk,

mindazok, kik a szabadságot az aristocratia kiváltságaival kísértik meg támogatni, aristocraticus alapokra fektetve, meg fognak bukni. Mindazok, kik a tekintélyt egyetlen egy osztály kebelébe akarják vonni, s ott tartani, hajótörést fognak szenvedni. Valamint napjainkban nincs oly ügyes és hatalmas uralkodó, a ki despotismust alapíthatna az által, hogy alattvalói közt a létezett különbségeket visszaállítaná: úgy nem lehet oly hatalmas és bölcs törvényhozó, a ki képes volna szabad intézményeket fentartani, hacsak az egyenlőséget elv- és symbolumkép nem választaná. Szükség tehát, hogy kortársaink közül azok, a kik embertársaik függetlenségét s méltóságát előteremteni vagy biztosítani akarják, az egyenlőség barátinak mutatkozzanak, mire egyetlen hozzájuk méltó mód az, hogy valóban azok legyenek, mert vállalatuk sikere attól függ.

A demokratikus társadalom szomorú jövőjét maga előtt látván Tocqueville, felkiált: legyen tehát amaz üdvös félelmünk a jövő előtt, mely vívásra és küzdelemre sarkal, ne pedig ama pula és renyhe rettegésünk, mely a szíveket megtöri és elgyöngíti.

E nézeteket a 2-dik deczember bőven igazolta. Ez esemény után, mely a szabadság barátit nem csak Franciaországban, hanem egész Európában búval töltte el, mert közvetlen ép amaz országban vetett véget a szabadságnak, mely ország neki annyi áldozatot hozott, közvetve pedig egész Európában a

reactiót új merényletre bátorítá. Tocqueville, kinek mozgékony szelleme munka nélkül lenni nem tudott, meggyőződve, hogy ez új kísérlet nem temethette el örökre a szabadságot; s látva, mennyire valósultak eszméi, melyeket előbb munkáiban a demokratikus mozgalmak természetéről közölt, nyomozni kezdé a történelemben amaz okokat, melyek Franciaországban a democratiát kifejtették, valamint azokat, melyek a francia democratiát a szabadság megalapításában eddigelé akadályozták. E tanulmányokból egy nagyobbyszerű munkának kellett volna támadnia, melynek első része 1856-ban jelent meg *L'ancien régime et la révolution* cím alatt. — E munka tárgya: megértetni a közönséggel, hogy ama nagy forradalom, mely egyszerre Európa majdnem egész szárazföldén készülöben volt, Franciaországban miért tört ki előbb, mint másutt, miért eredt mintegy magától ép azon társadalomból, melyet megsemmisítendő volt, s hogyan tudott a régi monarchia oly teljesen és rögtön megbukni.

«Szándékom — mondja a szerző e mű bevezetésében — ha időm és erőm engedik, követni a hosszú forradalom viszontagságain keresztül ugyanazon francziákat, a kikkel a régi rendszer alatt oly családias viszonyban (*familièrement*) éltem, s kiket a régi rendszer képezett, hogy lássam őket, mikép módosúlnak s alakúlnak az események szerint, a nélkül, hogy természetöket megváltoztatnák, szün-

telen egy kissé különböző, de mindig megismerhető arczképpel jelenvén meg előttünk. Átfutok velök először az 1789-diki korszakon, midőn az egyenlőség s a szabadság szeretetében oszlik meg szívök; mikor nemcsak democratikus, hanem szabad intézményeket is alapítani, nemcsak kiváltságokat ledönteni, hanem jogokat is akarnak elismerni és szentesíteni; ifjúság, lelkesedés, büszkeség, nemes és őszinte indulatok kora, melynek emlékét, tévedései daczára, az emberek örökké meg fogják őrzeni, s mely még sokáig megzavarja azoknak álmát, kik az embereket rontani és elnyomni akarják.

«Gyorsan követve e forradalom folyamát, arra fogok törekedni, hogy megmutassam, minő események, minő hibák, minő csalódások által jutottak oda ugyanazon francziák, hogy első hajlamaikkal felhagyva, a szabadságról megfélelkeztek, s nem akartak egykor csak a világ urának egyenlő szolgálói lenni; mikép ragadja meg s összpontosítja a hatalmat egy sokkal erősb és korlátlanabb kormány, mint az volt, melyet a forradalom ledöntött, mint nyomja el az oly drágán vásárolt szabadságokat, s helyökre mint állítja azok csalfa képeit, nevezvén népfelségnek oly választók szavazatát, kik nem világosíthatják föl egymást, nem tanácskozhatnak, nem választhatnak; az adó szabad megajánlásának néma és szolgálai gyűlések beleegyezését; s megfosztván a nemzetet önkormányzati jogától — a gondolkodás, szólás és

írás szabadságától, azaz mindentől, a mi legbecsesb és legnemesebb a 89-diki vívmányok közt, mégis mint használja föl e nagy nevet piperéül. Meg fogok állani azon perczben, midőn a forradalom a maga művét majdnem befejezi, és megszüli az új társadalmat; azon leszek, hogy kijelölhessem, mennyiben hasonlít ez az előzőhez, mennyiben különbözik tőle, s hogy mit nyertünk, mit veszítettünk a dolgok e roppant felzavarása által; végre megkísértem egy pillantást vetni jövőnkre.»

Mi nagyszerű mű gazdagította volna az irodalmat, ha a szerzőnek megengedi vala a gondviselés, hogy befejezhesse! A mi megjelent, az is fontos és nevezetes.

E munkát az akadémia tisztelt másod elnöke a *Budapesti Szemlében* ismertette, * s így föltehetném, hogy a magyar közönség előtt is ismeretes, ha ugyan a magyar olvasóközönség figyelmét komolyabb olvasmányokra kiterjeszteni hajlandó volna.

Ha Tocqueville előbbi munkái tanulságosak a népekre, s amaz államférfiakra, kik az új eszmék ösvényén járnak a politikában, ez utolsó munka főleg tanulságos lehetne azokra, kik még a régi doctrinákban vannak elfogulva. E munkából látjuk, hogy a régi rendszer despotismusával, a közigazgatás centralisatiójával, tanai- és szokásaival nemcsak előkészítette a forradalmat, nemcsak meg-

* Az első kötet harmadik füzetében.

megérlelte az állapotokat a forradalomra, hanem az embereket is példái és magaviselete által megtanította amaz eljárásra, mely a francia forradalomban oly véres nyomokat hagyott.

Lássuk néhány rövid vonással, Tocqueville nyomán, mikép történt ez.

Ha fontolóra vesszük, hogy Franciaországban a hűbéri rendszer mindent megtartott, a mi sértő és izgató volt, mindent elvetett, a mi a népnek oltalmára s hasznára válhatott volna, nem csuda, hogy a forradalom, melynek Európa régi alkotmányát erőszakosan meg kellett változtatni, Franciaországban tört ki legelőbb.

A nemesség régi politikai jogait vesztvé, még inkább megszűnt részt venni a közigazgatásban, s vezetni a népet, mint a feudális Európa bármely országában. Ennek daczára nemcsak megtartotta, hanem még növelte is pénzbeli kiváltságait, s amaz előnyöket, melyeket tagjai egyénileg élveztek, mint-hogy alárendelt osztály léteére még kiváltságos és zárt osztály maradt, s napról-napra kevesbbé aristocratia és inkább kaszt lett; nem lehet csodálkozni, hogy a nemesség kiváltságai a francziák előtt annyira megfoghatatlanoknak és gyűlöleteseknek látszottak, s hogy ily látványra a francia nép szívében a demokratikus irigység annyira fellobbant, hogy még égeti azt.

Ha meggondoljuk, hogy ama nemesség, mely a

középosztálytól elvált, s azt kitaszította köréből, s melytől a nép szíve elidegenedett; a nemzet középett egészen el volt szigetelve, látszólag a hadseregnek feje, valósággal csak tiszti kar katonák nélkül, megfogható, hogy miután ezer évig fennállott, egy éjjel megbukott.

A királyi kormány minden tartományi s helyi szabadságot megszüntetvén, Páris lön ura az országnak. Minthogy pedig a politikai élet Franciaországban tökéletesen megszűnt, a kinek nem volt hivatala, annak fogalma sem volt az ügyek vezetéséről; a tehetség, tényeket felfogni, a népmozgalmakat megítélni, sőt maga a népfogalom is eltűnt. Innen magyarázható, hogy a francziák rettentő forradalomba estek, a nélkül, hogy észrevették volna, s ennek további következménye az volt, hogy a közvélemény vezetése kizárólag theorizáló íróknak jutott, kik a helyett, hogy egyes törvények módosítására törekedtek volna, új kormányrendszert állítottak föl, mely agyvelőjökben fogant. Ehhez járult még, hogy a francia forradalmat a nemzet legműveltebb osztályai készítették elő, s a legdurvábbak, legműveletlenebbek hajtották végre.

Tocqueville szerint, a XVIII. század folytán Franciaországban két szenvedély ragadta meg kiválóan a kedélyeket: az egyenlőség és a szabadság. A forradalom kezdetén e két irány egymás mellett jár, s mindenki törekszik oly demokratikus intéz-

ményeket alkotni, melyek közt a polgárok nem csak egyenlők, de szabadok is lehessenek, s az abszolút kormány bukása után a centralisatio is hanyatlott. De miután a forradalomtól kifárasztva, s elpártolva a szabadsági eszméktől, Franciaország egy szerencsés katonát tett úrrá maga fölött, ki nagyobb zsarnok lőn, mint a minő valaha Franciaországban volt; kiszemelték újra a régi kormánygépezetből mindazon elemeket, melyek az összpontosított kormánynak kellékei. Ez új úr is megbukott, művének lényeges részei azonban megmaradtak; kormánya meghalt, de közigazgatása élt tovább, s valahányszor azóta a korlátlan uralmat le akarták dönteni, csak a szabadság fejét rakták egy szolga testre.

III.

Tocqueville halála után barátja Beaumont hátramaradt kézírataiból néhány töredéket adott ki, melyekből látjuk, mily veszteség, hogy a nagy író a forradalomról kezdett munkáját nem fejezhette be. Tocqueville egy *Souvenirs* című munkát is hagyott hátra, melyet 1850- és 51-ben írt, s mely főleg az 1848-diki forradalomra es a rá következő évekre vonatkozik. Ez emlékek e korszak történelmének legnevezetesebb forrásai egyikét képezendik, hanem a kiadás ideje még nem érkezett el. Nem kevesebb fon-

tos Tocqueville levelezése.* Ennek egy részét Beaumont kiadta, nagyobb részét azonban, mely szintén történelmi becsü, az élő személyek iránti tiszteletből, s a mostani politikai viszonyok miatt kiadni nem lehetett. Valódi nyereség, hogy e levelezés egy részét bírjuk: nemcsak azért, mert Tocqueville levelei commentárját képezik T. munkáinak, s irodalmi tekintetben is igen becsesek; hanem mivel e levelekből tanuljuk Tocquevillet mint embert ismerni. Benne a megszokott dupla morálnak legcsekélyebb nyomát sem látjuk, mert ő a magán viszonyokban ép oly kitűnő volt, mint a közéletben. Tocquevillenek sok barátja — írja Beaumont — meg volt győződve, hogy a barátság gyöngéd növényhez hasonlít, mely elvész, ha nem ápolják; igen nagy gondot fordított tehát a barátaival folytatott levelezésre. Sok levelet írt, nem mivel író volt, hanem annak daczára. Általán véve senki sem ír kevesebb levelet, mint az irodalmi emberek. Úgy látszik, mintha minden szellemöket és eszméjüket könyveik számára tartanák fenn. De Tocqueville szerint a levelek az élet szükségéhez tartoznak, s az élet körét tágitják. Neki a világban sok viszonya volt, majd határos a barátsággal, majd azzal összeolvadt,

* Oeuvres et correspondances inédites d'Alexis de Tocqueville. Publiées et précédées d'une notice par Gustave de Beaumont. Paris 1861. 2 volumes.

melynél nem múlt egyében, hogy azzá váljék, csak hogy korábban nem keletkezett. Nagy és jeles embereknek nem nehéz viszonyokat kötni s barátokat szerezni, de nehéz azokat megtartani. Valódi jóakarat s jóindulat szükséges, hogy biztosítsuk magunknak azokat, kiket a siker és fény körünkbe vonzott. Tocqueville egyébiránt azokhoz is szintoly hű volt, a kikkel viszonyban állott, mint bensőbb barátaihoz. Innen sok levelezése, valamint honfitársaival, úgy sok külföldivel, különösen angolokkal.

Levelezései közt több tekintetben nevezetesek rokonához és gyermekkori barátjához, gróf Louis de Kergorlayhez írott levelei. Ez 1830-ban tűzértiszt volt, s az idősb Bourbonok megbuktatása után a magán életbe vonúlt. Tocquevillenek oly magas véleménye volt Kergorlay szellemi tehetségeiről, hogy mindent, a mit írt, előbb vele közlött. Valahányszor munkájában fennakadott és el volt csüggedve, fölkereste K-t, ki egy szóval el tudta oszlatni a felleget, sőt a helyes útra is igazítani. Nehéz fogalmat szerezniünk a felől, minő segítséget talált Tocqueville e termékeny elmében, mely előtte mindig nyitva állt, s melyet ő mint kimeríthetetlen bányát aknázhathatott. Hálás feladat volna e leveleket közlenem olvasóimmal: kár, hogy csak némi csekély kivonatokra lehet szorítkoznöm, melyek főleg Tocqueville jellemét festik. Így pl. 1826-ban szept. 6-dikáról Versaillesből ezeket írja:

«Valóban, kedves barátom! csak a barátság ér még valamit e földön. Meggyőződtem erről ama mértékben, melyben más érzelmeket átéltem. Most sem foghatom meg, hogy volnának emberek, kik egyetlen egy barát nélkül élhetnek. Ez előttem hihetetlen tüneménynek látszik, s azt mondom, hogy nem sokat érhetnek az ily emberek.»

1835-ben július 6-dikáról Dublinból írja:

«A mint az életben haladok, mindinkább ama szempontból tekintem azt, a melyről úgy hittem, hogy csak az ifjúság lelkesedésén alapszik. Az élet csakugyan nagyon közepes becsü dolog, s csak annyiban ér valamit, a mennyiben arra használjuk, hogy kötelességünket teljesítsük, az embereknek használjunk, s köztük helyünket elfoglaljuk. A legnagyobb zavarok közepett e gondolatokban találom a rugót, mely lelkemet fölemeli. E gondolatok a te gondolataid is, kedves barátom, ezek egész életünkben a mi közös gondolataink voltak, s szüntelen növekedtek barátságunk alatt. Mi azokat némikép a leggyöngédebb érzelmek közt alapítottuk meg, a melyeket a bensőség valaha két ember közt szült. Akármi történik, kedves barátom, légy biztos, hogy egész lelkem a tiéd. Légy biztos benne, hogy bármi különböző gondolkozásmódunk egy vagy más tárgy fölött, mindig találkozni fogunk érzelmeinkben.»

1836. nov. 10-dikén pedig ezt írja a többi között:

«A mi Lajos Fülöpöt illeti: bizonyosan már régen tudod a strassburgi esetet. Jó ideje előre látható volt, hogy a sereg részéről fognak bekövetkezni a legnagyobb veszélyek, s azt hiszem, nemcsak most, hanem jövőre is onnan fognak támadni. Rég gondolkodom már e tárgyról, s úgy látszik előttem, mintha ugyanazon okok indítanák a democrata sereget arra, hogy háborút és zavargást óhajtson, a melyek a democrata népet arra, hogy csönd- és békére vágyakozzék. Egy ama kívánság, hogy sorsukat javítsák, s egy ama határtalan lehetőség, hogy az sikerülhet, viszi a katonákat az egyik oldalra, a polgárokat a másikra. A mostani kísérletet igen könnyen el lehetett fojtani, de a nép csöndessége s mozdulatlansága e körülmények közt valóban rettentő, mert e mozdulatlanság nem a mostani kormány iránti idegenkedésből, hanem mindennemű kormány iránti közömbösségből származik. Biztos vagyok benne, hogy a francziák három negyede ez órában nem tudja még mi történt, vagy hogy mióta tudja, egy perczig sem gondolkozott róla. A kereskedés, az ipar gyarapszik, a nép pedig oly oktalan szenvedélylyel van jólléte iránt, hogy attól látszik félni, hogy az okokról gondolkozva, a melyek azt szülik és fentartják, magát a jóllétet veszélyezteti.»

Egy 1843-ban október 19-dikén kelt levélben olvassuk:

«Igen helyesnek találom, a mit jellememről mon-

dasz. Nagyon igaz, hogy én a pillanat benyomása alatt a legellenkezőbb dolgokat tudom tenni, és egy rögtöni fordulattal elszakadok ama tárgytól, a melyet a legszenvedélyesben óhajtok. — Sok ember nem fog föl engemet, s ezen nem csodálkozom, mert magam sem értem magamat. Két, látszólag összeférhetetlen, irány van egyesítve természetemben; de hogyan létesülhet e kapocs, azt nem tudom.

«Én mindennapi cselekvéseimben a benyomások iránt a legfogékonyabb ember vagyok, hagyom magam elragadtatni jobbra-balra az úttól, a melyen járok, de egyszersmind a legállandóbb czéljaim követésében. Ingadozom szüntelen, de sohasem vesztetem el egészen az egyensúlyt. A főcélokat, melyeket életem irányadóiul kitűztem, állandóan folytonos és fáradságos erőlködéssel követtem. Hajlamaimat megtartottam. Izgatott, lobbanós természetemben van bizonyos hihetetlen merevség, melyet én legkevesbbé sem tudok felfogni, következőleg nincs is jogom mást vádolni, hogy nem tudja azt megmagyarázni.»

Hasonlóképen igen jellemző Tocqueville egy másik levelezése, szintén egyik fiatalkori barátjával, ki igen egyszerű viszonyok közt, mint alárendelt pénzügyi tisztviselő, Metzben élt. Tocqueville és Stoffels Jenő — ez barátjának neve — 16 éves korukban váltak el egymástól. Stoffels a legtisztább lélekkel s a legbüszkébb jellemmel bírt, mely a vilá-

gon létezhetik. Tocqueville tapasztalva ezt, hozzá egész lelkével ragaszkodott, mert habár az értelmi súly Tocquevillere nézve nagy vonzó erejű volt, az ember erkölcsi bece még nagyobb hatást gyakorolt reá. Tocqueville sohasem vállalt magára valamely fontos dolgot, a nélkül, hogy Stoffels tanácsát ki ne kérte volna, ez sohasem tett valamely fontos dolgot, a nélkül, hogy azt Tocquevillevel ne tudatta volna. S épen mivel Stoffels a világ s a politika mozgalmain kívül állott, valódi gyönyörűséget talált abban, hogy vele minden benyomását közölje, s bonyolult és viharos életét ez egyszerű és egyhangú élettel érintkezésben tartotta. Kergorlayban elméje számára keresett segítséget; Stoffelsben lelke számára támaszt, s szíve számára nyugalmat. Stoffels volt amaz ember, kinek tiszteletét leginkább kereste, s kinek rosszalásától leginkább tartott.

Szabad legyen most sokféle levelezéseiből jelleme s kora többnemű kérdéseire vonatkozó rövid kivonatokat közölnöm. — Bátyjának, báró Tocqueville Eduárdnak, 1840. nov. 2-dikáról írja:

«Nem tudok eléggé hálálkodni neked, jó barátom, hosszú leveledért, melyet utolsó alkalommal vettem tőled.

«Valóban bámulatos e levél az érzelmek és eszmék magasztossága által, melyeket tartalmaz. Az efféle levelek olvasása valódi orvosság a lélekre nézve. Szerencsétlenségemre, a baj, melyet gyógyí-

tani akarsz, alig gyógyítható, mert nagyrészt az egyéniség szervezetéhez tartozik. E szervezeten kell módosítani, de nem remélhető, hogy meg lehessen törni. Ez ad nekem bizonyos esetekben erőt, sok másban gyöngeségemet teszi. Ez ama szellemi nyugtalanság, amaz emésztő türelmetlenség, élénk s ismételt érzelmek szüksége, melyet atyáinkban látunk. E hajlam nekem bizonyos pillanatokban nagy lendületet ad. Legtöbbször azonban kínoz ok nélkül, izgatja s szenvedésekkel sajtolja azokat, a kikben meg van. Elismerem, hogy nálam ez eset gyakran előfordul. Gyakran szerencsétlen vagyok minden ok nélkül, s elég okot adok ez által a szerencsétlenségre azoknak, a kik környeznek. Mi hiányzik hát bennem? Helyesen gondoltad s mondtad: nyugalom a lélekben s mérséklet vágyaimban.»

Reeve Henrikhez, az edinburgi *Review* kiadójához 1837. márczius 22-dikén így ír:

«Teljességgel pártembert akarnak belőlem csinálni, pedig én nem vagyok az. Szenvedélyeket tulajdonítanak nekem, pedig csak véleményeim vannak; vagy inkább csak egy szenvedélyem van, s ez a szabadság és emberi méltóság szeretete. Minden kormányforma csak többé kevesbbé tökéletes eszköz az ember e szent és jogszerű szenvedélye kielégítésére. Rám fognak felváltva demokratikus és aristokratikus előítéleteket. Lehetnének pedig bennem mind az egyik, mind a másik fajtából, ha más szá-

zadban vagy hazában születtem volna. Születésem véletlene azonban könnyűvé tette, megóvnom magam mind az egyiktől, mind a másiktól. Egy hosszú forradalom végén jöttem világra, mely miután a régi állapotot felforgatta, semmi állandó újat nem teremtetett. Az aristocratia már meghalt, mikor élni kezdtem, s a democratia még nem létezett. Ösztönöm tehát nem vihetett vakon se az egyik, se a másik felé. Oly országban laktam, mely 40 évig mindenből próbált egy keveset, a nélkül, hogy valamiben megállapodott volna. Nem voltam tehát egykönnyen fogékony a politikai illúziókra. Hazám régi aristocratiájának magam is tagja, természetesen nem volt bennem se gyűlölet, se féltékenység az aristocratia iránt; de ez aristocratia eltörültetvén, természetesen szeretet sem volt bennem iránta; mert csak ahhoz lehet erősen ragaszkodni, a mi él. Elég közel álltam hozzá, hogy ismerhessem, elég távol, hogy megítélhessem. S ugyanazt mondhatom a democratia eleméről. Semmi érdek sem keltett bennem természetes és szükséges vonzalmat a democratia iránt. Én személyesen semmi bántást nem tapasztaltam a democratia részéről. Nem volt semmi különös okom azt szeretni vagy gyűlölni, azokon kívül, melyeket eszem-ből meríték. Szóval annyira egyensúlyban voltam múlt és jövő közt, hogy természet- és ösztönszerűleg nem éreztem vonzalmat se az egyikhez, se a másikhoz, s nem kellett nagyon megerőltetnem ma-

gam, hogy nyugodt tekintetet vessek mind a két oldalra.»

Igen érdekes Mr. Seniorhoz, egy angol nemzetgazdasági íróhoz, ápril 10-dikén 1848-ban írt levele is:

«Nem kerülhette ki figyelmét, — úgymond Tocqueville — hogy legnagyobb bajunk nem erőszakos politikai szenvedélyekből, hanem a nemzet zömének csodálatos tudatlanságából eredt, a társadalmi jóllét és a termelés föltételeit illetőleg. Nem annyira a politikai, mint a nemzetgazdasági balnézetek tesznek bennünket annyira betegek. Nem a szükségek hanem az eszmék idézték elő a nagy felforgatást (a februári forradalmat): mesés eszmék a tőke s a vállalkozó közötti viszonyos helyzetről; túlzott elméletek ama szerepről, melyet a társadalmi hatalom a vállalkozó és a munkások közt betölt, a túlzott központosításról szóló tanok, melyek a nagy tömeget végre arról győzték meg, hogy csupán az államtól függ, hogy őket nemcsak a nyomortól megmentse, hanem kényelmet és jóllétet is biztosítson számukra. A mi e forradalom kitörését okozta, az csak véletlenség, hanem végre a véletlen események nem idézték volna elő. De képzelje egyrésről az általam megjelölt okokat, másrésről pedig centralisatiókat, mely Franciaországot egy merénylettől teszi függővé, s bírni fogja az 1848-diki forradalom magyarázatát.»

Grote angol történetíróhoz 1849-diki február 27-dikén intézett levelében is szól a februári forradalomról:

«Akár hogy van a dolog, a nemzet nem akar forradalmat, még kevesbbé óhajtotta a köztársaságot; mert habár Franciaországban a legcsekélyebb ragaszkodás sem létezik egy királyi nemzetséghez sem, majdnem általánosan abban állapodott meg a közvélemény, hogy a királyság szükséges intézmény. A nemzet nem akarta tehát sem a forradalmat, sem a köztársaságot. Hogy mind a kettőt magára kényszerítette, két okból ered: ama tényből, hogy Páris, mely ötven év óta Franciaország első gyári városa, egy bizonyos napon a köztársasági pártnak egy egész sereg munkást állíthatott, s ama második tényből, mely a közigazgatási központosítás következménye, mely szerint Páris, bárki szóljon nevében, a dictaturának bizonyos nemét gyakorolja az ország fölött. A lefolyt év nem volt egyéb, mint egy hosszú és fáradhatatlan törekvés a nemzet részéről, hogy magát saját magának birtokába visszahelyezze, s hogy békés és törvényes fegyverek által, melyeket az általános szavazatjog adott neki, visszacserezze azt, mi tőle a februári merénylet által elvetett. Deczemberben végre egy nevet választott symbolum gyanánt, mely visszatérést jelentett a monarchikus formához, vagy legalább szabatos és erős kormányhoz. Én részemről nagyon sajnáltam amaz

utóbbi tettet, mely az okszerű czélon túlment, s nem csatlakoztam hozzá.»

1850. aug. 1-jén írja Mr. Corcelle barátjának az akkori helyzetről: «Félek, nem sokat nyertünk ama törekvések által, melyeket tesznek, s melyekről ábrándoznak, hogy a társadalmat visszahelyezzék a maga kerékvágásába. Félek, hogy egy orvosszerről a másikra térvén, végre a szabadság életszerveit fogják megtámadni. Tudom, hogy ezt nem kedvelik ez idő szerint, de én híve maradok, s mindig az fogok maradni, bármi történjék. Nem hiszem, hogy az új társadalmak sokáig el lehetnek nélküle. A nevében elkövetett kicsapongások gyűlöletessé tehetik, de nem akadályozhatják hogy szép és szükséges ne legyen, s azt is tartom, hogy az elvekkel, melyeket sokáig vallottunk, s melyek egy perczig nem alkalmazhatók, úgy kell bánni, mint a régi barátokkal, a kiknek egy bizonyos nemben nincs igazok, de nekik magoknak tartozunk azzal, hogy őket ne sértjük s meg ne támadjuk.»

Beaumont-hoz 1851. szept. 14-dikéről ezt írja Tocqueville:

«Nem könnyű megmondani, minő tulajdonkép a közvélemény a départementben; mindenki nagyon óvatos eszméi közlésében, részint ildomosságból, részint mivel nem tudja, mit gondoljon. A hallgatás majdnem általános tény, pedig sohasem volt nép, melynek szelleme a közdolgozók által annyira el

lett volna foglalva, s szája annyira el lett volna zárva.

«Azt hiszem, végre tisztába jöttem az iránt, hogy semmi rokonszenv a köztársasági elnök iránt; nagy a türelem azok iránt, kik őt nem szeretik, de általános a törekvés arra, hogy őt még egyszer megválaszszák, csak azért, mert már egyszer megvan. Másnak az ő helyén szintannyi chance-a volna; oly erős az ellenszenv a felforgatás iránt, s az irtózás az ismeretlentől. — Ha bizonyos emberekről szólok, úgy rémlik előttem, mintha bolondok házában sétálnék. Igaz, hogy bennem nincs meg az illúziók forrása, a szenvedély. Bennem nincs szenvedély, s hogy is lehetne? ama megoldások közt, melyek lehetségesek, egy sincsen ínyemre.»

Bunsen, akkori londoni porosz követhez 1853. május 23. következőleg szól:

«Az ítélet, melyet munkáimról mondott, határtalan becsü előttem. A legnagyobb jutalomnak tekintem azt, melyet az igazság érdekében való folytonos törekvésemért nyerheték. Meg voltam hatva óhajta által, melyet vélem közölni szíveskedett, hogy engem látni kíván. Jó ideje, hogy magamnak is nagy kedvem van önnel találkozni. Nem tudom, mikor szerezhetem magamnak ez örömet, mert ön nem hagyja el Angolországot, s nekem nincs kilátásom, hogy az idén bármi utat tehessek. Egészségemnek és lelkemnek egyiránt nyugalomra, sőt ma-

gányra van szüksége. Tizenhárom év a közéletben, négy év forradalom közepett, s mi annál is több, a szomorúság, melyet hazám állapota s jövője előre látása okoz, megrázkódtatták egész valómat. Csak a munka, visszavonulás mellett, állíthatja helyre testem- és lelkemben az egyensúlyt, melyet óhajtok. Ezért boldog vagyok, hogy Párist néhány nap múlva elhagyhatom s falura mehetek. Tervezett tanulmányaim közé soroztam a német nyelvet is. Egy év múlva érteni akarom e nyelvet, hogy Németországot haszonnal utazhassam be.»

Freslon, volt közoktatási miniszternek 1853-ban május 9-dikén írja :

«Mindenesetre a tanulmányozás e perczen a marcopant előnnyel bír, hogy engem majdnem egészen absorbeál. Hogy jobban elérjem az eredményt, hozzá csatoltam a német nyelv tanulását, és sok olvasmányt, mely tárgyaimra vonatkozik. Sikerült tehát önmagamból kilépni, mely valóban rossz hajlék volt. De hiában törekszem, nem akadályozhatom, hogy munkám közepett ne halljam az egykorú események visszhangját. Nyugodt lettem, de nem vagyok jókedvű. Láttam, hogy ez a maximum, a mit igényelhetek, s a mivel meg kell elégednem.»

Seniorhoz 1853. júl. 2-dikán írt leveléből kiemelendőnek tartjuk e sorokat.

«Összehasonlítva Anglia hűbéri intézményeit Franciaország ilynemű intézményeivel, a hasonla-

tosság tökéletes. Hanem Franciaországban s az egész continensen e rendszerből egy kaszt fejlődött ki, Angliában az aristocratia. Miért lett a gentleman, ki nálunk tisztán a vér productuma volt és maradt, önöknél a nevelés, a társadalmi állás productumává, születésétől egészen elvonatkozva, elannyira, hogy a két honban ugyanazon egy szónak értelme tökéletesen megváltozott, a nélkül, hogy kinézése változott volna? Mikor jött létre e forradalom? mikép? micsoda phasisokon keresztül? Vajjon nem írtak-e Angliában könyveket e tárgyról? Vajjon önök nagy írói, bölcselkedők, vagy politikai és történetírók nem foglalkodtak-e soha eme szintoly jellemző, mint termékeny ténynyel, hogy magoknak számot adjanak róla, s fölfedezzék, mikép állott elő? Ha szerencsém volna Macaulay urat személyesen ismerni, bátorzkodnám neki írni, s e kérdéseket elébe terjeszteni.»

Mr. Grey angol írónak 1853. jul. 27-dikéről:

«Alkotmányos monarchiánk választó rendszerének egy roppant hibája volt, és ez, fölfogásom szerint, a monarchia bukásának első oka. Fölötte kevés számú választókra volt fektetve. Innen következett, hogy a választó-testület nemsokára egy kis polgári oligarchiává nőtte ki magát, elfogulva saját érdekeiben, elkülönítve a néptől, melylyel semmit sem gondolt, mint viszont az sem gondolt vele. A nép megszűnt legcsekélyebb rokonszenvvvel

viseltetni cselekedetei iránt, míg a régi magasabb osztályok, melyeket a kormányzástól félenken visszautasított, megvetették azt, s kizárólagos felsőbbségét türelmetlenül viselték. Ez úton majdnem az egész nemzet ama hitre jutott, hogy a képviseleti rendszer oly politikai gépezet, mely csak bizonyos magán érdekek érvényesítésére való, s arra, hogy a hivatalok bizonyos számú családok kezébe jussanak. Igen hamis vélemény abban a korban is, de egy új kormány felállításának inkább kedvezett, mint minden egyéb. 1848 ejtett bennünket az ellenkező túlságba, adván általános szavazatot.»

Cercourt grófnénak 1853. szept. 2-dikáról:

«Nem vette ön észre utazás közben ama benyomást, melyet akkor érzünk, midőn reggel valamely városba érkezünk, hol minden új, ismeretlen előttünk; az emberek, a nyelv, a szokások. Nagy sokaság közepett vagyunk, mégis nagyobb mértékben nyomaszt a magány érzelme, mint egy erdő mélyében. Úgy vagyok én honfi- és kortársaim között. Azt veszem észre, hogy egyetlen érintkező pont sincs érzületünk és gondolkozásunk közt. Oly ízlésem maradt, mely köztök nem dívik többé, szeretem szenvedélylyel, a mit ők szeretni megszűntek; napról napra legyőzhetetlenebb ellenszenvet érzek az iránt, a mi nekik mindinkább tetszik. Nemcsak az idők változtak, az egész emberfaj megváltozott. Régi embernek találok magamat új nép közepett.»

Freslonnak 1853. nov. 3-dikáról :

«Igen szép öntől, hogy azt mondja nekem, hogy a közönség ízlése a könyvekhez tér vissza, hogy azok megint bizonyos befolyást gyakorolnak a szellemekre. Megvallom, szeretem azt öntől hallani, de nem hiszek önnek. Nekem úgy tetszik, most az íróknak nincs közönségök Franciaországban. Ahhoz fogható esetet, a mi most történik, nem találunk a két utóbbi században, s mindazon változások közt, melyeken nemzeti jellemünk és szokásaink keresztülmentek, ez a legrendkívülibbek egyike. Európa legirodalmiabb nemzetéből, mely önmagát és az egész világot, vastag könyvekből merített észmék segítségével, mozgatta, oly nemzedék fejlődött ki, a melyet teljességgel nem érdekel semmi, a mit írni lehet, s a mely nem tulajdonít fontosságot csak a tényeknek, még pedig igen kis számú tényeknek, olyanoknak, melyek egyenes, kézzel fogható s közvetlen viszonyban állnak jóllétökkel.»

Beaumont-hoz 1854. aug. 6-dikán :

«Még mindig Bonnban vagyunk. A házi életnek Németországban igen vonzó oldalai vannak, de vajjon emez, a magán életben igen kitűnő és tiszteletreméltó emberek lesznek-e valaha állampolgárok? Ha látom, mennyire megszokták az abszolút kormányzást; ha látom, mennyire eltűntek az erkölcsökből a szabadság hagyományai, ha látom a hivatalok után való vágyat, s az általános függetlenséget, kérdem,

lesz-e ezekből még valami? de annak daczára el kell ismerni, hogy az általános állhatatlanság érzelme közönséges.»

Corcellenek 1854. október 23-dikán :

«Január kezdetén Párisba megyünk. Igen boldogok leszünk, ha önöket ott láthatjuk. Hihetőleg a társaság igen szomorú lesz a magunkfajta embereknek. Annál több ok, sokat lennünk együtt. Örömmel veszem észre, hogy szívem nem oly természetű, mint azoké, a kik a sikernek hódolnak. Annál nagyobb szenvedélyvel ragaszkodom oly ügyhez, melyet elhagyatva látok.»

Swetchine asszonynak 1855. október 6-dikán :

«Ne csodálkozzék, ha a közérényekből kivetkezett nemzetből egy, minden erénnyel teljes csapatot lát kíválni. Annyi önzés itt, annyi feiáldozás amott megzavarják az embert. Gyakran látok parasztot ezredéhez menni; kétségbeesik és sír. A gondolat, hogy hazáját meggy védeni, nem hat reá; csak szántóföldjére gondol, s a maga apró dolgaira, s az apró érdekekre, melyeket el fog hagyni. Átkozza ama kötelességet, mely őt helyzetéből kiragadja. Egy év múlva hozzák nekem a leveleket, melyeket ugyanazon ember családjának írt. Ezek szerint már kész mindent tūrni, hogy hadkötelességét jól teljesítse, tudja már, hogy a katonának mindent föl kell áldoznia a sereg érdekében; megalapítva találta, s az egyenruhával együtt felölté ez elveket és szokásokat,

a ruhával együtt majdan azokkal is felhagyandó. Ugyanaz a szegény ördög lesz belőle, a kit ismerünk, s nem viszi át amaz érzelmek egyikét se a nagy társadalomba, melyeket kis társadalomban elsajátított. Mielőtt gondolkodtam arról, a mi seregeinknél történik, azt hívé, sok nagyítás van abban, a mit a régi népek közérényeiről beszélnek. Teljességgel nem tudtam felfogni, mikép lehetett az ember mindarra képes; mert végre az ember mindig egyforma. A mit naponkint a hadseregnél tapasztalunk, megmagyarázza nekünk a régi világot. Sikerült a polgári társaságot úgy rendezni, mint a seregeket. Amaz idők polgárai egyénileg nem értek többet, mint mi, s a magán életben talán kevesebbet értek. Hanem a közéletben volt szervezés, fenyték, uralkodó szokás és vélemény, biztos hagyomány, mely készítette őket máskép cselekedni, mint mi cselekszünk.»

Ugyanannak 1856. október 20-dikáról:

«Kortársaim meg én különböző s gyakran oly ellenkező úton járunk, hogy soha sem találkozhatunk se érzelmeinkben, se gondolatainkban. Mi nem küzdünk többé egymással, hanem nem értjük egymást. Vannak rokonaik, szomszédaim, hanem szellememnek nincs többé se hazája, se családja. Biztosítom önt, hogy erkölcsi s értelmi elszigeteltségem gyakran felkölti bennem a magány érzelmét, nagyobb mértékben, mint egykor az amerikai öser-

dőkben tapasztaltam. Olvastam múltkor a régi világ bölcsei egyikéből egy phrasist, mely nagyon meghatott, s mely, ha nem csalatkozom, így hangzik: Viseld türelemmel a halál eszméjét, mert gondolhatod, hogy nem oly emberektől fogsz elválni, a kik úgy gondolkodnak, mint te. Hányszor éreztem ugyanazt?»

Ampére-nek 1857. május 12-dikéről:

«Mindannak daczára, a mit ön mond, s a mi szemünk előtt van, nem félek, kedves barátom, hogy oly végünk lesz, mint a római birodalomnak. A hasonlatosságok csak a felszínen vannak, bensőleg roppant a különbség, mi alszunk, s a rómaiak már halva voltak.»

Corcellenek 1857. júl. 29-dikéről:

«Sok mondani valóm volna Angolországról, melyet, 20 év eltelte után, másodizben láttam. Ez a legnagyobbyszerű látvány, mely a világon létezik, habár ott sem minden nagy. De látni ott főleg oly dolgokat, melyek egyebütt Európában egészen ismeretlenek, s a melyek látása könnyített rajtam. Nem kétlem, hogy ott is az alsóbb osztályokban léteznek bizonyos ellenséges érzelmek a többi osztályok ellen, de nem látni azokat, hanem mindenben látni a felvilágosodott osztálybeliek közt, az alsóbb polgárságtól kezdve a legmagasb aristocratiáig, szövetkezést és egyetértést arra nézve, mint kell védeni s közös erővel szabadon vezetni a társadalmat. Nem irigyel-

tem Angliától sem gazdagságát, se hatalmát, hanem azt irigylém tőle, s szabadon lélekzettem, hogy anynyi évek után kívül találtam magamat az osztályok gyűlöletén s versengésein, melyek minden nyomorúságunk forrásai voltak, s végre szabadságunkat semmivé tették. Nyújtott nekem Anglia egy más örömet is, melytől sokáig meg voltam fosztva; megmutatta nekem a vallásos és politikai világ közt, a köz- és magán erények, a keresztyénség és szabadság közt a tökéletes összhangot. Hallottam minden felekezeti keresztyéntől magasztalni a szabad intézményeket, mint a melyek szükségesek nemcsak a társadalmak jóllétéhez, hanem egyszersmind erkölcsiségéhez is; sehol sem láttam amaz erkölcsi monstruositás egy nemét, a melyet majdnem az egész continensen látni, hogy a vallásos emberek a despotismust magasztalják, a szabadság melletti felszólalás dicsőségét azoknak hagyván, a kiknek vallásuk nincsen.»

Freslonnak 1857. szept. 11-dikéről:

«Meggyőződése, hogy társadalmunk ki van fáradva, ki van merítve, ha úgy tetszik; de nem elaggott, beteg, hanem alkotása erőteljes. Őszintén hiszem, hogy hamis minden hasonlítás köztünk s a rómaiak közt. A keresztyénség, az új felvilágosodás, a titkos erélyesség, mely minden perczben fölébred, a szolgaság nemléte, a haza kötelei — minden különböző. Mi nem hasonlítunk jobban az Augustus

korabeli rómaiakhoz, habár Augustus képét szüntelen földézik elénk, mint hasonlítottunk 25 év előtt az 1688-diki angolokhoz, daczára a két forradalom látszatos hasonlatosságának és III. Vilmos árnyékának, ki Lajos Fülöpben föléledni látszott. Semmi sem oly csalékony, mint az analogiák a történetben. Jövőnkben más valami rejlik, nem a Cäsarok Rómája, s azért, mivel nem látom a napot, mely fölkel, nem hiszek a sötétségben. Egyébiránt vegye tekintetbe, hogy nem azt rosszallom, hogy a régi kormányrendszert lerontották, hanem a modort, a mint lerontották. Én nem vagyok ellene a demokratikus társadalomnak, az nagyszerű, és isten szeme előtt összhangzó, ha a szabadság nincs kizárva belőle. A mi engem szomorít, nem az, hogy társadalmunk demokratikus, hanem, hogy apáink bűneinek öröksége és saját bűneink oly természetűek, hogy igen nehéznek látszik nálunk a rendes szabadságot behozni s megtartani. S megvallom, nem ismerek nyomorútlabb dolgot, mint a minő a demokratikus társadalom, szabadság nélkül.»

Érdekesnek tartjuk végre közölni Tocqueville-nek még egy levelét, mely Beaumont gyűjteményében ugyan nem jelent meg, de előttünk kiváló becsesl bír, mivel egyik kitűnő hazánkfiához vala intézve.

1858. júl. 1-jén így írt Tocqueville báró Eötvös Józsefhez :

«Könyve olvasása (A XIX. század uralkodó eszméinek német fordítását érti Tocqueville) nagyon érdekelt és igénybe vett. Véleményemet már előbb közlöm vala önnel, ha művének olvasása egy kis időmbe nem került volna, mert habár annyit tanultam németül, hogy ha nem is beszélek, némi könnyűséggel olvasok e nyelven, de ha idegen nyelven elvont eszméket kell követnünk, sok figyelem és idő szükséges, de ennek következtében csak annál jobban tudjuk méltányolni, a mit olvastunk. Nem fogok szép műve részleteibe bocsátkozni. E vizsgálat messze vezetne, s meghaladná a levél természetes határait. Arra kell szorítkoznom, hogy ama nemes érzelmekről szóljak önhöz, melyek az egész munkát élénkítik; a valódi s törvényes szabadság szeretete, az ember egyéni méltóságának tisztelete, s amaz óhajtság, hogy megtarthassuk a keresztyén polgársodásnak apáinkról ránk szállt örökségét. E kérdésekre nézve szívem mélyében rokonszenvet érzek ön iránt, s önnel egyazon politikai valláshoz tartozom. Örvendek oly valódi tehetségű férfiút láthatni, mint ön, ki e hitet vallja, s miután munkáját olvastam, óhajtok önnel személyesen megismerkedni. Hajdan sokat utaztam, de most nem utazom többé, s kevés kilátásom van, hogy önnel hazájában találkozhasam. De hát ön nem fog-e soha honunkba jönni, melyet oly jól ismer! Ha megteszi, s én Párisban vagyok — hol az évnek egy részét töltöm — re-

ménylem, tudatja velem, hogy ott van. Ha ön Franciaországban útnának, volna egy más mód egymást látnunk, mi nekem véghetetlenül kellemes volna, t. i. ha önt falun fogadhatnám, e helyen, honnan írok, hol beszélgethetnénk ama nagy problema fölött, melyet munkájában felállított. Kérem, ne tekintse e meghívást egyszerű bóknek, hanem ama legőszintébb óhajomásom kifejezésének, hogy önnel találkoz-hassam.»

*

*

*

Igyekvém megismertetni Tocquevillet, mint író és államférfiút; de ki fogja őt festeni mint embert? — mondja Beaumont. Ki fogja festeni szívét, lelkének báját és költészetét, ama gyöngéd lelket, erős értelmet, finom és biztos ítéletet, azt a mély és tiszta szellemet, mely sohasem volt mindennapi, soha kicsapongó, mindig eredeti és okos; szóval mindazt, a mi benne a kiváló természetet, s a ritka férfiút képezé? Tocquevillenak nem csak sok szelleme volt, — ő a szellem több nemével bírt, szintoly szellemdús levén a beszélgetésben, mint könyveiben, szintoly jól tudván elbeszélni, mint írni, s — a mi még ritkább tehetség — szintoly jól tudván hallgatni, mint szólani. Majdnem lázas és fáradhatatlan tevékenységgel megáldva, ideje használatában is kitűnt. Mindenre talált ő időt, s nem

feledkezett meg soha sem kötelességeiről, se az illedelemről. Tocqueville kézirataiban odavetve találunk egy gondolatot, mely egész élete folyamának rövid foglalatja: «Az élet — úgymond — nem öröm, de nem is fájdalom, hanem komoly ügy, mely reánk van róva, s a melyet becsülettel kell folytatnunk és bevégeznünk!»

EMLÉKBESZÉD
MACAULAY FÖLÖTT.

FEOLVASTATOTT A M. TUD. AKADEMIA 1862. MÁRCZIUS 3. TARTOTT ÜLÉSÉBEN.

I.

A^{MA} korban, midőn hajfürteink őszi-
lennek, s a férfiú az életnek nem csak örömeit, de minden
szenvedését is megízlelte, — könnyen ama gyanúba
esünk, hogy a múlt időt, mert ifjúságunk ideje, —
magasztalni szeretjük. Én nem fogom kerülni e gya-
nút, s nyíltan kimondom, hogy az idő, melyet ama
nemzedék, melyhez én tartozom, e honban 1840-től
1848-ig élt, szép idő volt. Nem voltak ugyan vas-
utaink és telegraphjaink, nem bővelkedtünk tőke-
pénzekben; intézményeink és törvényeink nem fe-
leltek meg korunk igényeinek: de volt erős meggyő-
ződésünk, hogy hazánk anyagilag, de szellemileg is
virágozni fog, hogy alkotmányunk a kor uralkodó
eszméivel összhangzásba hozatik. Hitünk volt az
eszmék hatalmában, s tudván, hogy jog és igazság
isteni eredetűek, isteni hatalmat tulajdonítottunk
nekik. Ebben állott ez idő szépsége. Ez időben, mint
nagy felforgatások előtt mindenkor, az irodalom
nagy befolyást gyakorolt a szellemekre. Az emberek

olvasnak és tanulnak, — mert ki eszméket szellemi fegyverekkel akar érvényesíteni — az csak a tudás forrásából meríthet a munkához erőt.

Egy kitűnő könyv megjelenése ilyenkor valódi esemény. S így, midőn 1845 nyarán Macaulay dolgozatait, melyeknek egy részét az edinburghi *Review*-ből ismertem már, összegyűjtve először vettem, nem írhatom le ama benyomást, melyet reám tettek. Az eszmegazdagság és fényes előadás, az élénk színezet az emberek jellemzésében és a tárgyak leírásában, az erős ész s egészséges érzület, mely ez iratokot áthatja, s mi még több, s mi a könyvnek varázserőt kölcsönöz, a hatalmas egyéniség, melynek természet szerű kifolyása a mű, mely tehát az egyéniség jellemét magán viseli, annyira elragadtak, hogy sokáig nem tudtam más olvasmányhoz nyúlni. S nem én valék az egyetlen, kire Macaulay dolgozatai ily mélyen hatottak. Mily mesés hatást szült volna e szerző nagy történelmi műve, ha amaz időben jelenik meg! E mű, melylyel valamint én, úgy honfitársaim is csak 1849 s 50-ben ismerkedhettek meg, részben magyar nyelvre is, még pedig kitűnően lefordíttatván, Macaulay nevét honunkban szélesebb körben ismertté s tiszteltté tévé.

Ha a nézetek, melyeket magunknak a jelenről alkotni szoktunk, nem optikus csalódások, hinnünk lehet: hogy hazánk történetében amaz időszak, midőn sok szenvedések közt Macaulay nagy történelmi

műve élvezetéhez, mint enyhítő balzsamhoz, jutottunk — 1858-ban némikép nyugvó ponthoz ért, s 1859-czel történelmünkben új fejezet kezdődik. E bevégezett időszak egyik mozzanata, a magyar akadémia új élete, s oda sorozandók az 1858-diki választások is. A t. akadémia a külföld első nagyságait tagjai közé sorozta, s őket ekkép megtisztelvén, megtisztelte magát és nemzetünket is. De mily nagy nevek hiányoznak, már az akkor megválasztottak közül, — Humboldt, Tocqueville, Macaulay nem tagtársaink többé!

Engedje meg a t. akadémia, hogy valamint minapában a tisztelet és kegyelet érzelmeit egy nagy halott fölött önök előtt itt kifejeznem szabad volt, most egy másik nagy halott, Macaulay emlékének hódolhassak. Kiben nincs tisztelet a halottak iránt, az nem fogja tisztelni az élőket sem. E szép és szokásos tisztelet — az emberi kedély legnemesebb nyilvánulásai egyike. Ily szokásokat fentartani s ápolni akademiánknak is kötelessége, mert nálunk jobban senki sem tudhatja, mily szerepet játszik a kedély a népek életében. A kedély magasabb tulajdonai nélkül — megengedem, hogy el lehet érni a polgárosodás ama nemét, melyet felsőbb állatiságnak nevezhetni, s melyben az ember bizonyos anyagi jólétet élvezhet, csöndes házi életet élhet; de a hol e tulajdonok hiányzanak, ott az emberi szellem legszebb virágait soha sem nyitandja meg; ott nem fognak

nagy költők elragadó dalokat zengeni, művészek halhatatlan műveket alkotni, nem fog ott a hazaszereget hős tettekre buzdítani, s a szabadság nagy jellemeket szülni.

De miért én vállalkoztam ismét? hogy e nagy férfiú emlékét felújítsam, én, ki történetíró nem vagyok, bár egyszer e pályára lépni szintén készültem. De Macaulay, uraim, nemcsak történetíró, ő főleg irodalmi államférfiú, oly szerep, mely csak szabad s a műveltség magas fokát elért népeknél található, s a történetírás ama szaka is, melyet ő oly fényes sikerrel művelt — az államtudományokhoz is tartozik; mert habár nemzete újabb történetét nagy képekben tünteti elénk, csatákat számunkra oly elevenen fest, mintha csak közellevő magaslatokról néznők: Macaulay főleg államférfiú, ki megtanít bennünket, mikép kell az államban a katasztrófákat kerülni, mikép kell azok közepett, ha végszetszerűen egyszer beállottak, az államot vezetni; mikép azok után az államot szervezni, s megóvni a forradalom rossz és messze terjedő következtől. És van-e az államtudománynak fontosabb feladata?

Macaulay, e század legfényesebb, legtermékenyebb tehetségeinek egyike, hazájára, s ez által a világra nagyszerű hatással volt, még pedig három külön irányban: mint irodalmi ember, mint szónok és államférfi, végre mint történetíró.

Macaulay versek és prózai dolgozatok által korán szerzett magának nevet. 1825-ben 25 éves korában az edinburghi *Review*ban Miltonról írott cikkével lépett föl, s több mint 20 évén át, időről-időre e folyóiratban a legbecsesebb dolgozatokat bocsátotta közre.

E cikkek valódi irodalmi kincset képeznek tartalom és irány tekintetében, s általuk Macaulay nemzete műveltségére, s különösen gondolkozása és érzése módjára nagy befolyást gyakorolt.

Macaulay e cikkekben mindig angol és whig maradott, s ez dolgozatainak épen különös zamatot ad. De azért ő a világot a legtágabb szempontból — elfogultság nélkül tudja tekinteni; ítéleteiben mindig mértéket tart, a nélkül, hogy megrendíthetlen szeretetét a szabadság iránt csak egyszer is háttérbe szorítaná. Rövid szemle e cikkek fölött legjobban fogja őt ez irányban jellemezni.

Kezdjük a Macchiavelliről írt cikken. «Kétlem, mondja Macaulay, hogy volna egy név az irodalmi történetben oly általánosan gyűlölt, mint ama férfiú neve, kinek jellemét, munkáit fejtegetni — szándékom. Ama szavakból, melyekkel közönségesen jellemezni szokták, azt kellene következtetnünk, hogy ő a gonosz elem megtestesülése, feltalálója a nagy-ravágyásnak, a bosszúnak, az esküszegésnek, hogy előtte soha sem élt zsarnok, sem képmutató, sem áruló. Bölcs emberek azonban mindig gyanakodva

néznek a sokaság ördögeire és angyalaira.» A mi e nevezetes férfiú jellemében s irataiban oly rejtélyesnek látszik, annak magyarázatát Macaulay az erkölcsi fogalmakban találja, melyek Macchiavelli kortársai közt divatoztak. Nagy avatottsággal festi Olaszország állapotát a XV-dik században, ama melegséggel, mely neki sajátja, s melylyel nagy szellemek tekintik amaz országot, mely nemcsak a derűs égbolt s a citromok hazája, hanem bölcsője az új műveltségnek, s melynek népe szabadságot élvezett már, midőn Német- és Franciaországban még szolgáló népek művelték a földet. De mint sok természeti testben, úgy az olasz államokban is időelőtti aggság volt következménye az időelőtti érettségnek. A hadi szellem megszűnt épen, mikor a havasokon túl még félbarbárságba merült nemzetek nagy katonai vitézség által tündököltek, melyek Olaszországot kalandjaik s rablásaik színhelyének választák, s ama nyomorba sülyeszték e classikus földet, melynek a mai olaszok az egész művelt világ sympathiái mellett, véget vetni törekednek, de véget vetni nem tudnak, mert hadi készségökben nem bizhatnak. E tünetény egy nagy tanulságot rejt az európai nemzetek számára. Ily viszonyok közt fejlődött ki ama sajátos erkölestan, mely Machiavelli *Il Principe*jében van formulázva, e viszonyok közt fejlődtek ama finom és szellemes olasz államférfiak, kiket Macaulay oly kitűnően tud jellemezni, azt mondván a többi

közt: hogy még a veszélyek, melyeket majdnem kislelkű óvatossággal kerültek, sem zavarták meg soha felfogásukat, nem zsibbasztották meg tehetségüket, s nem sajtoltak ki sima nyelvökből, áthathatlan tekintetökből egyetlen titkot sem.

Burleigh s korszakáról, nemkülönben *lord Bacon*ról írt dolgozataiban Macaulay jellemzi a XVI. és XVII. századbeli angol államférfiakat, kiknek erkölcsisége oly színben tűnik föl, mely a legszigorúbb bírakat is némi engedékenységre és elnézésre fogja hangolni az olasz államférfiak iránt. *Burleigh*, Erzsébetnek negyven évig hivatalban levő minisztere, Macaulay szerint: nagy figyelmet fordított az állam érdekeire, de nagy figyelmet fordított egyszersmind családjá érdekeire is. Barátit nem hagyta el soha, míg nem volt alkalmatlan velök tartani; jeles protestáns volt akkor, mikor nem igen előnyös volt pápistának lenni; mértékletességet ajánlott úrnőjének, ha azt kegyelme kockáztatása nélkül tehette; kintpadra senkit sem vitetett, kitől valami hasznos valamást nem várt, kívánataiban oly mértékletes volt, hogy halála után csak háromszáz jószágot hagyott hátra; baráti azt szokták volt róla mentségül mondani, hogy többet is hagyhatott volna. — Elszomorodott szívvel olvassuk Bacon életrajzát, az emberi gyarlóságok e gyászos illusztrációját; alig tudjuk felfogni, mikép férhetett meg oly hatalmas ész mellett, mely művei által az emberiség jóltevőjévé vált, oly alá-

való kedély. — Igen jelentékenyek Macaulaynak az angol forradalomra vonatkozó munkái, melyek az angol közönség nézeteiben szinte forradalmat szültek. Nem különben nevezetesek Lord Clive- és Warren Hastingsról szóló cikkei. Lord Clive és Warren Hastings ama hősök közül valók, kik az angol uralmat Indiában megalapították, s kisebb készüllettel csodálatosb dolgokat vittek véghez, mint Cortes és Pizarro Amerikában. E cikkek valódi eposok; s azután irattak, miután Macaulay több évet Indiában töltött. S vajjon nem nagyobb mértékben hatnak-e fantáziánkra ez eposok hőseihez hasonló jellemek, mint a Szajna-parti regénygyárakban készült álalakok? Clive egy szegény család gyermeke, ki mindenkinék alkalmatlan, kit Indiába küldenek, hogy keressen magának kenyeret — vagy veszszen el a madrasi klimában; ki egy pár évig Indiában mint kereskedelmi irtok nyomorral küzködik, s magát két ízben meg akarja ölni; ki a veszély perczében katona lesz, s bámulatosb dolgokat visz véghez a mese hőseinél, mint nagy férfiú s nagy úr roppant kincsekkel tér vissza, s kimerítve minden élvezeteket, s üldöztetve ellenségei által, mint a vad az erdőben, önkezével vet véget életének 49 éves korában. Míg Clive a dicsőség tetőpontján áll, készül ugyanazon szerepre a tisztviselők alsó sphærájában egy más férfiú: Warren Hastings, ki szintén ragyogni fog, ki nagy erények mellett nagy bűnöket fog elkö-

vetni, s alkalmat ad ama nagyszerű állampörre, melynek mását a parlamenti történetben nem találani. E két dolgot a legérdekesb olvasmányokhoz számítandó az angol irodalomban. Nem hiszem általában, hogy volna más író, ki az angol állami s társadalmi életbe oly mélyen behatott, s azt, mit magától látott, másokkal úgy megértethette volna, mint Macaulay.

II.

De Macaulay minden téren kitűnt, a melyre lépett.

Ő kitűnő államférfiú s nagy szónok egyaránt. A szabad államoknak természetökben van, hogy kitűnő államférfiakat s nagy szónokokat szülnek. Mint nyilvános szónok 1824-ben, egy nagy meetingben lépett föl először, a rabszolgaság eltörlése mellett tartván beszédet, s így ő is egyik tényező volt Anglia e dicső tetteiben, melyhez nincs fogható más, csak az úrbéri viszonyoknak a magyar nemesség által való rögtöni megszüntetése. E föllépése s az ügyvédi pályán tanúsított szónoki tehetsége, felé irányozta a whig-párt figyelmét, mely a nagy talentumokat mindig magához tudta vonni, s melynek a reform-mozgalmak közt új erőkre volt szüksége. 1830-ban Lord Landsdowne közbenjárása mellett egy rotten boroughban megválasztották a parlamentbe,

hol, mint mindenütt, babérokat aratott. Valahányszor felszólalt, megtelt a ház, oly kitüntetés, melyben az angol parlamentben nem minden szónok részesül. De bírt is Macaulay mindazon külső és belső tulajdonnal, melyek a nagy szónokot teszik: nagy imposans alak, szellemes tekintet, jó hang, eszme és ismeret-gazdagság, elmésség, a hol kellett, finom ironia, erős dialektika. Macaulay azonban ritkán szólalt fel. Bölcs szokás az angol parlamentben, hogy a ki nem miniszterelnök vagy ellenzék vezére, nem szokott gyakran szólni. Fiatal emberek évekig ülnek a parlamentben, mielőtt felszólalnak, s a választók is nagyon természetesnek találják, ha képviselőik hallgatva jól szavaznak; s van nem egy tekintélyes parlamenti tag, kinek tehetségein és tudományán senki sem kételkedik, s ki sohasem szól, ellenben szorgalmasan dolgozik a bizottságokban. Macaulay maga adta ki beszédei gyűjteményét, melyeket legnagyobb részt a parlamentben tartott. — A parlamenti reform ügyében hat beszédet mondott, egyszerű practikus beszédek erős dialektikával a toryk ellenében. Egyik beszédében így szól a többek közt: «Önök mindig emlegetik őseink bölcseségét; ők valóban legalább egy tekintetben bölsebbek voltak, mint mi. Ők saját koruk számára alkottak törvényeket. Ők csak amaz Angliát tekintették, mely szemök előtt volt. Nem tartották szükségesnek Yorknak még egyszer annyi képviselőt adni, mint Lon-

donnak, azért, mert York Constantin Chlorus idejében Britannia fővárosa volt. Valóban bámultak volna, ha előre láthatják, hogy egy város, melynek népessége több 100.000 embernél, képviselet nélkül maradhat, csak azért, mert oly területen áll, hol a XIII. században csak néhány kunyhó állott. Ők oly képviseleti rendszert alkottak, a mely nem volt ugyan hibák és hiányok nélkül, de a mely az akkori Anglia állapotának megfelelt. Angliában azóta nagy forradalom ment véghez. A régi corporációk jelleme megváltozott. A tulajdonnak más nemei támadtak. A társadalomnak más osztályai emelkedtek jelentőségre. Városok falvakká süllyedtek, falvak meg városokká lettek, melyek ma nagyobbak, mint London volt a Plantagenetek korában. A társadalom természetes növekedése haladott, s a mesterséges államszerkezet nem változott. A képviselet régi formája megmaradt, s épen mivel a forma megmaradt, a szellem eltávozott. Beállott tehát a nyomás, majdnem a felpattanásig, s a társadalom úgy találta magát a régi intézmények közt, mint az új bor régi palaczkokban. Idején van, hogy férfias, illő s észszerű tiszteletet tanúsítsunk elődeink iránt, nem ahhoz ragaszkodván elfogúltan, mit ők hajdan tettek, hanem ahhoz szabván magunkat, mit a mieinkhez hasonló körülmények közt tettek volna.

«Több tagja a háznak a másik oldalon azt veti a javasolt reform ellen, hogy az eddigi rendszernek

jó hatása volt. Mondják: mily nagy a mi hazánk, mennyire kitünik jólétben s tudományban, művészetben és fegyverhatalomban. Hihető-e, hogy azzá válhattunk volna, a mi vagyunk, rossz kormány alatt? S ha kormányzatunk jó, minek változtassunk rajta? Távolságra legyen tőlem mindezt tagadni; de vegyük észünkbe, hogy kormány és társadalom folyton egymásra hatnak. Némelykor a kormány előzi meg a társadalmat, és siettetni előre. Máskor meg a társadalom sürgeti a kormányt, hogy siessen előre. Ha a kormány bölcs, enged ez igazságos és természetes követelésnek. A forradalmak főoka abban rejlik, hogy a nemzetek haladnak, s az alkotmányok megállanak. Angliának különös szerencséje, hogy sok nemzedéken át az alkotmány a nemzettel együtt haladt, s történetünk a korszerű reformok egymásutánjának története.»

Macaulay parlamenti életének második szakából, miután Indiából visszatért, s 1839-ben Edinburghban parlamenti tagnak választatott, igen jeles szónoklatokat említhetünk. Így 1842. máj. 3-dikán a chartisták petíciója ellen. — Macaulay, ki az angol reformerek közt első sorban áll, ki nem vonakodik semmiféle előítélettel s igazságtalansággal szembeállni, akár az egyház, akár az aristocratia, az angol államélet e két nagy factora van érdekelve, ki meggyőződését mindig követte, bár tudta, hogy parlamenti állását s a választók kegyét veti kockára,

mint 1847-ben, midőn a népnevelés tárgyában tartott beszéde miatt a legközelebbi választásnál a parlamentből egy időre kimaradt, — a chartistáknak sem vonakodott, igen jeles beszédben, az egész igazságot megmondani. Mert Macaulay jellemében az erkölcsi bátorság egyik kitűnő vonás; e becses tulajdon, mely nem minden politikusnak sajátja. Mintája a parlamenti szónoklatnak, Lord Ellenborough indiai adminisztrációja ellen 1843. márczius 9-dikén tartott beszéde, mely elmésség s finom irónia által is tündöklök. Igen szép, s szónoki lelkesedéstől áthatott az a beszéd is, melyet Glasgowban mondott, midőn az egyetem lord rectorának választatott. Hanem most búcsút kell vennünk a szónoktól; előttünk van még Macaulay a történetíró.

III.

«A történelem a maga ideális tökéletességében, — mondja Macaulay Hallam munkájáról írt czikkében — a költészet s a bölcészet vegyülete. Általános igazságokat nyújt a szellemnek, egyes jellemek és események rajza által. Nem tudjuk azonban, hogy e két külön elem valaha tökéletesen összeolvadt volna, sőt végre egészen elvált egymástól, s a történetírásnak két külön neme fejlődött, melyek egyikét a földabroszhoz, másikat a festett tájképhez hason-

líthatni. A képen nem látjuk a tárgyak nagyságát s távolságát, a földabrosz megismertet bennünket a tárgy mértékei- s helyzetével, de nem adja meg a tárgy képét.»

Macaulay, mint történetíró, a két elemet egyesíté, s nagyobb sikerrel, mint bármely más történetíró. Nagy munkájának czíme : *Anglia története II. Jakab trónralépte óta*. De mielőtt munkája a kijelölt korszakhoz ér, nagy vonásokban mesterileg ecseteli Anglia történetét a norman hódítástól kezdve. Látjuk mint keletkezik a sokféle nemzettöredékből egy új, az angol nemzet ; látjuk fejlődni a feudális monarchiát külön rendekkel, melyek azonban közelebb állnak egymáshoz, mint más feudális monarchiákban, mert a szabadság eszméje mint közvetítő áll közöttük ; látjuk a reformatiót szintén sajátos angol formában életbe lépni ; eljutunk végre ama nagy harcokhoz, melyeket a continentalis fejedelmek példájára, az absolutismusra törekvő angol királyok idéznek elő. Károly tíz évig parlament nélkül kormányoz ; az adót, melyet a törvényhozás nem szavazott meg, különféle czímek alatt szedi ; s börtönbe vetteti az ellenszegülőket. Már majdnem be van fejezve a mű, ura a három nemzetnek, egyiket felhasználja a másik ellen, egyik a másikat fogja fékezni. De az események hatalma s az angol nemzet ragaszkodása százados törvényei- s intézményeihez nagyobb a király hatalmánál, s neki 1640-ben

parlamentet kell összehívni, melynek neve is gyűlöletes előtte. Az angol nemzet örömittas, ki akar békülni a királylyal, küld tekintélyes, józan, békés hajlamú férfiakat képviselőkül, a kik mielőbb meg akarják az adót a királynak szavazni, csak a király orvosolja a sérelmeket; ő azonban ez eljárásban csak jogainak új sértését látja, rögtön feloszlatja a parlamentet, hiszen tíz évig kormányzott a nélkül, miért ne tudna tovább is úgy kormányozni! De a skótok elleni hadjáratban látván, hogy seregére nem támaszkodhatik, néhány hónap múlva ismét kénytelen a parlamentet egybehívni. A parlament azonban nem bizhatik többé a királyban, követel, s igen bölcse, új biztosítékokat, melyek a király felfogása szerint zendüléshez vezetnek. A parlament ily királylyal szemközt nem engedhet, s bekövetkezik a polgárháború, s a király kivégeztetése, mely ugyan nem a parlament, hanem Cromwell és katonái műve volt, s mely főleg azért következett be, mert Cromwell a király sajátkezű leveleiből meggyőződött, hogy ha Károly életben marad, s valaha hatalomhoz jut, szavát, — mely szerint neki, Cromwellnek, a kötelelet szánta — be fogja váltani. Cromwell, e visszaszító egyéniség, vegyülete a nagy államférfiúnak s a puritán prédikátornak, nem csak otthon a pártokat tudta fékezni, hanem Anglia tekintélyét a külhatalmak előtt is emelni. Jól tudta ő azt, hogy Angliában a dictatura nem tartható fenn, kívánta hely-

reállítani az alkotmányt, de rajta is valósúlt, s valószínű fog minden merényhősön az az igazság, hogy a kik a szabadságot megbuktatják, azok vissza többé nem állíthatják. Cromwell nem alapított dynastiát, valamint Bonaparte Napoleon sem alapíthatott; a Stuartok visszajövének. II. Károly halálával, ki talán a legkönnyelműbb s legelvtelenebb király volt, ki valaha uralkodott, kezdődik ama kor, melynek történetét részletesen megírta Macaulay. II. Károly halálának leírása a legélénkebb történelmi képek egyike. A királyi palota tömve van udvaroncokkal; Jakab, mint leendő király, rendelkezik, Károly haldoklik; az anglican püspökök előkészítik őt a hosszú útra, az örök bíró előtti megjelenésre; míg a francia követ katolikus gyóntató atyát kerestet, mert a király az anglican reformált egyház feje, ki egész uralkodása alatt jó reformatusnak tartott, nemcsak befejezni akarja életét, hanem úgy is töltötte, mint a római egyház híve. Sírba szállt az erkölestelen, könnyelmű, de szellemes és jóindulatú király; utódja egy korlátolt eszű, makacs fejedelem lön, kinek szíve nem ismerte a szeretet sugalmát, — a legrosszabb fajta zsarnok, ki országa ellenségének, XIV. Lajosnak zsoldjába szegődik, kinek uralma alatt oly kegyetlenségek követtettek el, minőket csak a spanyol inquisitio történelmében találhatni. Mesterileg írja le Macaulay ama hosszú szabadsági pört, mely a király futásával s a Stuartok

száműzetésével végződik. A monarchikus érzelmek, főleg a tory-pártban oly erősek, hogy a királynak, bár senkit sem tudott kímélni, senki jogait tisztelni, számtalan barátja van, kik őt megmenteni, Angliát egy új forradalomtól megóvni, s a Stuartoknak a trónt megtartani akarják. A külhatalmak is törekednek rá ez irányban hatni; de ő végzetszerűen leglívebb embereit eltaszítja magától: Angliának katolikus országnak, az angol királynak abszolút királynak kell lenni. Végre is elérte, a min dolgozott: Anglia nem lett ugyan katolikus, s királya nem lett abszolút uralkodó, de őt katonái, udvaroncjai, végre saját gyermekei is elhagyták, ő megszűnik király lenni, s idegen földön hal meg.

Íme egy új alak lép előtérbe, az angol államéletben, Macaulay kedvence s hőse, Oraniai Vilmos, ki az angol whig-párttal ama nehéz feladatot oldotta meg, hogy rögtön véget vetett az új forradalomnak, s bölcsesége által ez alapon az alkotmányos monarchiát consolidálta, mi nemcsak az angol nemzetet, nemcsak őt tette nagygyá és hatalmassá, hanem mi az egész emberi nemre a legnagyobb jótétemény, mert ez mentette meg a szabadságot Európában.

De Vilmos még más czélt is tűzött életének, s ezt is szerencsés volt elérni. Hatalmas Franciaország, s benne hatalmas abszolút uralkodó, minden tekintély megtestesítése — *l'état c'est moi* —, ez volt XIV. Lajos politikája. Ily politika nem idegenkedik

semminemű eszköztől, mely czéljait előmozdítja; bigot katholicismusa otthon tűzzel-vassal üldözi a hugonottákat, külföldön meg protestánsokkal szövetezik; otthon valódi római imperator, s külföldön azokkal lép egyezségre, kik a legitim uralkodók ellen fegyvert fognak, természetesen a döntő perczben sorsukra hagyandó őket. Franciaország suprematiáját megtörni, ez vala Vilmos külpolitikájának feladata, s ez is sikerült neki. Macaulay történetét, mely e politikának története, a ryswiki békekötésig befejezte és kiadta.

Halála után testvére még egy kötetet bocsátott közre, mely az 1701. eseményekről szól, s mely egészen sajtó alá kész volt. A sors nem engedte, hogy Macaulay, hőse — Oraniai Vilmos — haláláig folytathassa, s azzal befejezhesse művét. E munkával elfoglalva, 1859. deczember 28-dikán szívbjaj következtében, hirtelen kimúlt az élők sorából, 58 éves korában.

Macaulay 1800-ban Rothley Temple-ban, Leicestershire-ben született. Nagyatya presbyteriánus lelkész volt Inverraryben, apja mint kereskedő jött Angliába, munkássága, de még inkább becsületessége által állást s vagyont szerze magának. Sierra Leona angol gyarmat kormányzójává neveztetván ki, Wilberforce-cal közreműködött a rabszolgakereskedés s a rabszolgaság megszüntetésén. Az ifjú Macaulay Cambridgeban végezte tanulmányait; korán föllépett

mint író, de nem foglalkozott kizárólag az irodalommal, mert ügyvéd is volt. Nagy tehetségei korán felnyiták előtte a parlament ajtait, s ott 1830—1833-ig ült. Ezen évben Indiába küldték, a hindu törvények codificatiója végett. 1839-ben újra megválasztá a parlamentbe Edinburgh városa, s később a minisztériumba lépett. 1857-ben peerségre emelték, de gyöngélkedő egészsége s irodalmi foglalatosságai által tartóztatva, a felsőházban Macaulay nem hallatá hangját soha. Macaulay pályája jellemző az angol társadalmi és állami viszonyokra. Ő, ki egy könyvárus s egy presbyterianus pap unokája, mint lord Macaulay fekszik a westminsteri templomban. — Hol az érdem s a fényes tehetség úgy tiszteltetik, s hol az aristocratia kis körre szorítkozva, az ország legnagyobb illustratioit kebelébe vonja, s új erők által új életet nyerve, nemcsak a szabadságot védi, hanem minden szép és nemes vállalatnak élén áll, ott az aristocratiának van jövője, mert az ilyen aristocratiát a democratia is tiszteli.

Macaulay halála nemcsak Angliában, de az egész civilisált világon mély részvétet keltett. A népek ösztönileg érzék, hogy nem mindennapi író múlt ki a világból, ki csak kortársait mulattatá, s azok figyelmét is csak futólag igényli vala, hanem az irodalmi fejedelmek egyike, kinek munkáit olvasni fogják, míg csak az olvasás a civilisált emberek életszokásaihoz fog tartozni, s kiben fényes te-

hetségek mellett, fényes polgári erények is éltek, melyeket, mert, fájdalom, szintén nem mindennapiak, ép úgy tisztelni kell, mint a legfényesb szellemi tehetségeket. Londonnak vannak nagybessű s világhírű gyűjteményei, vannak óriási raktárai s kötője, mely első a világon, de mitsem lehet annyira irigyleni tőle, mint a westminsteri apátságot, hol annyi férfi tetemei nyugszanak, kik arra érdemesíték magokat, hogy hazájok emléket állítson nekik. Hol annyi nagy férfi volt, ott jelenleg is, ott ezután is még sok jeles férfinak kell lenni. S óhajtsuk, hogy legyen; mert kell, hogy az európai szabadságnak, s a vele szoros kapcsolatban álló keresztyén civilizációnak egy erős védbástyája legyen, s ez még sokáig nem lehet más, mint — Anglia.

EMLÉKBESZÉD

FALLMERAYER JAKAB FÜLÖP

FÖLÖTT.

FEOLVASTATOTT A MAGYAR TUD. AKADÉMIA XXI. ÜNNEPÉLYES KÖZÜLÉSÉN
1863. JANUÁR 17.

KI életének nagyobb és szebb részét már túlhaladta, a természet kérlelhetetlen törvényei szerint, számos veszteséget ért rokoni, baráti és ismerősei körében. Mi is mindnyájan, mennyi európai hírnő férfiú kimúltának valánk tanui az utolsó évtizedben! Résztvettünk a német nemzet fájdalmában, midőn a nagy tudóst és természetbuvárt, Humboldt-ot sírjához követte, ama férfiút, kit két világ-rész magáénak vallott. Láttunk a politikai és irodalmi láthatárról két fényes csillagot letűnni — Tocquevillet és Macaulayt; keseregtünk egy nagy magyar sírja fölött, ki egyénisége varázserejével egy lethargiába süllyedt s a nagy világ által elfelejtett népet új életre tudott ébresztetni, s ki bennünket oly váratlanul elhagyott. Hogy a magyar akadémia egyik külföldi tagja, Fallmerayer, a múlt év tavaszán elhunyt, azt a magyar közönség talán észre sem vette, pedig e férfiú nemcsak nagy szellemi tehetség, kitűnő író, hanem, mi talán még többet ér,

tökéletesen tiszta jellem is volt. Mit akkor elmulasztottunk, pótoljuk mai nap, a részvét s a hála néhány könnyeseppjét szentelve neki, hogy miként a nyári langy eső a földet termékenyítve, rajta új növényeket s virágokat fakaszt, úgy részvétünk tanúsága szerezzen nekünk barátokat, ott is, hol jelenleg talán nincsenek.

A magyar nemzetnek s a magyar ügynek a külföldön kevés oly meleg barátja volt, mint Fallmerayer. Ő rokonszenvét s tiszteletét irántunk számtalanszor nyilvánítá, akár jól, akár rosszúl állottak dolgaink. 1852-ben, mikor a magyar ügy hévmérője a fagypontra alúl állott, ő ekként szólt: «Hogy a magyar nemzet, mint a mese centaurusa, lovával össze van növe, s a kard tudományát kitünő mértékben bírja, azt a németek már a X-dik században tudták. De hogy ez urali lovasok férfias büszkeség és magasztos érzülettől elragadtatva, a dicsőséget s uralkodást többre becsülik, mint az életet, azt csak később vettük észre. Az előnyt, hogy nemzeti büszkeségből bátran mennek a halálba, nem irigynők tőlük, hacsak fényes és sok, más helyt föl nem található természeti adományaik, s főleg a hadvezéri lángész az utolsó időben oly váratlanul napfényre nem jöttek volna.» 1859-ben pedig, midőn 1858-ban történt taggá választatásáért akadémiánknak köszönetet mondott, ekkép nyilatkozik: «E kitüntetés nagy jelentőségű s megkettőzteti hálám és tisztele-

tem súlyát a magyar nemzet iránt; ugyanis vitézségének köszönhetém hajdanán menekvésemet a hanaui csatában, s most agg korom küszöbén e megtiszteltetés által szellemileg fel fog frissíteni, s új erőt kölcsönözni.»

Ha nem tartoznék is az akadémia szokásaihoz elhunyt külföldi tagjainak emlékét megünnepelni; ha Fallmerayer nem foglalna is el oly fényes helyet a történelmi irodalomban: őt mégis megilletné részünkről a megtiszteltetés; mert, mint már mondtam, ő Magyarországnak s a magyar ügynek hű és meleg barátja volt. Tudom ugyan, hogy valamint egyeseknél, úgy egész nemzeteknél is, nem a barátság és pártfogás szerzi meg a magas helyeket az érdemek s a kitüntetés sorában, ily helyekre csak saját erő kifejtés által lehet jutni, s kiben erő van, az élni s diszteni fog, minden gyűlölet, minden gúny, s minden rágalom daczára. De nemcsak szabadságunkban áll, hanem tartozó kötelességünk, barátink szeretetét és rokonszenvét elismerni s meghálálni. Igaz, hogy hiú s gyöngé hálanyilvánítás egy rövid emlékbeszéd; de hasonló ahhoz, midőn egyszerű zöld koszorút teszünk barátink sírjára; igen jelentéktelen cselekvény magában, de mély érzelmek jelképe.

Fallmerayer Jakab Fülöp, született Tyrolban, közel Brixen városához, kis parasztházban, egyszerű falusi szüléktől, december 10-dikén 1790-ben, oly

korban tehát, mely annyi ember sorsát felforgatta, sok magasan állót lesodort, és sok alant állót fölemelt. De vajjon gondolták-e azok, kik e gyermek bölcsőjét környezék, hogy a világesemények az ő sorsára is oly nagy befolyással lesznek?!

A XVIII-dik század utolsó tizedében, e század eszméi életet s alakot követeltek, s feltámadt ama romboló vihar, melyet franczia forradalomnak neveznek, melylyel oly különböző fogalmakat kötnek egybe, s mely oly különböző érzelmeket kelt az emberek keblében, hogy több mint hetven év lefolyta után még kortársaink is, majd szeretettel, majd gyűlölettel tekintnek vissza reá, s majd átkot, majd áldást látnak benne; pedig abban főleg ama társadalmi válságok egyikét kellene látnunk, melyben az emberi természet gyarlóságai és szenvedélyei, jó és rossz tulajdonai, egész meztelenségökben mutatkoznak. Mert az új eszmék s új érzületek a fennálló, a régi viszonyokkal harczra kelvén, az észszerű közvetítést kizárják, s mind a két fél csak a másiknak megsemmisítésével akar diadalmaskodni. Ama válságok egyike volt ez, melynek kicsapongásai fölött nem lehet elég szigorú ítéletet mondani, de melynek történetéből mindenkinek okulni kelle, hogy kerülje mindazt, mi okvetlenül odavezet.

Fallmerayer gyermekéveit a hegyek közt, a szép s nagyszerű természet benyomásai alatt, juhok őrzésével tölté; de már korán eleven észt mu-

tatván, az egyház férfiai észrevették, s hitték, hogy őt az egyház díszére s hasznára fogják fölnevelhetni. Helyes eljárás, mert az egyház anyagiasság korunkban s annyi ellenségével szemközt, semmi által sem biztosíthatja annyira jövőjét, mint ha fényes tehetségek által hatályos szónoklattal hirdetteti isten ígését, s oktatja az embereket erkölcsiségre, mérsékletre, türelemre s felebaráti szeretetre.

A fiatal növendék azonban nem érte magában hivatást e szent tisztnak teljesítésére, s odahagyta a papnövendét, 1809-ben Salzburgba költözködött, magát egész szenvedélylyel a tudományoknak szentelve. Ez természetével összhangzóbb hivatás vala; de ama nagyszerű események következtében, melyek közt Fallmerayer a napvilágot megpillantá — pályája is egy időre más fordulatot vett. A német nemzetben 1813-ban, a hosszú megaláztatás után, melyet vele az idegen hódító éreztetett, ki Nagy Károly occidentális imperiumát akarta a színpadra hozni, bár a félvilág véreznék is el a harcban, fölébredt ama szellem és lelkesedés, mely mindenütt csodákat művel, melynek hatálya minden számitáson kívül áll, mely a leghidegebb és leghiggadtabb emberek combinációit is meghazudtolja, s végre a legkitünőbb seregek fölött is diadalmaskodik. Az ifjú tudós is katona lett, s táborkari századossággal vitte. De a hadjárat végével a régi hajlamok ismét feltámadtak benne; hatott rá talán Goethe jóslatá-

nak teljesezése is, ki a német harczy lelkesedésről mondani szokta: meg fogjátok buktatni az egy óriási zsarnokot s helyébe száz törpe zsarnokot fogtok kapni; és talán a bécsi congressus művei sem maradtak benyomás nélkül az ifju kedélyére. 1818-ban elhagyta a katonai pályát, s a közoktatásnak szentelvén magát, még ez évben Augsburghban az ottani gymnasiumnál alkalmazást nyert, 1821-ben pedig, mint tanár, Landshutba tétetett át. Ezzel Fallmerayer sorsa el volt döntve, s megvetve alapja oly életnek, melyet sok viszontagságok s külváltozások daczára, benső egység tekintetében kevés ember életével lehet összehasonlítani.

Tanulmányai Fallmerayer a byzanti történetekhez vezették, s azok között képződtek nézetei nemcsak a régi s halott, hanem az új politikai byzantinismusról is, általában sajátságos nézlet- s érzületmódot ébresztve benne, mely életének vezériránya lett, és egész szellemi munkásságán, egész élete történetén átvonul. Történelmi tanulmányainak első, de kitünő gyümölese a *Trapezunti császárság története* volt, oly mű, mely Fallmerayer nevét rögtön híressé tette, mert e művel első lépésre a mesterek sorába emelkedett. E mű tartalom, forma s felfogás tekintetében egyiránt érdekes és becses, mondhatom, remekmű. A trapezunti császárság története már magában véve olyan, mint egy tragi-

kus költemény. Borzasztó büntettek és szerencsétlenségek közepett alakult meg a trapezunti császárság 1202-ben, s borzasztó kegyetlenségek közt buktatták meg a törökök ez utolsó görög államot 1462-ben. «A trapezunti történet tragikus jellemű, mint az egész hellén nemzet története — így szól Fallmerayer — ez képezi az utolsó fonalat a szerencsétlenségek nagy szövetében, mely a fénynek rövid korszaka után e népet körülfogta, s a mai napig behálózva tartja. Királyok és népek egyenlő dühhel — mintegy titkos ösztön által hajtva, siettek az emberi nemnek e szellem- s fénydúsan organisált osztályát megalázni és elnyomni. A királyok a gyalázatért akartak bosszút állni, mely a régi időben, a görög köztársaságból a trónusokra áradott, a népek pedig büntetni akarták a szellemi felsőbbséget, melylyel a természet Görögország népét más éghajlatok népei rovására felruházta. S addig, míg e hon a sülyedés legmélyebb fokára nem nyomatott le, s idegen gyarmatokkal idegen erkölcsöket, idegen nyelvet, idegen bűnöket föl nem vett, s lealáztatásához mit sem lehetett többé hozzácsatolni — addig nem bocsátották meg régi nagyságát. A száanalom csak ama perczben kezdődött, mikor az anyag a gyűlöletre s üldöztetésre elenyészett volt. Annyira türelmetlen az emberi természet idegén érdekem iránt, s annyira veszélyes még a jóban is, megsérteni az erkölcsi egyenlőség törvényét.

«Ha a világ eseményeinek menete általában nem bizonyítaná is, hogy az emberi nemet a szükségesség változhatatlan s az istenségből kifolyó örök törvényei kormányozzák; hogy egy gyöngé, bensőleg meghasonlott, félénk, bár egyházilag ajtatos nép, vallásossága daczára egy erős, bátor, noha gonosz ellenséggel küzdve, elbukik; csupán, mert az erőnek a gyöngeség, az egyetértésnek a meghasonlás, a vitézségnek a gyávaság fölött a természet törvényei szerint diadalmaskodnia kell: — a trapezunti görögök katastrophája czáfolhatatlan okokkal megerősítné ez állítás érvényét, s a híres athéninek tökéletes igaza van, ha úgy vélekedik, hogy «egészen közömbös tisztelni az isteneket vagy nem, ha oltáraik előtt nem valami nemesebb ösztönből borúlunk le, s csak kivételes törvényekért esengünk a természet változhatatlan törvénye ellen.»

Fallmerayer byzanti tanulmányainak folytatása más művet is eredményezett, *Morea* történetét, a török hódítás idejéig.

A szerző elbeszéli azon forradalmakat, melyek a görög félszigeten átvonultak, s mindent pusztítva, a régi népességet is kiirtották. Fallmerayer felfogása szerint az új görög nép, főleg szláv és albániai eredetű; e felfogás, s különösen a belőle vont következtetések sok ellenségeskedést s keserűséget árasztottak életére.

Fallmerayer tévedhetett, midőn a görögöknek

önálló állami létre való jogosultságát kétségbe vonta; de tévedése ama meggyőződéséből származott, mely szerint a török birodalom felbomlása tisztán a Pétervárott székelő új byzantinismus hasznára, tehát a szabadság s műveltség kárára fog válni. A byzantinismus eszméje annyira bevészte magát észjárásába, hogy alig van értekezése vagy kisebb czikke is, melyben ne érintené. De az új byzantinismus valóban nem csekély mozzanat korunk politikájában: s mennyivel nagyobb súlylyal bírt az a krími háború előtt, Miklós czár életében, ki arbiter et præses orbis terrarum akart lenni, s kinek udvari sophistái ama tant állíták fel, hogy a nyugati Európa a mostani socialis problémák megoldására többé nem képes, hogy összes szellemi, egyházi s világi kútforrásai már kimerültek, s üdvét csak az orosz czártól s az öserejű orosz néptől várhatja.

Hogy micsoda tulajdonkép a byzantinismus, arról Fallmerayer értekezésében így szól: «A két főtényező s egyszersmind a két legelevenebb ellentét, melynek kölcsönös hatásából a mai Európa, erkölceivel, művészetével s irodalmával, kifejlődött — eredetileg a pontificalis Róma és az orthodox autocraticus Byzantium. Byzantiumban fenmaradt a mozdulatlanság törvénye, a régi pogány imperium mint kormányelv és átszövődött ezer évi életén, minden félbeszakítás nélkül, a megmeredés s az önfelemésztés legszélsőbb következményeiig. A keresz-

ténység a byzanti államhatalmat sem erősebbé, sem igazságosabbá, sem humanusabbá, a népet pedig sem boldogabbá, sem derültebbé, sem erkölcsösebbé nem tudta tenni; mert a Tiberis régi városa a maga állampraxisával, kérlelhetetlenségével, fiscusával, codexével s törvényszékeivel, minden enyhülés nélkül tovább élt a Boszporuson, s e légkörben az új tan soha sem szállt föl amaz életadó, önálló s valódi erőhez, melylyel mindjárt kezdetben, megjelenése tavaszán, Nyugat-Európát felfrissítette. Ama problémát: mikép lehet megállítani a szellemek áramlatát s az emberi viszonyokból fejlett törekvést a haladás- és javításra, sőt elfojtani magát a változás utáni vágyat is az alattvalók szívében, csak az orthodox Byzancz tudta megoldani. Ama szellemi dagály közepett, mely egyik felől a keletet, másik felől a nyugatot elborítja, csak Byzancz maradt mozdulatlan, néma s elzárkozott — egy világ magának — mint Confucius petrificált hazája.

«Ugyanazon időben, az ellenkező látvány tűnik szemünkbe, a pontificális Rómában a nyugaton. Itt a régi pogánysággal, annak szellemével s emlékeivel egészen szakítottak; itt a földből egy új világ nő ki — egy világ tele élettel; egy világ, mely küzd, alkot s előre törekszik. A culturát előmozdító, a világot átalakító minden találmány, új világrészek fölfedezése s polgárosítása, minden tudomány és minden művészet, mely a közboldogságot növeli, az

életet szépíti, a latin nyugatnak sajátja. Byzantium nem talált föl semmit, nem alkotott semmit, csak felejtetni, pusztítani, eltemetni s elfojtani tudott.

Byzantiumnak soha ki nem muló szelleme — miután boszporusi hullája róla lehámlott — a Moskwa s Neva partjain újra testté vált, s ez a test óriásilag feldagadva áll a messze térségeken Arhangeltől Matapan előfokig, kezében rabszolgalánczokat tartva, hogy visszabilincsezze a szabadság-büszke s fölkeltszolgát a nyugaton.

A szláv byzantinismus túlsúlyát az egész földtekén és örök időkre megállapítani, megakasztani a nyugati népek szellemi életének a latin egyház szelleméből fejlett szabad terjedését s folyamát, azt mindenütt egyetlen ember akarátának alávetni, vagy ha úgy tetszik, jó byzantinus módon, elfojtani; ez az orosz monarchiának végcélja, s e célzattal hihetetlen nyugalommal, jéghidegséggel, s a legszívtelebbszivóssággal követi.

Hogy e célzattal a pétervári autokratia nem fogja elérni, mutatta a krími háború, s mutatja mindaz, mi azóta az orosz birodalom belsejében történik. Németország az autokratiai kísérletek mezejének ki volt szemelve — arról Fallmerayer erősen megvalgyőződve, azért nála a byzantinismus s a német politika szoros kapcsolatban állt. E tárgyról 1845-ben megjelent egyik munkájában ekkép szól: «Hasztalan törekszünk eltakarni, hogy mi németek Európa

közvéleményében a semmi-fokra süllyedtünk, saját határainkon kívül, mint nemzeti egység, semmibe sem vétetünk, s a világügyekben számításba se jö-vünk. Korunk cselekvést követel, nem terméketlen eszmét és üres szót, mint ez Németországban mindig szokásban volt. Hogy mi elmorzsolts állapotunkban, két mozgékony óriás közé szorítva, sokáig fennállhassunk, azt a németeken kívül senki sem hiszi Európában.

«A politikai számtan valamennyi mesterei közül legkevesebbre becsültetünk az oroszok által. Szóban és arczkifejezésben a legnyugodtabb szemtelenséggel, sőt nem is sejtve, hogy bennünket sérthetnek, állítják, hogy mi németek a szolgaság s a politikai tehetetlenség és elsatnyulás bélyegét nyíltan s olvashatóan homlokunkon hordjuk, s a kérdés csak az, hogy mikor, mikép s kinek kell robotolnunk. A törököket birtokaikból kinyomni, s az æsthetikailag érzelő Niemetz törzsöket hálóba ejteni, ez a moskovitismus élete és lelke.»

Mennyi keserűséget kellett éreznie egy őszinte, mély érzelmű német hazafinak, hogy ily kifakadásoknak engedje át magát! Mit kellett volna hát a németeknek tenniök, hogy ily merész rágalmazókat meghazudtoljanak és terveiket semmivé tegyék? Segíthet-e itt a közhatalom s a kormányforma megváltoztatása?

E kérdésemre választ találok Fallmerayer ira-

taiban. «A kormányforma bármely változtatása nem maradandó, így szól Fallmerayer, s nem hozza meg a kívánt eredményt, ha az átalakulás nem alúlról, nem magánál az egyénnél kezdődik. A míg a közhatalom mindenütt talál megvesztegethető s minden gonoszra kész eszközöket, s a míg körülte s mellette mindenki árúba veti alázatos szolgálatait, természetéről, hogy túlteszi magát a kellő korlátozon, soha sem fog lemondani. A közhatalom soha sem volt mintakép és példa, hanem tükre a közerkölcsiségnek; legyen bátorságtok magatoknak igazságosaknak lenni, s a közhatalom is igazságosabb leend.

«A harcz a világosság s a sötétség, a személyes szabadság s a gyalázatos moskovitismus közt soha sem szűnt meg, s nem is fog soha megszűnni, míg az erény s a becsületesség csirái tökéletesen elfojtva s kiirtva nem lesznek. Csak ne kérdezze senki, mikor lesz vége a harcznak. A kislelkűek rögtön kívánják a nyugalmat, a rövidlátók állandó győzelemről álmodoznak. Erősb kedélyek ily reményekről lemondottak; de azért derült kedvűek, s készek a tetre, mert erős akarat, a viszonyoknak s természetünk gyarlóságából folyó sorsunknak tiszta felismerése, lemondást, egykedvűséget s erőt teremt.»

Nagy tévedés volna, azt hinni, hogy oly eleven szellem, mint Fallmerayer, 1818-tól fogva életét tisztán tanári és irodalmi működéssel tölté.

1831-ben nagy útat tett Keletre és ismételte azt 1840-ben. Ez utazás a német irodalomra valódi nyereség, mert *Töredékek a Keletről* című könyve állandó becsű munka. 1847-ben harmadízben utazott Keletre, s 1848 április havában Smyrnában lepték meg a németországi események hírei. Münchenbe visszatérve, képviselőnek választatott a német parlamentbe. A német nemzet hibáit s gyöngéit ismerve, a Pál-templomból írt levelei tanúsítják, hogy nem volt reménye, hogy a német ügy már ez ízben diadalmaskodjék. Ő azonban az utolsó stuttgarti katastrópháig a parlamentben maradt, s magát ez által sok üldöztetésnek és kellemetlenségnek tette ki. Ez események következtében hosszabb ideig kénytelen volt Svájcban időzni, végre Münchenbe térhetett vissza, s élte utolsó tizedét kisebb utazásokkal s irodalmi munkálatokkal tölté. E vegyes iratok halála után három kötetben jelentek meg, szellemes, tanúságos, irány- és tartalomra nézve eredeti dolgozatok. A vörös fonál, mely rajtuk átszövődik, a német egység eszméje. Fallmerayer nem lép föl kész organismussal vagy programmal, gyakran valódi skeptikusnak mutatkozik ez eszme irányában is; de sok szellemmel, történeti tudománnyal, finom ironiával, sőt éles gúnnyal ostromozza a német nép ama tulajdonait, melyek őt politikai súlya s jelentősége kivívásában hátráltatják. Mint harcos a csatában, úgy Fallmerayer életét, iro-

dalmi munkássága közepett végezte be Münchenben 1862-ben ápril 25-dikén.

A mily kegyetlennek, megközelíthetlennek és maliciosusnak látszott a szócsatákban, a mily irgalmatlanul ütött ellenfele gyöngéire — írja biographusa és apró dolgozatai kiadója, Thomas — ép oly nyájas, megközelíthető, sőt gyermekded s lágy volt a társaságban. Kárörömmel telt elleneinek a rosszat mindig jóval fizette vissza. Kedélye e hajlamában gyökerezett nagyrészt ama elbájoló hatás, melyet Fallmerayer a társalgásban gyakorolt, s mely által a nőknek kedvenczévé vált. Ők az üldözött tanárt mindig tisztelték s kitüntették; — mert a nőknek nem szokásuk társaságukat a politíális rendszabályok értelmében összeállítani, s jellemöket a miniszteri légáram szerint változtatni.

De Fallmerayer nem csak nyájas, becsületes és szellemes ember volt: ő egyszersmind ama kiváló természetekhez tartozott, kik életöket nagy eszméknek szentelik, s az ily élet nem meddő, nem gyümölcstelen. Megérte ő még a byzantinismus megaláztatását, nemcsak fegyver által, hanem a nyugati eszmék benyomulása által is az északi szláv byzantinismus világába. A német ügyre nézve ilyen vigaszbán nem részesülhetett. De nagy eszmék keresztülvitele időt, erőt és nagy munkát követel, hogy pedig korunk a szabadságot viseli méhében, — arról biztosít bennünket a szellemi és

anyagi erő ama gazdag tökélye, melyet valameny-
nyi európai nemzetnél feltalálunk. Azért legyen
szabad Fallmerayerrel ismételnem: mondjunk le
a túlzó reményekről, — de legyünk készek a
tettre.

EMLÉKBESZÉD

KLAUZÁL GÁBOR FÖLÖTT.

FEOLVASTATOTT A BÉKÉSMEGYEI GAZDASÁGI EGYESÜLET 1866. SZEPT. 2.
TARTOTT VÁLASZTMÁNYI ÜLÉSÉBEN.

THE
JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
VOLUME 31
PART 1
1901

ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE

THE JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
VOLUME 31
PART 1
1901

NEM örömnepet jövénk össze ünnepelni. Szeretett hazánkban sem az állam, sem a társadalom élete nem nyújt anyagot örömnilyvánításokra. Sőt maga a természet is, erkölcsi állapotainkkal összhangzólag, nagyszerű csapásokkal látogatott meg bennünket. De anyagi veszteségeink közepett egy más veszteség is ért bennünket, mert ama férfiak sorából, kik életüket a közügynek szentelve, Magyarország önállása, szabadsága és haladása mellett majdnem fél század óta ernyedetlen kitartással küzdöttek, ismét egy kitünő egyén tűnt el örökre. Klauzál Gábor augusztus 3-dikán Kalocsán meghalálozott. Vele az országban a legnemesb kedélyek, a legszilárdabb jellemek, a legkitünőbb tehetségek egyike sírba szállt. Klauzál Gábor érdemei hazánk politikai fejlődése körül oly nagyok, hogy emlékezetének tisztelete valódi kötelesség; de különösen hivatva vannak e tiszteletnyilvánításra a gazdasági egyesületek, mert Klauzál G. nemcsak melegen pártolta a földművelő

nép és a mezei gazdaság érdekeit, hanem ő volt az 1848-diki vívmányok következtében a földművelés, ipar és kereskedelem, eddig utód nélküli, de legyen szabad reménylenünk, nem utolsó minisztere. S ha én ama kegyeletszülte tisztet, hogy részvétünk és fájdalomunk tolmácsa lehetek — magamra vállaltam, nem azért tettem, mintha nem tudnám, hogy bárki e körben nagyobb ékesszólással teljesíthetné azt, nem ama húsz éves barátságnál fogva, mely az elhunythoz kötött, vagy mert hazánk újabb korszakában három országgyűlésen képviselő társa voltam. Tettem azért, mert nekem jutott volt a szerep, élte legfényesebb, de egyszersmind legnehezebb, s talán legháládatlanabb szakában a barátság és politikai elvrokonságnál fogva, az ő kívánatára s fölterjesztésére vele az első magyar minisztériumban, mint képviselője s helyettese működni, s köszönettel tartozom most önöknek, hogy alkalmat nyújtnak nekem a barátság és hála tartozását e kitűnő férfiú emléke iránt némiképp leróni. Nem fogom önök elé a dicsőült életrajzát terjeszthetni, nem engedi azt az idő rövidsége és a keret, melyben előadásomnak maradni kell, nem engedi azt jelen helyzetem se, mert a pusztai magányban, inséges időben, gondjaimnak élve, nem voltam képes sem adatokat gyűjteni, sem biographikus tanulmányokat tenni. E nemes életből csak néhány mozzanatot fogok érinteni.

Klauzál Gábor 1804-ben Pesten született. Tanulmányait is itt végezvén, közpályáját Csongrád megyében kezdé, hol rövid idő alatt tehetségei, jelleme és szeretetre méltó személyisége által oly állást és elismerést vívott ki magának, hogy már 23 éves korában, noha fényes családi névvel, hatalmas összeköttetésekkel és nagy vagyonnal nem bírt — országgyűlési követnek választatott. Egészségi állapota miatt azonban nem fogadhatván el e kitüntetést, országos pályája csak az 1832/36-ki országgyűlésen kezdődött. Ez országgyűlés rá nézve azáltal is lett nevezetes, hogy akkor szövődött viszonya ama férfiúhoz, kit méltán a haza bölcsének nevezünk. Ha ez országgyűlés eredményeit csak tartamához mérjük, nem találjuk azokat ezzel kellő arányban. De ha mérlegbe vetjük az urbéri népesség sorsát, főleg a felső megyékben, és ama nehézségeket, melyekkel Ferencz császár byzantinus természetű uralkodása alatt, s az utódjának kormányára átszállt hagyományoknál fogva, minden oly változás járt, mely nem az absolutismus gyarapítására volt irányozva; ha tekintjük az urbéri ügy jelentőségét, melynek végmegoldása nem történhetett volna oly simán, mint valóban történt, ha az 1836-diki törvények létre nem jönnek: csak akkor vagyunk képesek méltányolni az 1832/36-ki országgyűlés eredményeit. De ez országgyűlés nevezetes nemcsak azáltal, a mit tett, hanem azáltal, a mit akart, mert a reform

szelleme ez országgyűlésen meghonosodott, és ettől kezdve mindig erősebben lengé át az országot, s az ország törvényhozását. A reform szellemét a forradalmival azonosítani, a bécsi kormánykörök politikájához tartozott, az ellen pedig tüzzel-vassal föllépni jogosítva érzé magát a kormány. A reformkérdések megoldását tehát a büntető törvénykönyv s a bírák szigorú eljárásában kereste. Ebből következett az 1839-diki országgyűlés sérelmi jelleme. Ez országgyűlés vezére, kinek tekintélyével senki sem versenyzett, Deák Ferencz volt. Utána pedig az első hely az ország véleményében s elismerésében Klauzál Gábort illette. Ez időben az élet már annyira érezte a reform szükségét, hogy tisztán sérelmi országgyűlés nem volt többé lehetséges. Széchenyi nagyszerű működése meggyőzte az országot arról, hogy nemzeti lét és szabadság az ország anyagi és szellemi kifejlődésétől függ, és hogy Magyarország a Nyugat újabb vívmányait a műveltség terén magától el nem utasíthatja többé. Az országgyűlés egyik feladata volt: a hitelt előteremteni. Az ösiség eltörlése, telekkönyvek, földhitelintézetek életbeléptetése lettek volna napi renden. De mily ritka esetekben tudják az emberek magokat döntő rendszabályokra elhatározni; a jövőre bízzák, mit a jelenben nekik kellene véghez vinniök. Még kevésbbé történhetett az Magyarországon, hol az elfogultság, az ellentétes érdekek, de főleg a folytonos harcz a

bécsi centralisatio s Magyarország önkormányzata, a bécsi absolutistikus s a magyar alkotmányos törekvések közt, a legegyszerűbb és legsürgősb törvényhozási változásokat megghiúsíták. Nekünk tehát hogy az ösiség eltörléséhez, a telekkönyvek és földhitelintézet megalapításához eljussunk, nemcsak a váltójogon, hanem a forradalmon is keresztül kellett mennünk. Mennyire elismerte az országgyűlés intézményeink lényeges átalakításának szükségét, bizonyítják a számos országos küldöttségek, melyek az országgyűlés után Pesten összeülvén, a magyar politikai gyakorlat szerint, törvényjavaslatokat készítettek. E küldöttségek Pestre új életet hoztak; köztök a legnevezetesebb vala az, mely a büntetőtörvénykönyv és bűnvádi eljárás kidolgozására volt kiküldve. E küldöttségnek a felső tábla részéről a szellemes, nagy politikai szerepre hívatott, de korán elhunyt gr. Dessewfy Aurél, b. Eötvös József; a rendi tábla részéről Deák Ferencz mellett Klauzál Gábor, Bezerédy István, Pulszky Ferencz voltak tagjai. Mellettök Szalay László, mint jegyző, működött. Reám nézve e küldöttség működésének ideje ama jelentőséggel bír, hogy alkalmat adott hazánk ez ünnepelt férfaival, s különösen Klauzál Gáborral összeköttetésbe lépnem. E küldöttség működése Pesten, és a journalistika újabb lendülete fokozták a reformmozgalmat, s az 1843-ki országgyűlés, az előforduló sérelmek daczára, kizárólag haladó jellemű

volt. Az egész ország osztozott a fájdalomban, hogy Deák Ferencz ez országgyűlésen nem vett részt. Ama meggyőződés, hogy elvekkel transigálni nem szabad, melyet eléggé tisztelni nem lehet, s melyet a siker cultusában felnőtt vagy annak kizárólag hódoló emberek felfogni nem képesek — visszatartá őt a zalai követség elvállalásától. Elvrokona és barátja, Klauzál Gábor, foglalta el helyét az országgyűlésen, mert némely versengések daczára, a közvélemény Klauzál Gábornak szánta a vezéri szerepet, a melynek ő tökéletesen meg is felelt. Alig van az államjog- és közgazdaságnak olyan kérdése, mely ez országgyűlésen elő nem fordúlt. Klauzál mind e kérdéseknek színvonalán állott, hű képviselője a modern eszméknek a feudális velleitások ellenében. A nemzetiség kérdésében pedig, mely a horvát és turopolyai kérdés szerény mérveiben a jövő események sötét árnyékát előre vetette, tapintatos mérséketet fejtett ki. Az országgyűlés legmesszevágóbb kérdése a szabad királyi városok országgyűlési képviselőlete volt. E kérdés helyes megoldásától függött a reform-ügy normalis viszonyok közti keresztülvitelének lehetősége és a reform iránya. Klauzál a városi ügy legmelegebb barátja volt, mint mindazok, kik a reform-kérdéseket őszintén szívökön viselték. Azok ellenben, kik csak a nagyhangú opponálásban gyönyörködtek és szabadelvű phrasisok mellett szívesen élvezték a kiváltságokat, ha nem is nyilvános,

de titkos ellenei voltak a városok országgyűlési képviselőinek. Klauzál ez ügyet nemcsak politikai meggyőződésénél, hanem legbensőbb rokonszenvnél fogva buzgalommal karolta föl, mert ő érületben, erkölcsi és szokásai egyszerűségében s kedélyes szelidségében a legnemesb kifejezése volt a polgári típusnak; megjelenésében és magaviselésében valódi democrat a szó legszebb értelmében. Míg az európai társadalomban a democratia szerepe folytonosan növekszik, nálunk e szótól még sokan rettegnek, s phantasiájokban a francia forradalom rémképeit kötik vele össze, valamint mások az aristocratiát a középkor apparatusával s XIV. Lajos udvari hagyományaival azonosítják. Hibás felfogás mindkét részről, a kinövéseket a lényeggel össze-zavarni. Democratia s aristocratia, két jelenség, két társadalmi tényező, melyek az európai emberiség művelődése folyamán fejlődtek, s a melyek valamint a társadalomban, úgy az alkotmányos államban is igen jól megférnek, mihelyt nem törvényes intézkedésnél, de természetes súlyoknál fogva a hatalmat megosztani tudják, s nem vágyódnak azt kaszt szellemben monopolisálni, egymás fölött uralkodni s egymást elnyomni.

Az 1843—44-ki országgyűlésen azonban a legbuzgóbb törekvések sem vezettek célhoz, a reformügynek még egyszer hajótörést kelle szenvednie, két elv kivételével, melyek törvénybe iktatva, ez ország-

gyűlés dicsőségét teszik: a birtok és hivatal képességének kiterjesztése e haza minden fiára. E két elv keresztülvitele Klauzál Gábor nevével van összekötve. Szébb emlék, mint bármely márvány vagy bronzszobor.

Az 1847-diki országgyűlésen Klauzált egészsége és kedélyállapota akadályoztatta szokott helyét betölteni. Ez országgyűlés Kossuth vezérlete alatt folytatta, mit az előbbi kettő, Deák és Klauzál vezérlete alatt megkezdett. Az eredmény különböző volt, az 1847-diki országgyűlés termékenysége élénk ellentétben áll az előbbieik meddőségével. De nem az emberek műve volt az, hanem ama felsőbb hatalmaké, melyek országok és királyok, s a legcsekélyebb alattvalók sorsa fölött egyaránt határoznak, s melyeknek beavatkozása nélkül ez az országgyűlés is ép oly meddő maradott maradott volna, mint az előbbieik. Az ország közvéleménye nem bírt elegendő erővel arra, hogy a reformokat makacsúl gátló tényezőket engedésre kényszeríthette volna. Oly európai légáramnak kelle érkeznie, melynek ellenállani senki sem bátorkodott, s a régi, elavult intézmények elporlódtak, a nélkül, hogy bárki védeni merte volna, s kik az újkor szükségeit és az igazság követelményeit a szélsékségekben előkelő megvetéssel és bámulatos könnyelműséggel tagadták, azok most elvonultak a vihar elől.

Megalakult — mint a régi magyar közjog szel-

lemének természetes következménye — a magyar minisztérium, gróf Batthyányi Lajos elnöklete alatt, és Klauzál Gábor, mint a reform-ügy veteránja, a földművelés, ipar és kereskedelem tárczájával bízott meg. A minisztérium állása a legkedvezőbb körülmények közt is rendkívül nehéz lett volna, mert neki mind amaz elveket, melyek az 1848-diki törvényekben le vannak téve, az életbe kellett átvinnie, s mert mozgalmas időkben a közvélemény az új kormányok irányában oly túlságos követelésekkel lép fel, hogy azoknak megfelelni, túlhaladja a legnagyobb államférfiak képességét, s mert, a mit a conservatív államférfiak egy félszázadig elmulasztottak, azt most a kormányra jutott progressív államférfiaknak néhány hónap alatt kellett volna véghez vinniök. Hogy a minisztérium e nagyszerű hivatásnak nem felelhetett meg, igen természetes, mert mindjárt kezdetben nemcsak saját léte, hanem az ország léte forgott kockán, s a minisztérium helyzete olyanná vált, melyben a legbölcsebb és legbátrabb államférfiak is rövid idő alatt elhasználtatnak. Ha majd egykor ez időszak a történelem sajátja lesz, ha majd minden államirat, a minisztérium jegyzőkönyvei és a szereplő személyek emlékiratai napvilágot látnak; akkor ki fog derülni, mily politikai bátorsággal, kitűnő politikai tapintattal és államférfiúi képességgel bírt Klauzál Gábor. Öt havi hivatalos pályáján, a szakbeli kérdések közt, az ur-

béri kármentesítés, a czéhrendszer, a vám- és posta-
ügy vette igénybe figyelmét. De mielőtt ez ügyek
bármelyikét végleg rendezhette volna, az első ma-
gyar minisztérium kénytelen volt lemondani. A kö-
zös ügyek kérdése, mely a márcziusi napok zajában
nem oldatott meg, s melyet már akkor amaz ala-
pokra kellett volna fektetni, melyekre most Deák
Ferencz javaslata fektette, az absolutistikus reactio
kiséretében, a fölkelés és háború ijesztő alakjában
állt az első magyar minisztérium előtt. A bécsi kor-
mány a reactio terveit forralván, a helyett hogy ben-
nünket a közös viszonyok alkotmányos rendezésére
felhítt volna, a pénz és hadügy egyszerű confiscatió-
jával akará azt megoldani. Klauzál ezentúl békés
nézője lőn az eseményeknek. Szemtanúi voltunk
mindnyájan amaz experimentumoknak, melyeken az
ausztriai birodalmat és Magyarországot a világosi
katastropha idejétől az octoberi diplomáig keresztül
hurezolták. Mindaz, a mit csak könnyelmű és er-
kölcstelen emberek az állammal tenni merészelnek,
megtörtént. E cynikus kormányzat kritikáját meg-
írta az 1859-diki hadjárat. Miután ez események
következtében az országgyűlés 1861-ben összehíva-
tott, a választók megemlékeztek a régi bajnokokról.
Szeged városa megválasztá egyik képviselőjeül Klau-
zál Gábort. Ő természetesen ama politikához csatla-
kozott, mely a Deák Ferencz által szerkesztett fel-
iratokban nyilvánult, s melyet mint politikai kathe-

kismust, az egész ország felkarolt és magáénak vall. Egy évig tartott politikai életünk, azután ismét kezdődtek az experimentumok, oly kevés sikerrel, mint első ízben. A februári alkotmány végre felfüggesztetett, a politikai ábrándokra és az álliberalismusra alapított kormányrendszer megbukott, s egy új rendszer lépett életbe. E rendszer nem számít állandóságra, csak átmenetül szolgál, s a végítélet föltötte attól függ, hova fog bennünket vezetni, az állandó szabadsághoz-e, vagy az állandó absolutismushoz? E rendszernek fénypontját teszi a magyar országgyűlés összehívása. Klauzál ismét Szeged városát képviselte, és igen tekintélyes állást foglalt el az alsóházban. — Tavasszal meghűlt, s tüdőgyuladásba esvén, élete veszélyeztetve volt, de hosszú szenvedés után felüdült és Kis-Tétényre, nyári lakába vonult. Mindnyájan hittük, hogy e drága élet a haza és családja javára hosszabb időre meg van mentve. De, leánykája vizsgálatán akarván jelen lenni, Kalocsára utazott, hol meghülés következtében augusztus 3-dikán éjjeli 11 órakor újra kifejlődött tüdőgyuladása, s az erre bekövetkezett szélhűdés kiragadta őt az élők sorából.

Ha a valószínűségek calculusa szerint nézünk a jövőbe, annyi nehézség, annyi harcz vár reánk, hogy oly kiváló szónoki tehetség, mint Klauzál volt, az országnak nagy szolgálatokat tehetett volna; halála reánk nézve nagy veszteség, de még nagyobb és pó-

tolthatlanabb családjára nézve. De ha csak őt, és nem saját fájdalmunkat és veszteségünket tekintjük, ő az élet sok viszontagságai közepett oly szépen és tisztán futá meg pályáját, hogy irigyelhetjük sorsát, mely őt keserű harczoktól, s talán bekövetkezendő csalódásoktól menté meg. Áldás és béke hamvaira! De midőn ama harczokat, melyeket a magyar állam fennállásaért még ezután küzdenünk kell, — mert a most kötött és még kötendő béke valószínűleg nem lesz tartós — megemlítem, nem azért teszem azt, hogy bárkire leverőleg hassak, sőt ellenkezőleg, óhajtom, hogy e figyelmeztetés még jobban meg-edzze lelkünket, s hogy a veszélyek előrelátása, melyeknek elhárításáról a tétlenség és szellemi tehetlenség gondoskodni késik, bennünket egyetértésre, kitartásra és tevékenységre buzdítson. E harczok közepett szolgáljon nekünk vezérsillagúl nagy halottjainknak, s különösen Klauzál Gábornak emléke. Mi, kik kortársai valánk, nem tisztelhetjük azt jobban, mintha fiainkat akkép neveljük, hogy példáját követhessék. Az ifjú nemzedék pedig legszebben fog hódolni e nemes férfiú emlékének, ha úgy fog készülni, hogy ama műveket, melyeket ő és kortársai kezdettek, folytatni képes legyen.

A nagy férfiak cultusa általában nem abban áll, hogy nekik szobrokat állítsunk, de hogy nyomdokait követve, a hazát ama szellemben szolgáljuk, mely őket lelkesíté.

LABOULAYE MŰVEI.

LIBRARY OF THE
MUSEUM OF NATURAL HISTORY

A francia forradalom egyik történetírója 1848-ban ablakából látván a népet, így kiáltott fel: Itt megy az én könyvem. Mi, midőn a választási jeleket láttuk, s róluk a tudósításokat olvastuk, szintén elmondhattuk volna: itt megy a mi választási törvényünk, s itt mennek ama vezércikkek, melyeket népünk egy pár év óta olvasott. Ezzel se jót, se rosszat nem akarok a napi sajtóról mondani, csak amaz óhajtnak adok kifejezést, hogy a napi sajtó termékein kívül, olvassunk komolyabb politikai munkákat is. Ez óhajtnak pedig arra indít, hogy e lapok olvasóit Laboulaye műveire figyelmeztessem. Az Egyesült-Államok történelmének * első és második kötetében Laboulaye az amerikai angol gyarmatok alapítását s függetlenségi harczukat beszéli el, a harmadikban meg az Egyesült-Államok alkotmányának kifejlődését rajzolja. E kötetről néhány sorban szólni szándékozom. A szerző, mint tanár, a «College de France»-ban tartott előadásokat Amerika

* *Histoire des états unis* par E. Laboulaye, Paris, 1868. 3. k.

történetéről; ezért nem volt kénytelen mindig szorosán a tárgynál maradni, s bár ez a munka szabatoságának árt, de érdekét és tanulságos voltát emeli. Az első és második előadásban a szerző összehasonlítja a francziák felfogását az alkotmányról az amerikai felfogással; s minthogy a kettő nagyon eltér egymástól, még pedig a franczia felfogás hátrányára, szükségesnek, sőt hasznosnak tartja az amerikai alkotmány tanulását, de nem azért, hogy azt Franciaországban utánozzák.

Nem arról van szó, úgymond, hogy angol vagy amerikai szokásokat ültessünk át Franciaországba; távol legyen tőlem ily örültség. De a politikusok, valahányszor látják, hogy egy nép gyarapszik, legott arra gondolnak, hogy e népnek intézményeit kell átvenni, hogy gyarapodjunk. De ez nem szokott sikerülni! Miért? Mert megalégzenek a forma átruházásával, pedig a forma nem jelent semmit. A szellemet kell megragadni. Ha egyszer e szellemet bírjátok, majd megtaláljátok a formákat is, melyeket hozzá lehet illeszteni. Szükség-e amerikainak vagy angolnak lennie, hogy valaki vallás-, sajtó- és egyéni szabadságot élvezhessen? E szabadságokat igen egyszerű intézmények által biztosíthatni. De a helyes módot, hogyan kell kifejteni azokat, Amerika tanulmánya szolgáltathatja. De mire valók ily tanulmányok, mondják némelyek, kik magokat gyakorlati embereknek tartják, mert lenézik az elveket. Mit

használnak az elvek, mit jelentenek az alkotmányok? Az ember minden, az eszme semmi. Elégítsétek ki az érdeket s a többivel ne gondoljátok.

Az alkotmány csak egy darab papír. — Ezek nagyon igényteljes phrasisok, melyekkel gyakran találkozunk s melyeket téveseknek nyilvánítani nem vonakodom. Tekintsük a történelmet; minden el-
tűnt, a mit az emberek Franciaországban 1789 óta próbáltak, csak az elvek és eszmék maradtak fenn, s én azok igazságát önök előtt védeni fogom.

Áttérve az északamerikai államok alkotmányának fejtegetésére, a szerző előadja, hogy az unio nem rögtön, nem előleges kísérletek nélkül támadt. A mostani uniot megelőzte a confederatio. De ezen államforma alatt az egyes államok függetlensége épségben maradt — erős centralis kormány nem létezett, s alig jött létre az új szövetség, máris bomlásnak indult. — De bármi sokan voltak, kik azt hitték, hogy a szabadság egymaga is erőt ad, sőt a kormányt pótolja, az amerikai államférfiak, kik örökölték őseik, az angolok politikai tehetségeit és ösztöneit, átlátták, hogyha Észak-Amerika politikailag élni s gyarapodni akar, más alkotmányra van szüksége s hogy az egyes államoknak egyesülniök kell. E célból jöttek össze az amerikai államok követei Annapolisban s később Philadelphiában. — Ép oly érdekes, mint tanulságos azon férfiak jellemzése, kik e gyűlésekben szerepeltek. Washington után az

új alkotmány megalkotásában a legnagyobb rész Hamiltont illeti, ki Washington elnöksége alatt az amerikai unio első pénzügyminisztere volt s tragikus halála által ismeretes. Laboulaye jellemezvén őt, azt mondja: a mit legkevésbbé bocsátanak meg az embernek, az, hogy saját eszméi vannak. A coteriák előtt senki se annyira gyűlöletes, mint az olyan ember, ki nem karolja fel az ő előitéleteiket és szenvedélyeiket s a ki saját nézeteivel mer föllépni. Lärmázni a tömeggel, ez a nagy titok, mely által szerencsét lehet próbálni. De Hamilton azok közül való volt, kik kétféle népszerűséget ismernek; egyik a mai napé, melyet elérhetünk, ha átengedjük magunkat a hullámok sodrának, nem törődve azzal, hogy holnap összezúzva a partra fogunk dobni — másik a jövő népszerűsége, melyet úgy szerzünk, ha feláldozzuk magunkat az igazság állandó védelmére.

Madison, Franklin, King, Randolph, Wilson, Morris voltak azon férfiak, kik ez időben főszerepet játszottak, s az unio megalakításában legnagyobb részt vettek. — Ha nézetök sokban eltért is, a hazaszeretetlenben mindnyájan találkoztak, s ezért tudtak a közös nagy célra együtt működni. — A szerző figyelmezteti olvasóit, mennyire különbözök e férfiak a francia forradalomban szereplő emberektől. A francia forradalomban csak oly pártokat találunk, melyek elkeseredett harcztot vínak egymás ellen — embereket, kiknek mindegyike kész rend-

szert hoz magával, s kik kérlelhetetlenek mindenki iránt, a ki nem azonkép gondolkodik, mint ők. Véres tusáikban nem tudok egyebet látni, mint dühös gyűlöletet s aljas versengést. Nem eszmék választják el az embereket, hanem szenvedélyek, s ezeknek áldozatja Franciaország. Tekintsük ellenben, mi történik Amerikában. Az új alkotmány nem elégít ki senkit. Hamilton fölötte demokratikusnak tartja, Franklinnak nem elég demokratikus. Washington kételkedett sikerén. Randolph ellene szavazott. Senkinek sincs bizalma hozzá. Mit kellett volna tenni? Ledönteni az új alkotmányt, kockáztatni az ország sorsát s anarchiának vetni az országot martalékul? Korántsem. E férfiak hazafiak és jártasok a közügyek vezetésében. Mindnyájan egy azon nézetben voltak. Próbáljuk meg az alkotmányt. Jóakarattal fogunk igazítani a hibákon.

Nagy leczke ez uraim — mondja Laboulaye a francziáknak — s ugyanazt bátorodom én mondani tisztelt honfitársaimnak, oly leczke, mely arra int bennünket, hogy nincs alkotmány, melyből szabadság ne háramlanék, ha becsületes emberek foganatosítják, kik mindenekelőtt a közjót viselik szívükön. Ez az amerikai forradalom fényoldala, ez nyújt a világnak fényes példát azon férfiakban, kik nézeteikben eltértek ugyan, de hazafiságban egyesültek, kiknek csak egy gondolatjuk volt: hogy hazájuk szabadságát biztosítsák. Ez teszi örök dicsőségét oly

férfiaknak, melynek Madison, Hamilton, Franklin s mindenekfölött Washington, kik szenvedélylyel szerették a szabadságot, de érezték, hogy csak a törvények tisztelete, s a személy és vagyon biztossága által lehet azt állandósítani; mert a szabadság szükséges ellensúlya a rend.

A szerző az amerikai alkotmány egyes részeit fejtegetvén, nagyon tanulságos módon tünteti fel a két kamarás rendszer fontosságát s az amerikai senatus attributumait. Az amerikai demokratia a felsőházban a szabadságnak oly biztosítékát látja, mint idősebb testvére az angol. Mint praktikus eszű nép, mindkettő szem előtt tartja, hogy nem elég jogokat szerezni, tudni kell azokat fentartani is. De a fentartás föltételei mindenütt ugyanazok, legyen bár kisebb vagy nagyobb befolyása a közéletben egyik vagy másik elemnek, — s a demokratia uralma koránsem egy az anarchiával, mint sokan Franciaországban s nálunk is hiszik.

Az amerikai alkotmány legnevezetesebb és legujabb része a bírói hatalom politikai hatalmi szerepe. Ez a hatalom öre az alkotmánynak, s védője az egyéni szabadságnak a kormány esetleges túlkapásai ellen.

Az amerikai alkotmány tanulmányozása s az általam ajánlott mű olvasása — mely Tocqueville munkái megjelenése óta a legbecsesebb politikai könyv, melyet ismerek — nagy hasznára lehetne honfitársainknak, Megtanulnák ebből, hogy a világ legsza-

badabb, s egyetlen egy tisztán demokrata országában a szabadság biztosítékát a rendben s az erős kormányban keresik; mert azon államokról, hol a szabadságot nem akarják renddel párosítani, ma is elmondhatjuk, a mit szent Ágoston mondott azon államokról, hol az igazságot nem tisztelik: sunt enim magna latrocinia.

Ép oly tanulságos Laboulaye azon két munkája is, melyekről most fogok szólani.*

Az európai emberiség szabadságösztöne a XVI. században a reformatió által új lendületet nyert. A spanyolok ellen viselt németalföldi háború s az angol forradalom annak hatalmas nyilvánulásai. De a szabadság különböző időkben, különböző formákat öltött. Azon puritánok körén kívül, kik hazájukat elhagyva, az amerikai vadonba menekültek s ott egy új társadalom- és államnak veték meg alapját s az európai civilisációnak egy új ágát nevelték — a szabadság Európában arisztokratikus formákban testesült meg, míg csak a francia forradalom, mely a XVIII. század egyenlőségi tanait írja zászlajára s részint a régi világ, részint az amerikai példa hatása alatt állt — a szabadság eszméjének demokratikus formákat adni nem törekedett. De minthogy a francia népnek nem volt fogalma arról, mily fölté-

* *L'état et ses limites*, p. E. Laboulaye, Paris 1868; *Études morales et politiques*, Paris 1866.

telek alatt lehet a szabadságot a demokráciával összhangzásba hozni — a rémuralom csakhamar a szabadság koporsója lőn, s az egyenlőség utáni vágy despotismushoz vezetett. E szomorú tapasztalás után a francia nép s példájára csaknem az egész continens, 1815-től 1848-ig a szabadságot a bourgeoisie, a középosztály, s a magas censusra alapított képviseleti rendszer által vélte kizárólag megvalósíthatni. De ez irányban is elmaradt a siker, s e sikertelen kísérletek után ismét a demokratikus áramlat kerekedett felül. Maga Anglia, az arisztokratikus szabadság e klasszikus földje, most a demokratikus irányt követi, mint ezt a választó törvény reformja tanúsítja.

Korunk egyik nagy kérdése tehát: meghonosíthatjuk-e az európai continensen a szabadságot demokratikus formákban? Hogy ily szabadság nem utopia, mutatja az amerikai unio bámulatos fejlődése és jóléte. A mai államférfiak s publicisták elutasíthatlan feladata ennél fogva, vizsgálni azon föltételeket, melyek alatt a szabadság a demokráciával az egyes államokban összeférhet.

Tocqueville volt az első, ki az amerikai állam és társadalom physiologiáját az ottani intézményekből s társadalmi viszonyokból abstrahálta, s a politikai eszméknek új irányt adott. Ezen új iránynak egyik jeles bajnoka most Laboulaye, s ezen irányt illusztrálja ő azon munkában, melyről e cikk elején szó-

lottunk. De kifejezést nyer az minden egyéb munkájában s különösen a most szóban levő két kötetben is. A demokratia alapja a munka s a műveltség. Hol a művelt osztályok nem dolgoznak, — s a munkás osztályok nem művelődnek, ott a demokratia, szabadság és jólét helyett a társadalomban az egyes osztályok közt gyűlölséget, az államban pedig despotismust idéz fel, mint ezt Franciaországban láttuk két ízben is. Ezen igazságot a legnagyobb mértékben visszatükrözi Laboulaye cikke «a nevelésről Amerikában». Mert a nevelésen ott más valamit értenek, mint a régi európai világban, hol a tanítók éheznek s a gyermekek egy kis írást, olvasást tanulnak, hogy azt is elfelejtsék, mielőtt az iskolázásnak vége van. Ép oly figyelemre méltók Laboulaye egyéb cikkei Amerikáról, különösen az, mely a közoktatás és az általános szavazó jog közti viszonyt tárgyalja. Mi az általános szavazati kormány? kérdi a szerző. Talán azt képzeljük, hogy a számban valami varázserő rejlik, s hogy elég összecsiszítani a népet, hogy csálhatatlan legyen? Nem voltak-e soha erőszakos, igazságtalan és zsarnok demokráciák? Nincs-e ezer példa, hogy a népek a szavazójogot csak arra használták, hogy a szabadságot tönkre tegyék s hogy önkezüikkel összetépjék egymást? Az általános szavazójog csak egy föltétel alatt jó: ha a nép bölcs, mérsékelt s az igazság és valóság barátja. S honnan várhatni e bölcseséget, ha nem a nevelés-

től? Hol látunk okos demokratiát másutt, mint Hollandiában, Svájcban s az amerikai egyesült államokban? hol a népoktatás mindig a kormány első rendű érdekének s kötelességének tekintett.

Hasonló észjárata s valóban remek a Tocqueville életéről s munkáiról szóló cikk. Azon eszmét fejtegeti, de nagyobb keretben s általánosabb szempontból az *Állam és korlátai* című terjedelmesebb értekezés, hol Laboulaye, Humboldt Vilmos, Mill, Eötvös és Jules Simon munkái nyomán körvonalozza azon határokat, melyeken belől az államhatalomnak mozognia kell s melyeken túllépve a continensen divatozó irka- s politia-kormányok fejlődtek. De hogy az állam azon korlátok közt maradjon, melyek közt Amerikában s Angliában mozog, szükséges, hogy a nép ne csak önkormányzatra képes legyen, hanem hogy nagy társadalmi tevékenységet is fejtsen ki. Ott nem sokat ér a municipalis rendszer, hol a nép mindent a kormánytól vár, iskolát, vasutat, bankot, a mezei gazdaság s a borászat emelését, sőt mesterséges haltenyésztést s a fiatal szarvasmarha védelmét is a mészárszék ellen.

Nagyon érdekes cikkek a fennidézett kötetekben a régi s a modern szabadságról, valamint II. Fülöp spanyol királyról szólók. Laboulayenek, ki szokott egyszerű s világos modorában szól, az emberiség és szabadság szeretetéből fakadó szava itt a genie színvonalára emelkedik. Az ő munkáit olvasva, akarat-

lan eszünkbe jut hazája helyzete, hol nem csak a politikai, hanem a társadalmi állapotok is szomorúbbak, mint bármely más országban. De hol oly írók vannak, mint Laboulaye — mert ő nem egyedül áll — ott nem lehet kétséges az erkölcsi jövő. Munkáit Franciaországban nagyra becsülik, olvasásuk s folyton újra meg újra kiadják.

Laboulaye munkái sok tanulságot tartalmaznak a mi számunkra is, hol az ellentét az arisztokratia s a demokratia közt szintén fejlődik. E munkákból az arisztokratia megtanulhatná, hogy a születési túlsúly ideje lejárt, hogy az arisztokratikus állásnak ma nincs alapja személyes érdem nélkül, hogy az arisztokrátiának is tanulni s dolgozni kell. A demokratia pedig megtanulhatná, hogy a hatalom nem a nyers tömegekben, hanem az értelmiségben s műveltségben áll, hogy hivatása nem lerántani és sárral dobni mindenkit, a ki följebb áll, hanem azon igyekezni, hogy a nép azok színvonalára emelkedjék.

A demokratia, ha kormányképes akar lenni, nem öltheti többé magára a svájci öskantonok vagy a magyar bocskoros nemesség paraszt-typusát; a mívelt polgári osztályok szellemében s formái közt kell föllépnie; mert csak az ily demokrátiának van jövője.

Kiváló figyelmet érdemel még Laboulaye munkája a vallásszabadságról. *

* *La liberté religieuse.* Par E. Laboulaye. Troisième édition. Paris. Charpentier 1866..

Az emberiség történetének nincs tragikusabb oldala, mint a vallásos üldözések. Oly régiek ezek, mint maga a történelem, s egyetlen egyház, egyetlen nép sem maradt tőlük tisztán. A pogányok üldözték a keresztényeket, a keresztények a pogányokat és zsidókat, a katolikusok a protestánsokat, a protestánsok a katolikusokat. Róma és Genf egyképen üldöze a vele ellenkező hitűt, sőt a francia forradalomban a rationalismus általán véve a pozitív vallást. Így ment ez a legújabb korig, míg a vallásszabadság eszméje magának útát nem tört. De azért az orthodox oroszok még ma is üldözik a katolikusokat.

Amerikának jutott a dicsőség, hogy a vallásszabadságot egész terjedelmében, minden korlátozás nélkül életbe léptette. S ez az emberiség legnagyobb vívmánya; nagyobb, mint a politikai szabadság, nagyobb mint a tudomány és ipar haladása, mert a humanitás sehol sem nyilatkozik oly fényesen, mint a vallásszabadságban; a humanitás pedig a műveltség legmagasabb és legnemesebb kifejezése. A vallásszabadság, bizonyos fokig, megvan Belgiumban, Hollandiában, Angolhonban, sőt nálunk is, mert a zsidók egyenjoguságának keresztülvitele óta a vallás nem határoz senkinek polgári qualificatiója fölött, s vallása miatt senki sem üldöztetik. De mi azért még nagyon távol vagyunk a vallásszabadság azon tökélyétől, melyre Amerikában eljutottak. Elvben azon-

ban kevesen merik már tagadni azon igazságokat, melyek a vallásszabadság alapját teszik, nevezetesen, hogy az államnak nincs joga a lelkiismeret dolgaiba s a vallásos meggyőződésbe avatkozni, hogy ugyan a vallásos meggyőződésű egyének egyházi testületet alkothatnak, hogy ily testületek vagy egyházak az államtól függetlenek, szóval hogy az államnak a valláshoz semmi köze, s habár az emberek, s főleg azok, kik az államot képviselik, a régi traditióktól nehezen szabadulhatnak s ennél fogva hosszabb időbe telik, míg a tökéletes vallásszabadság Európában megvalósul: mégis, az idők minden jele arra mutat s a dolgok rendje utoljára is oda vezet.

A XVIII. század iskolája hitelének csökkenésével, mely a positiv vallások jelentőségét nem értette, napról-napra jobban terjed azon meggyőződés, hogy a vallás az emberi kedély elutasíthatatlan követelménye, hogy a vallásos tanok nem állhatnak kiáltó ellentétben az élet minden egyéb jelenségével s a tudomány felfogásával, és hogy az összhangzást e tekintetben előidézni s a régi formulákba új életet önteni csak a vallásszabadság műve lehet.

A vallásszabadság tehát mindenütt napi renden lesz mindaddig, míg teljes valóságában az életbe át nem megy. Ez indított arra, hogy a közönséget La-boulaye fönt említett munkájára figyelmeztessem.

A munka tizenöt értekezésből áll, melyeket a szerző a valláskérdésre vonatkozó ügyek és köny-

vekről időszakonként írt, s melyeket mint rajtuk áthuzódó vörös fonal, egy egészsze fűz össze a vallásszabadság eszméje. A bevezetés pedig valódi remekmű.

A vallásban, mint minden egyébben — így szól Laboulaye — én folyton növekvő meggyőződéssel védem az egyén jogait, más szóval, a szabadságot. A vallásszabadság két dolgot jelent. Legtágabb értelemben a szó azonos a lelkiismeret szabadságával, annyi, mint a jog, keresni a vallásos igazságot (vérité). Szorosabb értelemben e szó a hitközségek politikai függetlenségét, az egyháznak az államtól való elkülönítését jelenti. E két szabadság összefügg egymással: mind a kettő természeti jog, melyet a társadalom elismer, de nem teremt. Az egyházak függetlensége a lelkiismeret szabadságának biztosítója. Mindenki ura levén lelkének, mindenkinek joga van követelni, hogy a törvények ne háborgassák őt vallásában.

Hogyan kereshetjük az igazságot? hogyan gyakorolhatjuk, a mit az parancsol, ha az állam egy bizonyos egyházat oltalmaz, s reánk kényszerít oly tanokat, melyeket lelkiismeretünk visszautasít? E két szabadság védelmének van e munka szentelve. A vallásszabadság — az a jövő nagy kérdése. Mindig s mindenütt, a mint valamely erkölcsi vagy politikai tárgyba kezdünk mélyedni, ugyanazon probléma s annak megoldása áll előttünk. Könyvem minden

lapon ismétli ezen ünnepélyes igazságot s remélem, ez adja meg neki érdekét s ujdonságát.

Minden időben vészjelnek tekintették, ha a tudomány a vallástól elszakadt, de a baj talán soha sem volt érezhetőbb, mint mai napság. Forradalmaink közepett átalános a panasz, hogy nincsenek többé meggyőződések. Századunk a kíváncsiságból él, semmi sem kerüli el nyomozását, de nem hisz semmit. Előttünk minden erkölcsi tanulmány hasonlít a tükörhöz, melyet az apostol említ; belenézünk, túlhaladunk rajta s elfelejtjük, a mit láttunk. Politikában, mint irodalomban, egyképen nincsenek elveink; semmi sem igaz, semmi sem hamis, semmi sem tartós. Örökös mozgékonyság, örökös meddőség! Innen az a feltűnő jelenség, mely bölcsességünket zavarja. — Mig a történelem a különböző korszakokban mutat föl népeket, melyek, bár kevés műveltséggel bírtak, de vallás által ihletve, a világot megrendíték és birodalmakat alkottak: addig a mi túlfínomodott és skeptikus társadalmunk elemез mindent, de nem tud semmit sem alkotni. Uralkodik az anyag fölött; de az erkölcsi világ kisíklík kezeiből, s egész tudománya csak arra szolgál, hogy a maga tehetetlenségét érezze.

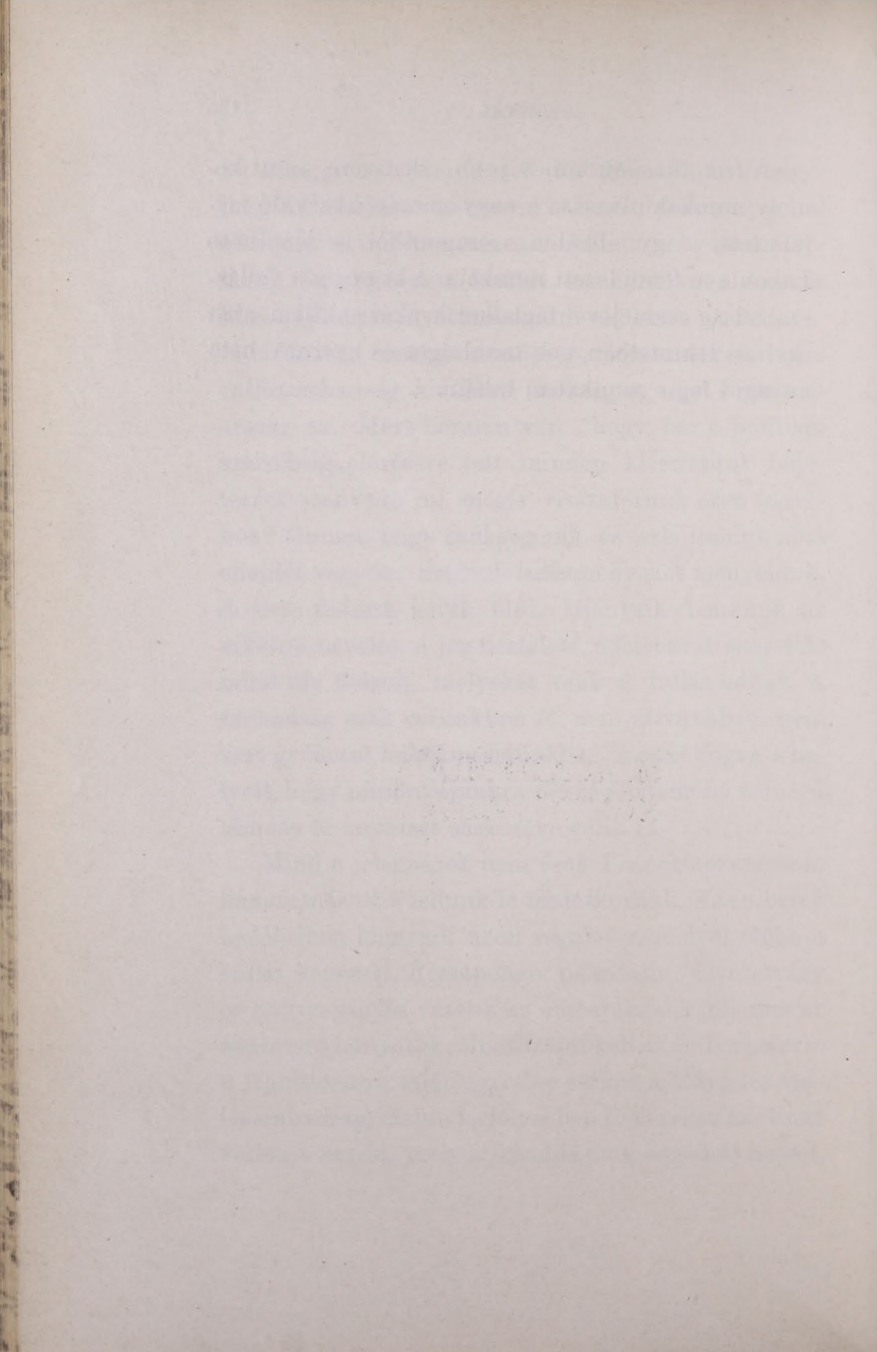
Mily idegenszerű betegség ez? Ha a tapasztalás használna a népeknek, ha a multon tudnának okulni, régóta át volnánk hatva azon példák által, melyeket a történelem nyújt. A hol vallásszabadság uralkodik,

ott az egyházak mindenütt hatalmasok, az evangelium ad irányt a vélemények- és erkölcsöknek; a hol ellenben a tudatlanság, a fanatizmus s ennek folytán a despotia vert fészket, ott az állam a dogmát mint saját törvényét imponálni szokta.

«Ha van ország, mondja tovább a szerző, hol a vallásszabadság kiválóan szükséges, úgy Franciaország az. Mert honnan van, hogy bár a politikai szabadság elérésére tett minden kísérletünk hajótörést szenved, mi mégis visszatérünk ezen ideákhoz? Onnan, hogy szükségünk és erkölcsünk közt ellentét vagyon. Szabad intézményeket igényelünk, de nem tudunk velük élni. Hiányzik bennünk az erkölcsi nevelés, a jog tisztelete, a felebaráti szeretet; mind oly dolgok, melyeket csak a vallás adhat. A szabadság csak eszünkben él, nem szívünkben, nem vert gyökeret lelkiismeretünkben, s ennél fogva a helyett, hogy mindnyájunkra nézve jótétemény volna, a lázadás és enyészet eszközévé válik.»

Mind e jelenségek nem csak Franciaországban, hanem másutt s nálunk is mutatkoznak. Az emberek kedélyében hiányzik azon regulator, melyet előbb a vallás képezett. Kicsapongó phantasia, élvezetvágy és nagyravágyás vezetik az embereket. A jellem s az akaraterő hanyatlik. Moralizálni kell az embert, s erre a legbiztosabb, talán egyetlen eszköz a tökéletes vallásszabadság, mely a kedélyekben fölébreszti az eltűnt vallásos érzést, mely a frivolitásnak engedett helyet.

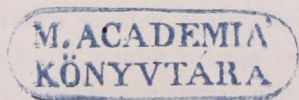
A frivolitásnak nincs jobb ellenszere, mint komoly munkák olvasása s nagy igazságokkal való foglalkozás, s így ebből a szempontból is ajánlható Laboulaye fennidézett munkája. A ki pedig a vallásszabadság eszméjével foglalkozik, akár politikai, akár egyházi tekintetben, sok tanulságos és hasznavehető anyagot fog e munkában találni.

PILLANTÁSOK

AZ ANGOL ALKOTMÁNY

KIFEJLÉSÉNEK TÖRTÉNETÉRE.

LIBRARY
OF THE
AMERICAN ANTHROLOGICAL ARCHIVES

AMERICAN ANTHROLOGICAL ARCHIVES
LIBRARY

Pour les peuples comme pour les individus
la souffrance n'est jamais perdue.

Guizot.

VANNAK körülmények, melyekben egy nemzet, ha el nem akar veszni, előbbi életétől magát mint egy vastag fal által elzárni s polgári létének új alapot s új irányt adni kénytelen; a más állapotok e szüksége szintúgy a nemzeti életből fejlődven ki, mint maga azon előbbi állapot. — De irígylendőnek kell vallanunk az oly nép sorsát, mely iránt a természet léte minden ágazataiban annyira kedvező vala, hogy mindig pályája eredeti irányában haladhatott tovább s melynek nem kell — az eltévedt utasként, mikor tévedését észre veszi — más utat keresve, menetét félbe szakasztania, s látván, hogy örvény szélén áll, tapogatnia s próbálnia, hogy merre tarthat biztosan. A történeti alapon kifejlett alkotmány, a rögtönzött alkotmányok felett — föltéve, hogy mind a kettő szabad intézményekkel bír, melyek az elsőnél századok lefolyta alatt, az utóbbiaknál a nemzet szellemi kifejlődésénél fogva rögtön nemzeti megegyezés következtében, mint

egy philosophiai rendszer a priori jövének létre: — elsőséget érdemel. * A lassanként fejlett alkotmány, melynek elemei magasb fokra csak akkor emeltettek s kifejlése csak akkor történt, mikor a dolgok már annyira érettek voltak, hogy ez elmelölözhetetlen lön, s hogy azon reactio, mely minden haladásnak ellenszegül, mintegy magától visszavonult, nem csak a köz-, de a magánéletbe is annyira benyúl, hogy az állam minden egyes tagja nem kevésbbé polgár mint ember. Ennek következménye az általános politikai nevelés s érettség, s ily körülmények közt az alkotmány mindazon jótékony eredményeket szüli, miket a politikai s polgári állapot befolyása az ember boldogítására előidézhet. Látunk ezekre példákat Franciaországban s Angliában. De ki nem tudja, hogy az ember a történelemben csak a folyóval uszik, s hogy a nemzetek nem önmaguk önkényesen határozzák el irányukat? Azon nemzet, mely politikai kifejlésében a történeti alapot egyszer elhagyá, valamint az, hol a nagy többség vagy legalább a felvilágosodottak s műveltek, kik a nép természetes vezetői, gyökeres, rögtöni változásokat követelnek, Anglia sorsához hasonlóan, nem részesülhet. Az angol alkotmány jelleme: össze-

* De ne legyen az mondva ezzel, hogy az 1777-ben létezett lengyel alkotmányt az amerikai szabad statusoké, s a magyart a francia felett elsőség illeti. E kérdést tények döntötték el.

olvadása az étellel, s történeti kifejlődése ; ez utolsónak fejtegetése jelen értekezésem tárgya. Ki e föladat nehézségeit s a tudományos segédeszközök állapotát hazánkban ismeri, e tárgyról gyöngye kísérlennél többet nem követelhet. *

Anglia szász és normann történelme közt lényeges a különbség. Új intézmények magvai: új nyelv, új szokások, a meghódolt népre befolyás nélkül nem maradhatók, hozattak át. Hódító Vilmos és társai a birtokot áthelyezék, megtámadván mindent, mi a szász nemzeté vala, még hitét is ; de még sem állt hatalmukban mindent ledönteni. A két néptörzs végre összeolvadt s a szász elem a felsőséget megnyeré, és így későbbi állapotok megértése végett a szász viszonyok rövid vázlatát kell előre bocsátanunk. **

I.

Britannia a szász s dán nép külön csoportai által több ízben meghódíttatván, több külön hatal-

* Nem hallgathatom el, hogy a pesti egyetem könyvtárában még Blackstone *Commentarja az angol jogról* sem található fel ; oly könyv, mely nélkül még egy kézi könyvtár is hiányos.

* Az újabb történeti irodalom legjelesb munkáinak egyike mesteri kézzel rajzolja a normann hódítást: *Histoire*

makra oszlott. A normann hódoltatás idejében mind e koronák egy főn egyesültek, hogy egy csapásra mind együtt töressenek össze. — Mint a többi germán népeknél, a királyi vagy inkább főnöki méltóság örökös vala; de az ösztön tanítá e műveletlen népet arra, hogy csak azt, ki e méltósághoz illő tulajdonokkal bír, illetheti az örökösödés, s az elsőszülött, ha uralkodásra alkalmatlan volt, kizáratott. E szokás, a természet embereinek tapintata, amaz időben, mikor annyi függé az uralkodótól, nagy fontosságú vala s most is rehabilitálhatná a monarchiát. Az örökösödés e módja, hasonlólag ahhoz, mely a régi magyar történelemben előfordul, szabad választással s koronázással volt összekötve. — Az angol-szász monarchiák apró megyékre (county) lévén elosztva, a főnemességnél nem mutatkozik az irány: magához ragadni a királyi jogokat; de a mint e kis fejedelemségek egy nagygyá lőnek s az egyes tartományoknak, előbb önálló államoknak, igazgatása egyes főnemésekre bízott, ezek mint a continensen a király fölébe emelkedének, véghezviendők mi amott történt, ha a normannok meg nem előzik törekvéseiket. — A sokak képzelődésében létező germán szabadság osztályokra szaggatta a nemzetet. A nemesség (thanes) bírta a földet, a köznép (the ceorls) pedig mívelte, s habár az utóbbinak Britannia elfoglalása

de la conquête d'Angleterre par les Normands. Par Augustin Thierry. 4 kötet. Bruxelles 1835.

után is kitünő jogai maradtak még: a normann hódítás idejében már urainak szolgájává lőn, a mi nem kevésbé könnyítette a normannok hatalmának megszilárdítását Angliában; mert csak ott, hol a néptömegnek szabadsága, birtoka s jogai vannak, létezhetik erő. — A király hatalmát a Witanagemot korlátozá; így neveztetett az ország főpapjainak s nemességének gyűlése, melyben azonban a nép semmi részt nem vőn. — Az igazság kiszolgáltatása a megyei gyűlésekben történt, hol a nép is jelen vala, de a bíráskodásban nem részesült. — Az angol jury szinte szász eredetű. Ama régi textusok ugyan, melyekből a jury létrehozásának következtetnek, többnyire a juramentum compurgatoriumról szólnak, de Ethelred király azon törvénye, mely szerint minden kerületben ítélőszék (wap-pentake) nyittatik s a sherifffnek s 12 előkelő nemesnek esküdniök kell, hogy sem a bűnöst fel nem szabadítják, sem az ártatlant el nem kárhoztatják, — a jury eredetére mutat; és a Ramsey monostor évkönyveiben még jobban megközelítve találjuk a mostani juryt. Az említett monostornak pöre lévén egy nemessel némely földek fölött, s a megyei ítélőszék kihallgatván mind a két részt, a kérdés eldöntését 35 nemesre — a felek által választandókra — bízá. Hasonló ítélet módját Vilmos idejében is látjuk. — A szász intézmények legérdekesebbike talán a tíz családból álló kerület (tything) tagjainak köl-

csönös felelőssége (the taw of frank pledge), mely szerint, ha a kerület egyik tagja ítélőszék elé idéztetik, megjelenéséért a többiek kezeskednek. Mi a hűbéri rendszert illeti, az még nem lehetett annyira kiképezve, mint később a normannok alatt, de elemei a szász viszonyokban is léteznek, melyekből hihetőleg hasonló alap, mint a normannok alatt, kifejlett volna azok közbejövetele nélkül is. *

II.

Az angol-szász nemzet azzal, hogy egy csoport kalandornak — Vilmost és társait méltán azoknak nevezhetni — ellenállni nem bírt, bebizonyítá, hogy önálló állami létre nem vala képes; s az éjszokról, Dánia- és Norvégiából már előbb átesapó tengeri rablók megtámadásait sem bírván visszaűzni, egy részét már ezek elfoglalták, s hihető, hogy csakhamar az egész sziget hatalmokban került volna: s így, ha a dánok s normannok műveltségi állapotját tekintetbe vesszük, Angliának az utóbbiak általi meghódítása a polgárisodás érdekében történt; s Guizotval, korunk legjelesb történetírói egyikével, hajlandók vagyunk hinni, hogy Anglia szabadságát talán a normann hódításnak köszöni.

* Lásd ezekről Hallam következő munkáját: *View of the state of Europe, during the middle ages*. Paris 1835, 2. k. 1—22. lapjait.

E hódításnak — mely Angliában a viszonyok teljes megváltozását idézte elő, — alapját a hastingsi csata (1066 szeptember 28-án) vetette meg; de a harczok, melyek a normannokat Anglia uraivá tévők, még 1080-ig tartottak. A mint az ország egyes részei a normannok kezeibe kerültek, biztosok küldettek ki, mindennemű köz- és magánbirtok összeírására.*

Az ütközetekben elveszettek, valamint az életben maradtak s azok nevei, kik magoktól nem függő okokból fegyvert nem fogtak, följegyeztetvén, minden vagyonuk elfoglaltatott. Ez általános rablás gyümölcsei a mindenféle származású kalandoroknak, kik a normandi herczeg zászlaját követék, jutalmul adattak. A bárók s lovagok nagy uradalmakat, kastélyokat s egész városokat, az egyszerű vazallusok kisebb földdarabokat nyertek. Ez intézkedés minden új vidék elfoglalásával ismételtetett s az egész országra kiterjesztetvén, a normann sereg állandóan letelepedett és katonai szervezetét megtartá, azaz, a hűbéri rendszer behozatott. A király volt a sereg főnöke, s mint ilyen legtöbbet bíró; főtisztei nagy jószágokat szerzésnek azon kötelességek elvállalásával, melyeknek a tisztnek főnöke iránt lenni szoktak; és szerzeményekben viszont katonáikat részesítették hasonló

* Thierry: *Histoire de la conquête de l'Angleterre par les Normands*. 2-ik k. 16. lapon.

föltételek mellett. Ezen idegen, most Angliában letelepedett sereg emberei magok között külön rangfokokon álló, de a benszülöttekre nézve külön előkelő testületet képeztek. Ők voltak a jogosítottak, a többiek a terheltettek, ők voltak a nemesek,* a szászok a pór. De hogy Vilmos s utódjai hatalmasb feudális királyokká lőnek, mint a continensen levők amaz időben valának, onnan magyarázható, hogy az új viszonyok Angliában nem népvándorlás, hanem egyszerű hódítás következményei voltak, s hogy Vilmos, e hódítás indítója, a csatornán túli birtokaiban, sőt az elnyomott szász népben is támaszra talált. De a hódítók és főnökök közti egyetértés csak addig tartott, míg a benszülöttek jogaikból s birtokaikból kiűzettek és az idegenek — kik e javak élvezetében testületek ügyéről megfeledeztek, — a király által részint közvédelem végett, részint hatalma gyarapításának érdekében, adófizetésre szorítottak. E követelés elidegeníté a királytól a normannok kedélyét s megtagadása részükről gyűlöletesekké tévé őket a király előtt. — Hogy Vilmosnak ez adókra vagy mint akkor neveztek, *pénzbeli szolgálatokra* nézve (*services d'argent*) mértéke lehessen, 1080 és 1086 között elrendelte, hogy mindenki birtokának meny-nyisége és mibenléte kinyomoztassék s a birtok álta-

* Gentilhommo, home nostrae gentis, nemes, nemünkből való.

lános lajstroma elkészíttessék, beléiktattatván minden változást, a mi a birtok tekintetében a hódítás folytán történt: kiknek kezeikbe kerültek tudniillik az egyes szászok jószágai, kik és hányan maradtak az előbbi szász birtokosok közül vele vagy egyes normannokkal kötött szerződések következtében jószágaikban, hány holdból állanak az egyes birtokok, hány hold szükséges egy fegyveres ember (homme d'armes) fentartására, mily számmal vannak ezek Anglia külön megyéiben, mennyit jövedelmeznek a városok, mennyi hűbéres embere, mennyi szász jobbágya, barma s ekéje van minden báró- és lovagnak.

Ez összeszámolás eredménye lön a doomsday-book név alatt ismeretes birtokkönyv; * Vilmos magát a szász királyok örökösének tekintvén, Edward, Harold, s családja jószágait, valamint a közbirtokot s valamennyi várost — ha ezeket határozottan másoknak át nem engedé — magának követelte s minden adót és terhet, mely valamely birtokon a szász királyok alatt akár mi cím alatt feküdt, a normann birtokosoktól is követelé. A normann birtoko-

* A szászok e könyvét dooms-day booknak, azaz: utolsó ítélet könyvének nevezék, mely őket birtokaikból egészen kisajátította, s melyről egy krónika azt mondja: Domsday-book ab indigenis sic nuncupatus, quia nulli parcit, sicut nec magna dies judicii. Lásd Thierry többször idézett munkájának 2. k. 233. lapját.

sok pedig királyuk szellemében magokat az előbbi szász birtokosok örököseinek véelve, a külön földeket s jószágokat, melyek hajdan az általok bírt jószághoz tartoztak, magoknak sajátítva, elfoglaltak. Végre Vilmos a nagyobb erdőket koronajószágoknak nyilvánította s a vadászat jogát kizárólag magának tulajdonította. Ez volt a birtok állapota. A mi a politikai viszonyokat illeti, a nép szolgaságban sínlett; politikai súlya természetesen nem lehetett, de akadunk mindjárt a hódítás után egy királyi nagy tanácsra (*commune consilium regium*), melybe a hűbéri rendszer elve szerint a korona minden közvetlen vazallja meghívott, valamint a püspökök s apátok is. A mi e gyűlés hatáskörét illeti, hasztalan volna annak jogszerű határait keresni, csak erő és szükség szabott határt amaz időkben; de látjuk e királyi tanácsot egyházi viszonyokkal, békét és háborút illető kérdésekkel, kinevezésekkel nagy hivatalokra, a királyi családot illető ügyekkel, szóval, az állam összes érdekeivel foglalkozni, — mihelyt t. i. a királynak nem volt elég ereje, hogy mindezt maga intézze, s ha magaviselete panaszokra adott okot, melyek éreztették vele, hogy fő jobbágyaival szerződésekre kell lépnie.*

Az angol történelem Vilmosnak 1087-ben Nor-

* Lásd ezekről Guizot következő munkáját: *Essais sur l'histoire de France*. Bruxelles 2. k. 142. l.

mandiában történt halálától a nagy charta létrejöttéig, 1215-ben, egy szakadatlan harez a király s a hűbéri nemesség közt. Végtere János alatt a hűbéri nemesség megalapította s biztosította a maga jogait s a királyok tiszteletben is tarták azokat, míg erejük nem vala azok megdöntésére.

Szóljunk tehát mindenekelőtt a biztosító levelekről vagy chartákról.

A charták eredményei voltak az arisztokratia győzelmének a királyság fölött; s már Vilmos és serege közt — így nevezhetjük a normann arisztokrátiát — meghasonlás történvén, az chartát adott, melyben azonban a király csak átalánosságban ígéré, hogy a nemesség szabadalmait fentartja, s attól viszont kötelességei teljesítését követelé. — Első Henrik, bátyját, Robertet, a koronától megfosztván, s emez, pártjára számítva, Angliát megtámadni próbálván — e válságos helyzetben Henrik a királyi nagy tanácsot összehívta, figyelmezteté az bátyja rossz tulajdonira, ígérte, hogy az angolhoni normannok szabadságát fentartja s elismerve az előbbi uralkodók visszaéléseit, hogy őket királyi önkény ellen biztosítsa, új chartát adott ki. Tartalma a hűbéri viszonyok rendezése; a népnek pedig Edward törvényeinek helyreállítását, a régen a normannokon elkövetett gyilkolások megbocsátását, s a korona jogainak további ki nem terjesztését ígéré. — István ismét kettőt, II. Henrik szinte hasonló tartalmú

chartát ada ki. — E charták ismétléséből kiviláglik, hogy soha sem léptek életbe, mert hatalom elleni, oetroyált biztosítások levén, mit a király maga engedett, azt akármikor visszavehetőnek vélé. Ez is bizonyítja, hogy a szabadság áldozatokat követel, s nem engedi magát ajándékban adatni. De felette sok is volna embertől követelni, hogy hatalmáról lemondjon; sőt egész erejével ragaszkodik ahhoz, s ha veszély, félelem vagy a nagylelkűség pillanatnyi föllobbanása lemondásra bírja is, megbánja tettét s veszteségét kipótolni igyekszik. — Így az angol charták is, ha a veszély vagy szükség esete, melyben kiadattak, elmúlt, holt betűkké váltak. A királyok annál könnyebben teheték azzá, mert a normannok és szászok közti viszálykodásokban mindig találtak támaszt, melyet fölhasználhattak. Ordericus Vitalis a mondottak felvilágosítására a következő ténnyt említi.

A Bridgenorth-i vár, — mely Robert de Belesmenek, a normann bárók leghatalmasbikának s legerőszakosbikának birtoka vala, — 1102-ben I. Henrik alatt ostrom alá fogatván, midőn a király seregében lévő normannok ezen ostrom felett tanácskozva, úgy okoskodtak, hogy ha a király ily nagy és hatalmas férfiút váraiból kiűzni képes leend, őket mindnyájokat nemsokára a szolgák sorsa érné, kérték a királyt, hagyna fel az ostrommal és lépne Belesme-mel szerződésre; de a sereg szász része, a

normannok iránti gyűlölségből ellenszegült s a várat bevevé.*

II. Henrik és I. Richard alatt léteztek már az okok, melyeknek következése a Magna Charta lön: de e két király, az első ügyessége és szilárdsága, a második vitézsége által lecsillapítá a szélvészt, mely János alatt kitört.

A király terjedelmes birtokai Franciaországban szünetlen háborúkat okozván, arra kényszeríték őt, hogy vazallusait, jogaik ellenére, adókkal terhelje; még nagyobb igazságtalanságokra vetemült ellenök, a Poitouiak és Anjouiak kedvéért; — Poitou és Anjou tudniillik Fülöp Ágost által elfoglaltatván, János pártolóinak nem maradt egyéb, mint túl a csatornán keresni menekvést. E déli vérű férfiak ügyességök s elmésségök által a királyt annyira el tudák idegeníteni a normannoktól, hogy sokat közülök hivatalaiktól és hűbéres jószágaiktól különböző ürügyek alatt megfoszta, s ezekkel a déli gallusokat gazdagítá. E jövevények érezvén helyzetök kétségét, siettek biztosítani jövőjüket. Tisztök teljesítésében önhaszon vala a mérték, a városok lakosai s jószágaik jobbágyai pedig annyira terheltek, mint sehol a normannok alatt, mi őket a néptömegnél nem kevésbbé gyűlöletesekké tévé, mint a

* Lásd Hallam: *State of Europe* 2. k. 30. l. és Thierry *Conquete de l'Angleterre*. 2. k. 326. l.

nemességnél, * mely a királyban csak főnököt látván s jogtalanságain mélyen megütközvén, 1213-ban Londonban, hová a pénz szükében lévő király által összehivatott, elhatározá követelni I. Henrik chartájának megújítását. Később fegyverhez fogván, 1215. június 19-kén kivívá a Nagy Chartát. E Charta először a papság, másodszor a hűbéres birtokosok, harmadszor az egész nemzet általános jogairól szól. A mi a papságot illeti, a Magna Charta általában megerősíti szabadalmait. A hűbéres birtokosság jogait pedig részletesen számlálja elő s a jogot: adót vagy más rendkívüli segedelmet a nemzetre vetni, kizárólag a nemzeti nagy tanácsnak tartja fenn, melynek egyzsersmind összehívása eseteit és módját is meghatározza. Végre kijelenti, hogy a királyi vazallusok szabadságai a főnemesek vazallusait is illetik. A nemzetet, vagyis inkább az akkoriban még csekély számú szabad embereket illető, s minket leginkább érdeklő jogok következők valának: A közönséges pörök ítélőszéke (common pleas) nem fogja követni a királyi udvart, hanem bizonyos helyen tartandja üléseit. A király s távollétében a főbíró (grand justicier) négyszer évenként két bírót küldend minden megyébe, kik a megye gyűlésében választott négy lovaggal ítéletet tartandnak, a megyei gyűlés helyén s napján. — A szabad ember csak az ország

* Thierry, *Conquête de l'Angleterre*, 4. k. 302. lap.

törvényei szerint, hasonlói (pairs) által hozott törvényes ítélet következtében fogathatik el, zárathatik be s üzethetik ki birtokából, tétethetik törvényen kívül vagy küldethetik számkivetésbe. A jog- és igazságszolgáltatás nem fog sem áruba bocsáttatni, sem megtagadtatni vagy elhasztatni. — Minden kereskedőnek szabadságában álland Angliába telepedni, azt elhagyni, ott maradni s adás és vevés végett a szárazon és vízen utazni minden zsarolás (mal tôte, male tolt) veszélye nélkül, a régi s törvényes szokások szerint; kivéven, ha a kereskedő hazája Angliával háborúban állna, mely esetben kinyomoztatik, mily bánásmódot követ amaz ország az angol kereskedőkkel szemben s a viszonyosság elve alkalmazandó. Ezeken kívül megigéré a király, hogy csak tehetséges és becsületes férfiakat fog bírálkká kinevezni s megtiltandja, tanúkihallgatás nélkül bárkit is elmarasztalniok; megigéré, hogy a minden törvényes ítélet nélkül vagyonuktól megfosztottakat birtokaikba visszahelyezi, a hidak építése végett követelt munkákat (Corvées) gyérítendi, s a polgárokön, kereskedőkön s parasztokon gyakorlott zsarolásokat eltiltja, az idegen zsoldos katonákat visszaküldi. Végre London s más városok régi szokásait s szabadalmait megerősíté. — Eszövetségszerződésből kiviláglik, hogy a nemesség győzött a királyságon, s e felsőségét a Lancaster- és York-házak közti harcok

eldöntéséig meg is tartotta; de János ellenében szövetkezvén a néppel, a nép sorsának könnyítéséről is gondoskodott mellesleg. De a Magna Charta fontossága a népre nézve abban áll, hogy általa oly államjog állapotott meg, melynek egyes részei kiterjesztetvén a népre, egy kiváltságos osztály joga az összes nemzet közjogává lön.

János király azonban nem feledheté előbbi hatalmát és fegyvert fogott. A hűbéres nemesség csak a külföld segedelmével remélvén győzhetni, francia segítséget keresett s Lajosnak, a Fülöp Ágost fiának ajánlotta fel a koronát. Hasonló tünelemény majd minden országban ismétlődik, s bár ez idegen közbenjárások hosszú háborúkat szültek, a nemzetiséget s szabadságot is gyakran mentették meg! — III. Henrik trónra lépvén, a Nagy Chartát — bár nem egész kiterjedésében — megerősíté s nem sokára ki tudá vinni, hogy a katonai szolgálatok helyett fizetendő adót (*escuage, census equestris*) a nagy tanács összehívása nélkül is követelhesse; ellenben egy másik Chartát is ada ki, mely a korona jogainak további kiterjesztését tiltja. De a hűbéri királyság természeténél fogva, mely folyvást hatalmának gyarapítására törekszik s amaz idő szellemében, az egyén jogai csak hatalmával voltak arányban. Henrik, viszonyai minősége szerint, a chartákat majd egészen visszahúzá, majd megerősíté; így 1253-ban a charták helybenhagyása után a nagy

tanács megegyezésével excommunicatio ítélete mondatott ki mindazok ellen, kik a királyi chartákat megsértik; de e biztosíték nem felelvén meg a czél-
nak, 1264-ben a királyi nagy tanács oly parancs kiadására kényszeríté a királyt, hogy a két charta kétszer évenként, s pedig husvétkor és szent Mihály napján, minden megye gyűlésének, az egész nép jelenlétében olvastassék fel, s a sheriffek és baillik, valamint a főurak tisztjei esküdjenek azoknak szentül megtartására, ellenkezőt teendők iránt az engedelmesség megszűnvén. Íme a ministeri felelősség csírája; s valóban, e biztosíték helyébe, oly időszakban, midőn a monarchicus elem a többieket elnyomással fenyegeté, a ministerek felelőssége lépett.

I. Edward, Franciaországot megtámadni készülvén, seregét s az ennek kiállítására szükséges összegeket erőszakos és önkényes rendszabályok által szaporította; mire közelégületlenség tört ki. Az ország nagyjait Salisbury-ba hívta össze; seregét két részre osztani, s felét önmaga Flandriába, a másikat Humphrey Bohun herefordi, s Roger Bigod norfolk-i grófok Gascogne-ba akarván vezettetni; mire a két gróf kinyilatkoztatá a királynak, hogy készek akárhová hadba menni, hol ő jelen leend, de hol ő maga személyesen nincs, oda nem mennek. A szavak, miket a király ez alkalommal a két gróffal (earl) váltott, igen jellemzők; gróf uram, mond a király, Isten nevében mondom, ön vagy el fog

menni, vagy az akasztófán függni. — «Isten nevében mondom, válaszolá Hereford, király uram, én nem megyek, s nem is fogok az akasztófán függni.»* Ezek után a két gróf embereivel eltávozott a nélkül, hogy a király őket elfogatni merte volna s nélkülök ment a hadba; de elindulása előtt proclamatiót intézett a sheriffekhez, a maga igazolása végett. Alig hagyá el Angliát, s már a fentebb nevezett két hatalmas báró pártjukkal fegyvert fogtak, London polgárai is hozzájuk csatlakoztak. Edward e zendülés elnyomatására elegendő fegyvererővel nem bírván, a királyi nagy tanácsot összehívatta. A kormányzó (regent) a közkívánságnak engedni kénytelen, a chartákat Gentbe küldötte megerősítés végett az épen ott tartózkodó királyhoz. Edward késedelmeskedett, mert mi sem esik nehezebben a kényuralomnak, mint jogok elismerése, még ha reménylheti is, hogy elég erős leend büntetlenül ledönteni azokat, előre kimondva ezzel önelkárhoztatását. Végre a chartákat mégis megerősíté s a két grófnak amnestiát ada. Edward 1299-ben Angliába visszatérvén, midőn kérték, hogy a chartákat személyesen is erősítse meg, ismét késedelmezett, s végre a közkívánságnak e záradék mellett engede: «salvo semper iure co-

* Sir Earl, by God, you shall either go, or hang. — By God, Sir King, replied Hereford, I will neither go, nor hang. Hinne, *History of England*. London 1833. I. kötet. 150. lapján.

ronæ nostræ». A király az ennek következtében keletkezett forrongást látván, ki akará nyomozni a nép hajlamait, s a charták ratificatioját közhelyeken felolvastatta, de a záradéknál mozgás és zaj tört ki a népcsoportban. A király felfogva az ilyes népnilyatkozás valódi értelmét, következő évben a nagy tanácsot összehívá, s a chartákat a záradék kihagyásával erősíté meg; később megdöntésekre új szert akarva használni, pápai bullával látta el magát e végből; de 1307-ben a halál gátot vetett törekvéseinek. Ez időtől fogva Angliában a charták kötelező ereje nem vonatott többé kétségbe, s bár a hatalom még gyakran kijátszá s megsérté rendeleteiket, érvényüket mindig ellentállás nélkül elismeré s megerősíté.

A jogok e szerint lassankint megállapíttatván, lássuk, miben állanak ugyanazon időben kifejtett biztosítékaik. János a Magna Charta végén az esetre, ha azt a király megsértené, a báróknak ellentállási jogot ad. Ezzel a polgári háború törvényesítése vala a biztosítékok első kísérlete.* De 1307-ben I. Edward halála után, midőn a charták végkép el valának ismerve, az ököljog helyében más biztosítékot találunk; tudniillik a parlamentet. Tekintsünk ennek eredetére s fokunkinti kifejlésére. Már Vilmos, köz-

* Hasonló okok hasonló eredményeket szülvén, az ellentállási jogot a magyar alkotmányban, sőt a franczia hűbéri rendszerben is látjuk. Guizot, *Essais*, 2-ik kötet 199. lap.

vetlen vazallusait azaz: a normann sereg tisztjeit, melynek főnöke ő maga vala, közdolgokról tanácskozás végett összehívá. A király e közvetlen vazallusai mind báróknak (les barons) neveztettek, de a birtok nagyságának különbsége közöttük nem sokára rangkülönbséget szült. A királyi közvetlen vazallusok száma szaporodván s lakhelyeik az egész országba elágazván, összesen soha sem jelentek meg a királyi tanácsban, a leghatalmasabbak s leggazdagabbakra bízva azt, a kiknek jelenléte súlylyal bír.

II. Henrik alatt már két rendű bárókat látunk: barones primæ et secundæ dignitatis. E különbség még szembetünőbb a Magna Chartában, hol a király lekötelezi magát, hogy amazokat egyenkint, a többieket pedig a sheriffekhez utasított levelek által együttesen fogja meghívni a nagy tanácsba. Így a XIII. század elején a királyi közvetlen vazallusok mindenikének joga volt a királyi nagy tanácsban személyesen megjelenni. Kevesen éltek e joggal, de annál nagyobb hatáskörük volt a megyékben. Ott ők szolgáltatták az igazságot, helyi érdekekről tanácskoztak, kirótták a megyére vetett adót, s a mint a nagy báróktól mind jobban elkülönültek, egy másik osztályhoz közeledtek, melylyel később egészen összeolvadtak. A nagy bárók vazallusai szintén részt vettek a megyegyűlésekben, s ugyanazon jogokat gyakorlák; sokan közöttük úgy is vagyonosabbak lévén a király közvetlen vazallusainál. — A szolgálkból

vált földbérlok (tenants by free soccage)* napról-napra több szabadságot és súlyt nyertek. E három elemből keletkezett a szabad birtokosok (freeholders) osztálya, mely annál inkább szaporodott, minthogy a közvetlen vazallusok (tenants in chief) jogosítva voltak birtokuk egy részének eladására. E változások új elemet hoztak létre, melynek a közügyekben elébb-utóbb részt kelle vennie. A kisebb nemesség már elébb bejutván csekély számmal a királyi nagy tanácsba, János 1214-ben a megyék sheriffjeinek megparancsolá, hogy minden megyéből négy lovagot küldjenek a királyi nagy tanácsba a közügyekről értekezés végett. III. Henrik azonban 1245-ben a nagy bárókat s ismét minden többi vazallusát összehívá. E királyi nagy tanácsot nevezte Mathieu Paris 1246-ban legelőször *parlament*-nek (parler beszélni, értekezni). — 1245-ben a király pénz szűkében lévén, parliamentet hitt össze; de a kisebb nemesség, mely-

* Soccage is in law a tenure of lands for certain inferior or husbandly services to be performed to the lord of the fee; all services due for land being knight's services or soccage: so that whatever is not knight service, is soccage. A soccage of free tenure is, where a man holdeth by free service of twelve pence a year for all manner of service. Soccage-nak neveztettek a földhasználó tartozásai a föld ura iránt, a katonai szolgálatot kivévén, s ha e tartozások évenként pénzzel tisztáztattak le, a viszony free soccage, azaz: szabad bérletté lön. — Johnson, *Dictionary of the english language*. London 1833, egy köt. I. 1102. l.

nek, házi érdekeivel levén elfoglalva, a megjelenés terhére vált, 1245-ben hihetőleg kevés számmal jöven össze, a sheriffeknek meghagyatott, hogy minden megyéből két lovagot küldjenek a parlamentbe.* Itt tűnik fel először az angol alkotmányban a képviselet elve, s ez időtől fogva a parlament e formában jó elő, míg később még egy más nemzeti elemet is fölvesz magába. Helyén leend most a kérdés, hogy kik választották a lovagság e képviselőit, e követeket (county-knights)? A nemzeti hiuság nem csak a jelenre s jövőre, de a multa nézve is hatni szokott, s vannak angol publicisták s történetírók, kik a XII. századi hűbéri alkotmányban nem a mostaninak csíráját, de a jelen alkotmányt egész mivoltában akarják látni, s ezek szerint a megyei képviselők már akkor a szabad birtokosok egész testülete által választattak; de ha megfontoljuk, hogy előbb a királyi tanácsba csak a király közvetlen vazallusai

* E királyi parancs (writ) februarius 11-kén 1254-ben adatott ki, s egy része így szól: duos legaliores, et discretiores milites vice omnium, et singulorum eorundem.... ad providendum una cum militibus aliorum comitatum, quos ad eundem diem vocari fecimus, quale auxilium nobis in tanta necessitate impenderè voluerint. Tu ipse militibus, et aliis de Comitatu praedicto necessitatem nostram et tam urgens notium nostrum diligentes exponas, et ad competens auxilium nobis ad praesens impendendum efficaciter inducas. etc. Guizot a report of the lords committees után *Essais* N. 2. 1. 211. E vélemény mellett s ellen szóló okokat olvashatni Hallam munkájában: *State of Europe*, 2. k. 64. l.

hívtak, természetesnek fogjuk találni, hogy a jog, magok helyett képviselőt választani, csak reájok lehetett szorítva, mit a IV. Henrik alatt hozott törvény is bizonyít, mely szerint minden szabad birtokosnak választási joga van; mert ha a szabad birtokosok mindjárt elejétől fogva e joggal bírnak, az említett törvényre nincs szükség. A szabad birtokosok kedvező körülménytől segítettve, e jog gyakorlatába lassankint önmagukat helyezék be, s a mi így szokássá vált, IV. Henrik alatt a törvények közé igttatott.

Tekintsük most a III. Henrik országlását. A király rosszakarata s változékonysága, melylyel a chartákat ma megerősíteni, holnap megsérteni kész vala, ingerültséget szült az országban, melynek csak nőnie lehetett, midőn a király, fia számára szerezvén meg Siciliát, roppant adósságokat vett magára. Adók ugyan csak a parliament helybenhagyása mellett voltak fizetendők; de mit használt e biztosíték, ha az adók parliament általi megtagadása zendülésnek tekintetett? Szóval, a charták léteztek, senki által sem vonattak kétségbe, de a király által kénye szerint sértettek meg. Látjuk tehát, hogy az alkotmány biztosítékai hiányosak s elégtelenek voltak oly kormány ellenében, mely azon ügyetlen s rossz kormányok egyike volt, miket semmi veszély sem bír megjavítani, mert minden felettök nyert győzelem hasztalan, s mert míg léteznek, hibáiktól nem bírnak

menekülni. Az angol aristokratia most a kormány formájának változtatásában vélt biztosítékot találhatni s a királyt egy állandó tanácstól való függésbe határozá helyezni. Ilyes valamit már 1244-ben próbáltak, de siker nélkül. A királyságon új sebet ejtendő zivatar kitört 1258-ban. Vádak s dorgálások után, melyeket a királynak, bár nem érdemetlenül, hallania kellett, határozatott, hogy a parlament egy hónappal pünkösöd után összejövend Oxfordban, hol tizenketten a király mostani tanácsosai közül, tizenketten pedig a bárók által választandók, bizottságot képezzenek, melyre a kormány reformja bízatik.

E bizottsághozá létre a nevezetes oxfordi rendeleketet (*provisions d'Oxford*), melyek a királyi hatalmat úgy szólva megsemmisíték, az országnagyok, de korántsem a nép javára. A király mellé most 15 személyből álló tanács állíttatott, melynek 9 tagját a bárók választák, s melynek megegyezése nélkül a király mit sem tehetett.

Ezen kívül az oxfordi provisiók a bárókat a kancellár, a kincstárnok s más előkelő tisztek ki nevezésével, s a királyi várak őrzésével ruházták fel. Az említett intézkedések következtében minden megyében négy lovag választatott a sherifek elleni panaszok megvizsgálására, kik ezentúl a megyék gyűléseiben voltak választandók; végre 24 báróból összetett állandó küldöttség neveztetett ki, mely a

király mellé állított tanácscsal háromszor évenként értekezék az ország ügyeiről.

Látni fogjuk, micsoda gyümölcsöt termett az aristokrátiának e diadalma a királyság felett. Az akkori időtől azonban nem követelhetni egyebet, mert ha a hatalom ellenszegülésre talált vagy megbuktatott, ez csak azért történt, hogy azok, kik azt megbuktatták, hozzá jussanak; mint jelenleg is a keleten zsarnokokat buktatnak meg, hogy újak támadjanak. A karok, mint általában az elkülönözött osztályok s várnák (kasztok) csak önértkeikért küzdenek; az aristokratia föllép a királyság ellen, de korántsem oly czéllal, hogy a rend s jó kormányzat áldása a népre szálljon. Ez nem fekszik természetében. Nem akarom ezzel azt mondani, hogy oly néposztályok, melyeknek ugyan mégnémi aristokratikus színe vagyon, de melyek már közel állanak a néphez, — ugyanazon természetűek volnának, mert már összeolvadóban vannak annak valódi érdekeivel.

Az aristokrátiának a király elleni fölkelése s diadalma nem enyészttette el a hatalom visszaéléseit, csak másokra ruházta át. A 24 báróból álló bizottság Simon de Montfort vezérlése alatt az ország urává lön a nélkül, hogy uralkodásának határidő szabott volna. Montfort s pártja e bizottságban túlsúlyra kapott s a visszaélések helyett, saját meggazdagodásáról, s hatalma gyarapodásáról gon-

doskodék. Sok egyesek érdeke s jogaik megsértése után, rendszabályok hozattak, melyek az egész országot sérték; így a sheriffek megfosztattak azon jogtól, hogy megbüntethessék a bárókat, kik alattvalóikat s szegényebb szomszédjaikat kímélni nem szokták, ha a megye vagy a körutat tevő bírák (les juges en circuit) ítélőszéke elé idézve meg nem jelennek; így az igazságszolgáltatásnak nem csekély sérelmével határozottatott, hogy a bírák csak minden hét évben teendnek körutat. E miatt a lovagság összesége panaszt emelt a királynál, s kérte őt, állítná vissza a dolgok előbbi állapotát. Mire Edward a koronaörökös válaszul adá: hogyha a bárók ígéretekét nem teljesítendik, ő maga fogja őket a néppel egyesülve reá szorítani. Tudjuk, hogy az ezek következtében kitört belháborúban Montfort lön győztes, de a mivel önkényűleg királyi hatalmat gyakorolt, a bárókat magától elidegenítette; a népben azonban új támaszt szerezvén, a parlamentet a király nevében 1264-ben összehívta. — E parlamentben jelennek meg először a városok követei. Ezekben keregett Montfort ellensúlyt az arisztokratia ellen, melynek egy része elpártolt tőle. Ez által egy lépés tétetett az új államjog felé, s mély seb ejtetett a hűbéri rendszeren.

Szólnunk kell itt az angol városok állapotáról amaz időben. — Jóllehet a szász városok a normann hódítás előtt politikai befolyással az állam dolgaiban

nem bírtak, sokan közöttük az ipar és kereskedés által gazdagokká s virágzókká lőnek. A normann elnyomás a városok sülyedését idézte elő, ezek a király vagy egyes urak birtokában lévén, s uraik kénye szerint igazgattatván s terheltetvén. Első Henrik uralkodásától fogva a városok emelkedni kezdettek s később megszerzék hűbérileg az általok lakott föld birtokát (by fee-farm), de a hűbéres úr még sem mondott le jogáról: adókat vetni (des tailles) a városokra, míg elegendő erővel nem bírtak az ellentállásra, melynél fogva ez a természeténél fogva korlátlan jog tetteleg mégis kevésbé önkényessé lön. Végtére az úr pénzért nagyobb szabadalmakat s egész függetlenséget engede. — A városok meghívása a parlamentbe új politikai combinatio vala, melynek sikere azonban Montfort várákozásának nem felelt meg, mert a polgárság ez új helyzetét nem Montfort hatalmának megállapítására, hanem a kereskedési korlátok, a vám s a nagy adók fizetésének megszüntetésére kívánta használni. Az ország valódi anarchiába sülyedt. Montfort s pártja a király által megtámadtatván, Eweshamnél 1265. augusztus 4-kén legyőzetett. Az ellenhatás erőszakos volt; de Montfort, ki halála után szentnek tekintetett, a nép érdekében is hatott, s a zendülés lecsillapítása után nem lehetett oda visszatérni, honnan ő kiindult. 1266-ban parlament hívatott össze, mely az oxfordi provisiokat eltörlé, s a királynak visszaadta előbbi súlyát.

I. Edward alatt kétféle parlamentet látunk. Az egyik egy neme a titkos királyi tanácsnak, csak nagy bárókból állván; de hatalmas s önálló; a másikban a megyék és városok követei ültek. Az utóbbiakat Edward, Montfort példájára mindjárt az első parlamentbe meghívá, s ez vala a nemzeti nagy tanács. Törvényes különbséget a két gyűlés közt nem igen találhatni; az első azonban igen gyakran hívatott össze, s az állam majd minden ügyei elébe terjesztettek; a második többnyire csak ha új adóra vala szükség. Ezentúl a polgárság képviselőit majd minden parlamentben ott látjuk, jelenlétök kívánatos lévén az adók megnyerésére s felosztására. De e kétféle parlament némelykor két külön helyen tartotta üléseit, így 1283-ban a bárók Northamptonban, a többiek Yorkban. A legteljesebb parlament I. Edward alatt az 1295-iki vala, midőn Szép Fülöp Angliát megrohanással fenyegetvén, a veszély elhárítására a nemzet minden osztályának közreműködése igénybe vétetett. Ez alkalommal száz húsz városnak parancsoltatott, hogy követeket küldjön a parlamentbe. Edward alatt hívatlak meg először az egyetemek is a parlamentbe, tőlök is segély követeltetvén.

Ez időtől fogva a parlamenti intézmény végképen megszilárdult, s megegyezésének szüksége az adókra nézve elismertetett. De mindemellett a törvények még nem valának oly szabályok, melyektől a

király el ne térhetett volna. Edward gyakran sértette meg a nemesség s a nép jogait, de az orvoslást most polgári háborúk helyett parlamenti végzések eszközölték. Meg lévén tehát állapotva a parlament: lásuk alkotó részeit. Törvény még nem létezett, mely elhatározta volna, hogy kik a grófok (earls) s bárók (barons), a kiket személyesen kell meghívni. A korona közvetlen vazallságának s a nemzetségnek fontossága volt a személyes meghívás egyetlen biztosítéka. A megyei követek meghívása pedig a királyi közvetlen vazalloknak a nagy tanácsban való részvételéből keletkezett, de a városi követek jelenléte még nem volt törvény által megállapítva, sőt még az sem volt bizonyos, mely városok küldendnek követeket: e tárgy a sheriffekre bízott. A mi a városok követeinek választását illeti, a municipalis jogok — melyek közé a választási jog is számított — hol azon testület által, mely a várost a királytól vagy hatalmas hűbéresektől hűbéri birtokként (en fee-farm) charta által megszerzé, hol azoktól, kik házaikat szabad bérlési (free soccage) czímmel bírák, hol a házak minden tulajdonosai által gyakoroltattak.

Tekintsünk most a parlament külön elemeinek egymás közti viszonyaira. A hódítás után az uralkodó nemzet osztozván a hatalomban, befolyását a királyi nagy tanácsban gyakorlá. A kisebb nemesség később követeket küldvén, ezek a bárókkal ülészetek

s tanácskoztak; de midőn a városok is meghívtak a parlamentbe, e tény, ujsága miatt, nem tartatván a hűbéri joggal megegyeztethetőnek, a városi kövek külön helyen ültek s külön szavaztak. Második s harmadik Henrik alatt a megyei követek tulajdon házat képeztek, mely külön a báróktól s külön a polgároktól tartotta üléseit. Hatásköre azon ideig sérelmek orvoslásában s a korona szükségeinek kielégítésében állott; de III. Henrik halálával fontos jogokat nyert, így 1-ször: Adók csak parlamenti megegyezéssel vethetők ki. 2-szor: Törvényváltoztatáshoz mind a két háznak kell járulnia. 3-szor: Az alsóház kivívá magának a jogot: közviszsaélések iránt vizsgálatokat tétetni s köztanácsosokat (public consellers) bevádolni.

II. Richárd uralkodása kedvezett e jogok kifejlésének. Kiskorúsága alatt a kancellár, a kincstárnok, a bírák s más főtisztek a parlament által neveztettek ki, a felső ház pedig az alsó felszólítására kilencz magas rangú személyből álló tanácsot adott a király mellé, melynek megegyezése nélkül semmi fontos dolog sem hajtathatott végre. A parlament most általában minden kérdésbe beleavatkozott, s midőn a francia háború folytatására új segedelem kéretett, az alsó ház e célra már előbb adott összegekről számadást követelt előbb, s csak ezután szavazott meg új adót. Számadást az adókról később maga a király ajánlott, s ennek következté-

ben az alsó ház közbenjárásával megszabadított a fentebb említett tanácstól, de a kincstár ellenőrzésére új bizottság neveztetett ki. 1381-ben tört ki a parasztháború. — A nemesség által gyakorolt mérséketlen elnyomás tűrhetlenné válván, a parasztban e viszony igaztalanságának érzését költé fel. Quand Adam béchait, quand Éve filait, où était alors le gentilhomme? ez a mondás járt szájról-szájra.* A király a veszély pillanatában a parasztságot egy charta által szabadnak, úri tartozásoktól mentnek nyilvánította; de a veszély elmúltával a chartát visszavoná, s a parasztságot megbüntette; rendszabályait a parlament is megerősíté. — A király elérvén nagykorúságát, elődei példájára a törvényt nem kímélé, míg végre, főkép a kincstár rossz kezelése következtében, bizottság neveztetett túlkapásai megszüntetésére, melynek iránya azonban oda célozott, hogy az egész kormányzatot kezeibe kerítesse. — Mi módon alkalmazá magát a király a parlamenti statutumokhoz, kitetszik abból, hogy az alsó ház öt minden ülésben kéré: teljesítené a mult ülések határozatait. Richardban, mint az előtte uralkodott angol királyokban, szembetűnő az irány a korlátlan monarchia felé, s ez okozá a zendülést, melyből azonban a király nagyobb hatalommal felruházva jöve ki, s egyetértés létesült közte s a lor-

* Lásd Thierry *Conquête de l'Angleterre*. 4. k. 331. l.

dok közt, kik nélkül az alsó ház még nem vala képes fontos tárgyakat keresztül vinni.

Szembetünő a haladás, melyet az angol alkotmány a Lancaster-házból való királyok alatt tett. Időnk s e cikk határai nem engedvén ezek további fejtegetését, midőn más időszakra megyünk át, meg kell említenünk, hogy a korlátlan monarcha gyakran mint zsarnok fog előttünk állani, hogy az alkotmány két század lefolyta alatt csak formák szövevényes épülete leend, szellem s élet nélkül. E két időszak határát teszik a fehér s vörös rózsa közti harcok, melyekben a régi hatalmas arisztokratia főszerepet játszott s idáig az államnak lényegesen arisztokratikusnak kellett lenni. A demokratia felé vezető irány egyenlőséget igényelvén, ennek elérésére tényleg korlátlan monarchia keletkezett; mi módon történt ez, a következő fejezetben látandjuk.

III.

Az ország hatalmasai, a hódító Vilmostal Normandiából átjött sereg tiszteinek utódai, négy századon át a szász népet szolgaságban tartván, s a királyt csak a katonai hierarchia főtisztjének tekintvén: a mint önhasznuk követelé, majd a királyhoz, majd a néphez közelitének, s csekély kedvezményeket nyújtván a népnek, s annál nagyobbakat vivatván ki általa magoknak, a királyi hatalomnak korláto-

kat szabtak, melyeknek fentartására szünetlen harcban éltek a királylyal. E harcban majd az egyik, majd a másik fél szorulván a nép segedelmére, jogokat adogattak a népnek s ezzel, akaratlanul, alapkövet tettek le a több századdal később kiképzett angol alkotmánynak. A Lancaster- és York-házak közti háborúban, melyek iránt a nemzet kevés érdekléssel viseltetett, s melyeket csak a hatalmasok viselének, az egész királyi hatalmat kezökbe keríthetni remélvén, e hatalmasok önmagokat törték meg; s midőn VII. Henrik 1485-ben Bosworthnál győztes lőn, s Richard koronáját és életét veszti, nem létezett többé főnemesség, mely a királyt csak főtisztnek tekinthet, s tőle tetszése szerint csikarhatott volna ki szabadalmakat. A fentemlített évben augusztus 22-én halálos csapás ejtetett a hűbéres állami jogon. A hűbéri királyból vagy inkább a hűbéri nemesség királyából nemzeti király lőn, korlátlan monarcha a római császárok példája szerint, az új kor királya, egy XIV. Lajos. Ez időtől fogva a forradalomig Angliának, minden alkotmányos formák daczára tényleg kényurái voltak, kiknek hatalmukban állott minden, csak a nemzet fejlődését gátolni nem, mintegy bizonyságul, hogy az egyének csak eszközök az eseményekben, s nincs hatalom, mely egy nemzet végzeteinek más fordulatot adhatna.

A hosszú belháborúk után, a nép mit sem

óhajtva forróbban, mint a békét, zajos örömmel fogadá Londonban a győzelmes Henriket, s midőn a parlamentet először összehívá, a törvényhatóságok jobbra neki kedvező véleményű követeket választának. Henrik a nép e jó hangulatát hasznára akarván fordítani, a yorki párt húsz előkelő követőjét elmarasztaltatta, mire — ama pártnak az északi megyékben még számos barátja levén — zendülés tört ki, mely bár azonnal elfojtatott, jeléül, mily gyengék voltak a király ellenségei, de a főnemesség nem szünt meg tovább is cseleket szőni — bizonyára nem a York-ház, hanem önmaga érdekében; s így a királynak csak alkalmat adott arra, hogy a feudalismus utolsó sarjadékit is kiirtsa, megfosztva őket birtokaiktól s életöktől és új, néki engedelmes peereket nevezni ki, a kik a felsőházban parancsait teljesíték. E terv kivitelét a két hamis praetendens által okozott háborgások nem kevésbé segítették elő.

Henrik — mond Hume — midőn a nemességet elnyomja, a törvénytudósokat tiszteli, nem csak a törvényeknek kölesönözvén ez által nagyobb hitelt, de képessé válván egyszersmind mindig kénye szerint magyaráztatni azokat. Uralkodása mind a mellett kevésbbé volt súlyos, mint az előbbi királyoké, mert kiterjesztvén a királyi hatalmat s lealásván a nemességet, egész országában ő maradt az egyetlen zsarnok. Francia háborúk ürügye alatt, önkéntes adakozásokat követele a néptől, mit ez mégis köny-

nyebben túrt mint hajdan a számtalan kényurak zsarolásait s a király, biztosítva érezvén magát, hogy e tette miatt vádoltatni nem fog, még ugyanazon évben, azaz 1488-ban parlamentet hítt össze az adó megszavazására. — Óvakodjunk e szónak «parliament» amaz időben mai értelmét tulajdonítani; jelentékenysége oly csekély volt, hogy a király által elkövetett törvénytelenéseknek nemcsak néma nézője vala, de még a törvény s a jog bélyegét is nyomá azokra; így 1494-ben azon összegeket, miket valaki önként ígért, törvény útján követelhetőknek mondá ki. A királynak valamint általában, úgy a kinstár dolgaiban sem vala ellenőrsége, s uralkodó szenvedélye lévén a fösvényység, ez mindenre rábírta. Önkényének eszközei Empson s Dudley voltak, kik jogtudomány által önkényüleg magyarázták a jogot és törvényt, s elesavarvák ennek formáit; a kiket pénzüktől meg akartak fosztani, mindenféle ürügyek alatt perbe idézték, később börtönbe záratták, s a nélkül, hogy valaha kihallgattattak volna, nagy pénzbeli büntetésekre ítélték. Utóbb a törvényformák sem vétettek tekintetbe; a miniszterek az áldozatul kiválasztottakat házukhoz hívatván, ellenök egy küldöttség által a legönkényesb ítéleteket szavattatták meg. Ha Jury hívatott össze, azok, kik lelkiismeretök s belátásuk, nem pedig a miniszterek parancsa szerint ítélenek, bezárattak s megbüntettek. A büntető törvény nagy szigorral s titokban

gyakoroltatott.* Mindezek daczára az 1504-ben összegyűlt parlament a király eljárásai ellen fegyvert fogott, miből következtethetni: hogy a király a nemességgel érezte önkényét s zsarolásait leginkább; a néptömeg sorsa pedig tűrhetőbbé válván, ez a nemesség törekvését előbbi állása visszaszerzésére nem csak nem pártolá, sőt a királyhoz ragaszkodék. Látjuk ezekből, hogy a lényegesen hűbéri angol alkotmány, a mint a XV. században kiképezve vala, VII. Henrik uralkodása alatt megszűnt működni s formái csak törvénytelenések mentetegetésére használtattak. Ha Henrik uralkodása történeteinek végigmegyünk, tagadhatatlan, hogy önkényes s korlátlan uralkodó volt: mert a főnemességet megsemmisítő hosszú és véres polgári háborúk után lépven trónra, s a nép még nem bírván erejének s jogainak öntudatával, Henrik az államjogok egész körét magához ragadta s mint kiegyenlítő lépett föl. De vajon nem szükséges-e mindenütt ily kiegyenlítő, midőn oly alkotmány, mely csak kasztok jogait ismerte, a népre száll át? Azonban több jótékony hatású törvény is hozatott; így bírói gyakorlat következtében, az elidegeníthetetlen ősi jószágok eladhatókká lőnek, mi a növekedő fényüzéssel a nagy birtokokat felosztatta s a birtokosok számát tetemesen szaporítá; bár e törvény nem ezen szándékból hozatott, hanem

* Lásd Hume *History of England* 280. l.

mivel a birtok, mely hűtlenség esetében nem volt elfoglalható, így azzá vált.* Így nyere a büntető törvény is első alapját; gyilkolás esetében rendeltetett, hogy a pör egy év s egy nap lefolyta alatt megkezdessék, míg azelőtt a meggyilkolt rokonai a bűnös-sel gyakran kiegyezvén, vagy lefizettetvén magokat, a bűnös kikerülé a büntetést. A szegények pöreikben minden taxától mentesítették. Majd minden parlamentben megújítottatott a törvény, mely a házon kívül élő szolgálók (retainers) felfogadását s jelvényekkel vagy egyenruhával s fegyverrel ellátását tiltja; ezek e szokásnál fogva, a nagy úr katonái valának, s őt háborúkban s zendülésekben követték, törvénszékek előtt neki tanúkkal szolgálván.**

VIII. Henrik híven követé atyja rendszerét, uralkodása céljául az önkény megszilárdítását tűzvén ki, s e célból a normann aristokratia maradékinak erejét s hatalmát gyérítvén és zsibbasztván. A parlament hasonló okokból mint előbb, majd mindenbe beleegyezett, a mit a király akart s a követelt adókat megszavazta. — De mi sikere is lehetett volna ellentállásának? Szándékunk lévén megmutatni, hogy VII. Henrik idejétől fogva az angol alkotmányos

* Lásd Hallam: *The constitutional history of England*. Paris 1827. I. k. 15. l.

** «Retainer» (bérszolga) in common-laws signifies aservant menial nor familiar that is not dwelling in his house but only using or bearing his livery. Johnson.

életben látszólag szünet állt be, s hogy e szünet, azaz : az önkényes korlátlan monarchia az alkotmány kifejlését előmozdítja, sőt kifejlésére elkerülhetetlen vala, ezen állításink bebizonyítására VIII. Henrik történetéből egynehány tényt kell közlenünk. 1524-ben a király 800.000 frtnyi adót követelt, de csak felét nyervén meg s ezt is úgy, hogy négy év alatt szedesse be : ő ezt egy év alatt beszédette s a parlamentet csak hét év lefolytával hívá össze ; összehívásának czélja úgy is csak új pénzszerzés levén, a mit kényszerkölcsön útján is beszerezhetett volna. Midőn London polgárai e rendszabály ellen panaszt tevének, Wolseytől azt nyerék feleletül, hogy e lépés még fejökbe kerülhet. Királyi biztosok utazván be pénzszerzés végett az egyes megyéket s erőszakos módokhoz nyúlván, Suffolk megyében zendülés tört ki, mire a király elállva a kényszerkölcsönöktől, az önkényes adakozásokhoz folyamodék ; London városa ennek is ellenszegülvén, III. Richárdnak e tárgyú törvényeire hivatkozott, de válaszul azt nyeré, hogy egy bitorló törvényei a jogszerű uralkodót nem kötik. — A király alattvalóinak nem csak testét s vagyonát, de még lelkét is tulajdonának véle, és egyházi felsőségén kételkedni, a vallásban általa megállapított elvektől eltávozni, főbenjáró bűnnek nyilvánítja, s ezért Fisher püspök s Moore Tamás éltöket veszték. A lelkiismereti szabadság ez elnyomása, a hatalomnak az egyén legszentebb érdekébe

avatkozása, az északi megyékben zendülést szült, melynek következtében sokan, különböző ürügyek alatt, halálra ítéltettek. — 1540-ben miniszterét Cromwellt, az essexi grófot eretnokség s felségsértés ürügye alatt kivégeztette, a nélkül, hogy a vádlottnak magát védenie megengedettetett volna. A politikai bűnök sora minden parlamentben újakkal szaporítottatott. De a király borzasztó zsarnoksága semmiben sem tűnik fel annyira, mint házassági pöreiben. A parlament jelentéktelenségét s állását pedig mi sem jellemezhetné jobban, mint azon határozata, mely a király rendeleteinek (the proclamations) a parlament által hozott törvényekkel egyenlő erőt tulajdonít. A parlament ez által önmaga felett mondá ki a halálos ítéletet, mert a hol ilyes határozat létezik, ott nincs alkotmány, ott a király korlátlan uralkodó.

Henrik 1547-ben meghalván, azon tanácsosok, kik végrendelete szerint Edward kiskorúsága alatt a kormányt képezték, szükségesnek vélték a nemzetet egy időre kiengesztelni, s mindjárt az első parlamentben a fölségsértés és hűtlenség újonnan megállapított eseteit eltörölték, s a király rendeleteit a parlamenti statutumokkal egyenlőkké tevő törvényt visszavonatták. De mindez csak játék vala, mert a regens nemsokára mindenben a Henrik példája után indúlt.

E rövid idejű kormány után Mária lépett a

trónra; uralkodása programjául a latin lithurgiát visszaállította és számos protestans papot minden törvényes ok nélkül bezáratott. Még kevésbé kímélte a polgári jogok körét, London polgárait kölcsönökre kényszerítette és külföldi posztókra a parlament hozzájárulása nélkül vámot vetett. 1557-ben pedig bizottságot nevezett ki az eretnekség miatt bevádoltak kihallgatására s megbüntetésére. Ez vala az első lépés az inquisitio felé, vagy legalább a következő uralkodó alatt létező High-comissions-court első csírája. De az ó vallás az újjal halálos harezot küzdvén, az eddigi áldozatokkal meg nem elégedett, s a királynő által uralkodásának utolsó évében kibocsátott proclamatio, mely az eretnek könyvek behozatalát tiltá, s azt, kinél ily könyvek taláztatnak, lázadónak s haditörvény által elítélendőnek nyilvánítá, az áldozatok szaporítására volt számítva. Mind ezek mellett a királynő az alsó házban ellenzékre talált; de ne hitessük el magunkkal, hogy efféle ellenzék vagy általában az alkotmány akkoriban irányt adhatott a kormánynak, mert bár parlament létezett is, a kormány hatalmában állá többséget nyerni. Így a parlamentben részt vevő városok számát, többségének biztosítására, egyszerre tizennégygyel szaporítá, a miniszterek pedig sok helytt a választóknak egyenesen megparancsolták, hogy az általok ajánlott jelöltet küldjék a parlamentbe; szóval a kormány a törvény s alkotmány létezésének

nem ismerését színlelte s azokat, kik reá emlékeztették, szigorúan megbüntette, a polgári szabadság oly szűk korlátok közé lévén szorítva, mint a politikai. Az alkotmányban pedig nem voltak biztosítékok a megsértett jogok orvoslására; az egész alkotmány puszta alkotmányos formák összege lévén, azon szellem nélkül, mely lehetetlenné teszi, hogy büntetlenül sértessék meg. Ez a sorsa minden elavult intézménynek. A szellem, mely őket hajdanán éleszté, elvész s csak az ügyek vitelét gátló formák maradnak fenn, mintegy a múlt gúnyja a jelen s azok fölött, kik korukat s annak szükségéit nem értik meg. A mi pedig a fentebb említett ellenzéket illeti, ez még igen gyenge volt; de intő például szolgál a történelemben, hogy a nemzet egy része, melynek organuma volt, a kényuralmat, a korlátlan monarchiát megtámadni készült, s látni fogjuk, hogy ez ellenzék folyvást erősödik, míg végre az erő s hatalom mérlege részére hajlik s ő szerepet cserél ellenpártjával. Ekkép fejlődik a történelem s jönnek létre mind az emberi intézmények. Az eszme a tett előzője, s gyakran egy agy szülötte; világ elébe bocsátva, zászlójához előbb csak kis csoport ragaszkodik, a nagy többségtől nem értve, kigúnyolva, s gyakran üldözve; míg évek vagy századok múlva millió főben honosul meg, őket tette buzdíthatja s ellenségei fölött, kik hajdan olyszámosak, oly hatalmasok voltak, felsőséget küzd ki magának s ténynyé lesz.

A Tudorok alatt a legnagyobb panaszok egyike volt a Titkos tanács törvényhatósága a büntető perekben, mely habár halálos ítéletet nem mondhatott is, a juryt fenyegetések által bármi önkényes ítéletre rá tudta bírni. Így Sir Throckmorton, Mária alatt a jury a tanács fenyegetései s parancsa ellenére ártatlannak nyilatkoztatván, a jury börtönbe záratott, s négy tagja, mely ezen ítéletet hibásnak vallá, szabadon bocsáttatott; a többiek tettöket igazolni akarván, tetemes pénzbeli büntetésben marasztaltattak el. Ezen ítelő-székké átidomított titkos tanács a teremtől, melyben üléseit tartá, Court of the Star-chamber nevet nyert. A királyi titkos tanács e hatalommal VII. Henrik alatt bizonyos esetekre felruháztatott, főkép a lázadás s a nemesség által tartott törvénytelen gyülekezetek esetére. Hatalmas személyek ily esetekben a király elébe idéztettek, s a királyi tanács által ítéltettek el. De a nemesség később meg levén törve, s a királyok már a nemzettel állván szemközt, ennek zabolázására szinte a bírói önkényt akarák használni, s a titkos tanács bírói hatóságát mindenre kiterjesztették.

Már most joggal lehetne tőlünk követelni, hogy a vallási viszonyokról szóljunk, melyek amaz idő történeteinek lényeges részét teszik; de az angol alkotmány kifejlése egy későbbi időszakban a vallási mozgalmakkal összeolvadván, s ezek egymást föltételezvén, e tárgyat folytonos s világosb átnézete

miatt amott fogjuk fejtegetni, pillantásunkat most Anglia polgári állapotára szorítván. — Erzsébet a koronát igen terjedelmes hatalommal ellátva vette át. A Star-chamber törvényhatósága bár törvény által el nem ismerve, nem talált ellenzőkre. A nemeség már régóta paralizálva, Norfolk s az északi megyék lázadásának elfojtása következtében még inkább meggyengült. A nép, megelégedve anyagi jólléte gyarapodásával, nem háborgatta a kormányt s így a királynő ügyes tanácsosoktól környezve, az örökségül reá szállt hatalmat maga épségében tartotta meg oly alkotmány mellett, melyben az első biztosíték, a törvény szerinti igazság kiszolgáltatása hiányzott. Főbenjáró bűn s hűtlenség esetében pörbe idézve lenni, annyit tett, mint már elítélve lenni.* Stubb, a királynő házassága felől, bár egészen loyális szellemű röpiratot írván, azért ítéltetett jobbjának elvesztésére, mivel ez ügybe mert avatkozni. — A Jury-nak az illető sheriff rendelete szerint kellett ítélnie, s ha azt áthágni merészlette, a Star-chamber elébe idéztetett s megbüntettetett. Önkényes bebörtönzés napi renden vala, s pedig egyes tisztviselők is gyakorlák e jogot, úgy, hogy gyakran olyanok, a kiknek bármily tárgy iránt pö-

* In case of treason, our courts were not better than caves of murderers. Hallam *Constitutional history* I. k. 311. és 312. l.

rük volt, bezárattak, míg e pörtől el nem állottak vagy önkárukkal az ellenféllel ki nem egyeztek.*

A parliament ritkán és szabálytalanul hívátván össze, a korona proclamatiók által gyakorolt mintegy pót-törvényhozói jogot. Ilyes proclamatiók által száműzettek az anabaptisták, parancsoltatott az Angliában letelepedett írlandiaknak, hogy hazájokba visszaköltözzenek, s tiltatott meg az élelem s több tárgyak kivitele. Kik pápai bullákat vagy a királynő elleni röpiratokat terjesztettek, hadi törvénszék elé állítottak. 1595-ben Londonban s külvárosaiban zendülés törvén ki, bizottság hatalmaztatott fel, mindenkinek, ki abban részt vett, tüsténti kivégeztetésére. — A sajtó nem vala szabad, s csak a mi a canterbury-i érsek vagy a londoni püspök censuráján átment, jelenhetett meg.

A királynő a nemzet azon jogát, hogy adót csak parlamenti végzésnél fogva fizetend, elméletben nem tagadá ugyan, de hogy e jog ne gyakoroltathassék, a parlamentet csak a legsürgősebb esetekben hívá össze s az e módon támadt kincstári hiányt külföldi posztókra, borokra s más czikkekre törvénytelenül szabott vámokkal pótolá; még ezenkívül kényszerkölcsönökhöz is nyúlván. A korlátlan kormány e rendszabályai daczára, a nemzet politikai fejlődése-

* Lásd ezekről a királyi bírák panaszát. Hallam *Constitutional History*. I. k. 317. l.

ben haladott s az ellenzék, melyet Mária alatt gyenge kezdetében láttunk, egyre erősödött.

A parliamentben nem volt többé föltétlen engedelmesség. Az alsó ház 1566-ban, az örökösödés ügye lévén szőnyegen, szemére vetette a királynőnek, hogy a hon javát nem viseli szíven. Mire a parliament eloszlattatott, s csak öt év múlva hívatott össze, megnyitásakor pedig a királynő az alsóházat e mérsékségeire emlékeztette s javasolta, hogy most csak az elébe terjesztett dolgokkal foglalkozzék s az államügyekbe ne avatkozzék (they would do well to meddle with no matters of state). De ez intés siker nélkül maradt, s bár a parliament még nem vala képes a királyi önkénynek határt szabni, a legfontosabb államkérdéseket vette tárgyalás alá, a szó pótolván akkoriban a tett helyét. A puritán párt ez ülésben a vallás s egyház ügyét s Erzsébet kormányának visszaéléseit vita tárgyául tévé. Mire a parliament ismét eloszlattatott, a kincstárnok pedig ő felsége nevében az alsóházat megdorgálta s szemére vetette, hogy oly dolgokba avatkozik, a melyek őt nem illetik, s felfogásán túl mennek (meddling with matters neither pertaining to them nor wittim the capacity of their understanding).* Ezentúl minden parlamenti üléssel növekedett az alsó ház függetlensége s szabadelműsége, habár a királynő e moz-

* Hallam *Constitutional History*. I. k. 343. l.

galom vezetőit fogságba tétette is, s ámbár e szellem csak sokkal később nyilvánulhatott tetteiben és bár gyengítésére a nemzeti képviselőket hatvannal szaporította a királynő, a képviselési jogot a korona befolyása alatt álló apró helyeknek adván.

Mindezekből kiviláglik, hogy Erzsébet tényleg korlátlan s önkényes uralkodó vala, s hogy a nemzet a korlátlan monarchia ellen már protestálni kezdte, új szellemet akarván önteni a hűbéri alkotmányba; de e munka kivételére még hiányzott azon erő, melyet szembetűnő növekedésben fogunk látni, s mely végre a forradalmat szülé. Tudjuk azonkívül, hogy a királynő kabinetjében azon elv vala otthonos, hogy a koronának törvényszerű jogain és szabadalmain kívül még egy felsőbb hatalma is van — *ius supremæ majestatis*, — s hogy a kormány e jognál fogva magát minden törvény ledöntésére felhatalmazva érezte.

Jakab örökösödési joga sok kétségnek vala kitéve, mert VIII. Henrik törvény által levén felhatalmazva az örökösödési rend megállapítására, a Suffolk-háznak adott elsőséget; de a közvélemény Erzsébet ellenkező rendelkezését erősítvén meg, Jakab lön angol királylyá s lépett ama trónra, melynek alaposzlopai már lassanként ingadozni kezdettek. Erzsébet, élete vége felé, Essex elítélése, terhelő adók s önkényes uralkodásmódja által gyűlöletessé téve magát; józan híveinek fő gondjokat a panaszok

megszüntetésére kellett volna fordítaniok — s ezt várta tőlök a nép is. Azonban a papság nagy része az egyházi tiszteletben teendő némely változásokért esedezvén a királynak, Jakab egy proclamatióban szándékát oda nyilvánítá, hogy általában s különösen az egyházi dolgokban Erzsébet rendelkezésénél fog maradni, sőt az ezen esedezést aláíró papok közül tízet be is záratott. Ilyen vala a Stuart-ház uralkodásának kezdete, ily módon felelt meg a király a nemzet várakozásainak. Ezek következtében a fölingerelt puritán párt röpiratokat intézett a király ellen, de ez gyáva udvarában hízelkedőktől — ezen alávaló új arisztokratiától — körülvéve nem hajtott a nemzet szavára: több évvel ezelőtt közrebocsátott értekezésében a szabad monarchiák valódi törvényéről (*Discours on the true law of free monarchies*) felállított elveinél maradván. A monarchiát az istenség képének állítva, a passiv engedelmisséget a szentírásból szedett érvekkel támogatva, jogot tulajdonít a királynak: a parlamenten kívül törvényt hozni s a parlamentben hozottakat megváltoztatni; állítván, hogy a király törvénye csak a király akarata. De minél tovább ment a király a kényuralom elméletében s gyakorlásában, annál inkább kifejlődött a nemzetben is a szabadság elve. Az alsóházban az ellenzék összetartása s egyetértése oly erős volt, hogy többnyire a király volt kénytelen engedni, bár a felső ház az alsót e törekvésekben

nem támogatta. Egyébiránt a parlamenten kívül az igazgatásban s az igazság kiszolgáltatásában még elég tág mezeje nyílt a királyi kénynek.

1615-ben I. Károly alatt a parlament a két százados szokástól eltérve, a királyt a vámszedetésre (the grants of tonnage and poundage) nem egész éltére, hanem csak egy évre hatalmazá fel. A felső ház nem járulván e billhez, a parlament elosztatott, de a gyakori felosztatásnak korántsem volt reménylett sikere, mert minden következő parlament elődjének szellemét örökölte. A második parlamentben az alsó ház elhatározá, hogy mit sem fog tárgyalni, míg tagjai megsértéseért elégtételt nem nyer. E határozatot harminczhat peer is pártolván, a király elismeré, hogy rosszul volt értesítve, s az elfogott követek szabadon bocsáttattak. Ugyan e parlamenti ülésben az ország sérelmeinek orvoslása sürgettetett s míg ez meg nem történik, az adók szavazása elhalasztatott; de a király az atyja által felállított elvek-nél fogva magát jogszerűleg korlátlan monarchának tartván, a parlamentet felosztatá, az adókat erőszakos kölcsönök által akarta pótolni, mi azonban minden kényszer mellett sem sikerült, s a király törvénytelen tettei mindenütt ellenszegülésre találván, a parlament összehívása mellőzhetetlenné lön és 1627-ben meg is történt. — Hampdennek s az alsó ház több tagjának az adók megtagadása miatt történt befogatása s a kieszközlött Habeas corpus da-

ezára szabadon nem bocsátása nemzeti sérelemnek tekintetvén, ez a *Petitions of right* nevű s a személyes szabadságot jövőre biztosítandó törvény hozására adott alkalmat. Ezen törvény nyilvános jele annak, mennyire kifejlődött a nemzeti méltóságnak s jogainak öntudata a nemzetben; de a király sem ezt, sem a néphatalom eszméjét, mely mindig nagyobb kört nyere, nem méltatta figyelmére s a Tudorok szellemében tovább uralkodott. Uralkodásának történetei a korlátlan monarchia s a néphatalom közti harcban összpontosulnak. E két oly különböző elem nem tűrik meg egymást, — egyiknek győzni kellé. E határozó pillanat Skóciában előbb jelent meg, s pedig oly időben, midőn a király a pénzkészletből egészen ki volt vetkőzve. Ily körülmények közt a parlament összehívata elkerülhetlenné vált, s 1640-ben áprilban össze is hívatott. E parlamenti üléssel vevé kezdetét a politikai forradalom, mely Angliát teljesen átalakította.

GUIZOT BESZÉDJEI.

BÁR nagy tudósok, költők és művészek a művelt osztályok szűk körében a legnagyobb népszerűséget élvezik is, a tömeg között tartós s hatályos népszerűséghez, oly népszerűséghez, mely hőse nevét a gazdagok palotáiban s a szegények kunyhóiban egyaránt hangoztatja, csak hadvezér még nagy szónok jut. Mert valamint a nép szemére leginkább a kiáltó színek hatnak; úgy phantáziájára is főleg az van hatással, a mi nagy mérveket ölt, a mi nagy zajjal jár, s a minek eredménye szembe szökő és kézzel fogható. A nép az emberben mindig többre becsüli a jellemet, mint az észet, mert érzi, hogy a cselekvés terén a jellem határoz, s ezért főleg az oly szellemi és kedélyi tehetségeket tiszteli, melyek az erős jellemet föltételezik. A hadvezér a nép phantáziájában a megtestesült erő és bátorság. De a szónok a nép hite szerint a hadvezérhez legközelebb áll; neki is főkélléke a bátorság, az éles és gyors felfogás; ő is szembe száll az emberekkel, mint a had-

vezér, neki is feladata vezetni, s ha cselekedni nem is, de cselekvésre buzdítani. A nép tiszteli a szónokot, mert ösztönszerűleg tudja, hogy az élő szó legközelebb áll a tethez, hogy szónoklat szabadság nélkül nem létezik: az mindig eredménye vagy előfutárja a szabadságnak.

A múlt század végéig tehát csak Angliának lehetett szónoklata; csak a 89-ki forradalom támasztott Franciaországban nagy szónoki tehetségeket s 1830 óta még nagyobb mértékben támadtak. 1848-tól fogva pedig — midőn az alkotmányos és szabadsági mozgalom egész Európát magával ragadta — alig van egy nemzet Európában, melynek szónoklata és szónokai ne volnának. Érdekes munka volna a különböző nemzetek szónoklatát összehasonlítani s benne a nemzetek jellemét és geniusát tanulmányozni. De az egyes nagy szónokok nagy műveinek tanulmányozása szintén hasznos és háládatos, mert azok nemcsak becses történelmi anyagot tartalmaznak, hanem a kor hangulatát s ízlését is visszatükrözik, nemkülönben a szónok egyéniségét; mert ha igaz az, hogy a *styl* az ember, még nagyobb mértékben igaz, hogy a *beszéd* az ember.

Mind ez oknál fogva nem hiszem fölöslegesnek a magyar olvasóközönséget figyelmeztetni, hogy a politikai tudomány egyik veteránja — ki e tudományt nemcsak könyvtárakban, hanem az élet viharai közt tanulta s alkalmazta — összes beszédeit adja ki.

Guizot beszédeit értem. Az első két kötet most jelent meg s 83 beszédet tartalmaz 1819—1836-ig. A második két kötet még sajtó alatt van. — Guizot beszédei különösen kitűnők szabatosság, szellemes reflexio, egyszerűség, világosság valamint alapos tárgyismeret tekintetében. Merész képeket, virágos phrasisokat e beszédekben nem fogunk találni. Guizot nem költői tehetség, nem bír phantáziával; beszédei talán nem melegítik föl hallgatói keblét, de szónoklata főntemlitett sajátságai s főleg az erős meggyőződés, mely benne lángolt, mindig nagy hatást idéztek elő. Alig van a közéletnek tárgya, mely e beszédekben vitatva ne volna; az általános politika, az anyagi érdekek, a sajtóügy, a közoktatás, a törvényhozó testületek szervezése; mind azon nagy kérdések, melyek az európai törvényhozást 1815-től 1848-ig foglalkoztatták, melyek Anglia kivételével, most is mindenütt függőben vannak, s melyeknek megvitatása és eldöntése valószínűleg még nekünk is, de utódainknak bizonyosan dolgot ad. E beszédekben minden nyomon akadunk oly nagy igazságokra, melyeket az absolut hatalom Franciaországban s más országokban is hallgatásra kárhoztatott, de a melyeket az európai emberiség kebléből kiirtani semminemű hatalomnak nem sikerül.

Mint magok a beszédek, ép oly becses a bevezetés, melyet Guizot beszédei gyűjteményéhez írt. E bevezetésben jellemzi azon három nemzedéket,

mely Franciaországban az alkotmányosság művén dolgozott: az 1789-kit, az 1815-kit s az 1848-kit. Az 1789-ki emberek megsemmisíték a régi társadalmat s megalapíták az egyenlőséget vagy helyesebben mondva: a polgári szabadságot. Ők e szabadságnak csak hajnalát, azt is csak rövid ideig láthatták, elmerült az a rémuralom örvényébe. 1814-ig, az első császár dictaturája alatt, a politikai szabadságnak még neve is proscibálva volt. De bármi újak voltak az alkotmányosság és politikai szabadság hagyományai, apostolai 1814-ben már büszkén emelték fejüket, mert vannak dolgok, a melyek oly varázshatásúak, hogy a hol egyszer bármi rövid ideig léteztek, onnan többé nem lehet azokat kiirtani.

1814-től 1848-ig az alkotmányosság Franciaországban folyvást előrehaladt. A közélet sok fényes tehetséget, sok nagy szónokot vetett felszínre. Közben az idősb Bourbonok a kamarák mellőztével a sajtót korlátozni akarák, s e merényletért trónvesztéssel és örökös számkivetéssel bünhődtek. Az alkotmányosság virágzott tovább; de 1848-ban rövid utczai harcban hirtelen megbukott, egy ephemer köztársaságnak, majd a második császárságnak engedvén helyet.

Míg a szabadság barátai szomorkodva látják a francia szabadság vesztét és remélni is alig merik, hogy a francia nép a szabadságot valaha visszanyeri — valóban jól esik hallanunk oly férfiú buzdító

szavait, ki 70 évet túlhaladva, három trónt látott bukni s a királysággal együtt maga is a legfőbb polczról sodortatott le, melyet az egyszerű polgár elérhet. Guizot nem esik kétségbe a francia szabadság jövője felett, s ekként szól:

«A küzdelmek után, melyeket azon nemzedék, melyhez én tartozom, a szabadság ügyéért vívott, szomorú meg hatással előre látom azon harezokat, melyek utódainkra várnak.

«Én mind a mellett bízom s buzdítom a fejlődő nemzedéket is, hogy bizalma legyen. A politikai szabadság meg fogja nyerni pörét s diadalmaskodni fog ellenei rossz akaratán, a nézők hidegségén, sőt barátai hibáin is.

«Van két hatalom, melyeket én nem tartok ugyan csalhatatlanoknak, de a melyek gyakran megérdemlik, hogy higgyünk nekik, s mindig követelhetik, hogy kihallgassuk őket. Értem a tömeget s a válogatott szellemeket — a társadalom ösztönszerű érzületét s természetes vezetőinek megérlelt gondolatát. Hadd kérdezzük meg őket. A tömeg nagyon közömbös s nagyon csendes; érezte a szabadsággal való visszaéléseket s a nyugalom szükségét, de valóssággal kevesebbet változott, mint látszik. A középosztályok nem szüntek meg becsülni s kedvelni az alkotmányos kormányzat biztosítékait. De hagyjuk a tömeget, nyomozzuk, miként gondolkodnak, nem azon férfiak, kiknek a becsület parancsolja az egy-

szer felkarolt zászlót oda nem hagyni, hanem a világba lépő fiatal, kitűnő szellemek. Hiszik önök, hogy azok lemondtak ama politikai tevékenység és szabadság reményéről, mely atyjuk életét betölté?!

Különbözők a vélemények, de mindenki a politikai szabadság s a képviseleti kormány föltételeit és új formáit keresi. Íme, komoly kérdések ezek; az emberek közt e tekintetben valódi meghasonlás uralkodik, de felettök épül egy közös érzület, a politikai szabadság és biztosítékainak szüksége, s a vágy megindulni s előre haladni a szabadelvű polgárosodás útján, melyen a francia nemzet századok óta annyi kísérletet, tévedést, tapogatást tőn, annyszor megállapodott, visszalépett és elbukott, ellenben annyit hódított is, s annyira előrehaladt.

«A tények s a szellemek ezen állapotában korszakunk s ügyünk felett kétségbe esni annyit jelentene, mint kétségbeesni egész multunk, Franciaország, sőt az egész keresztyén Európa összes tevékenysége s végzete felett, a mint az a XV. század óta fejlődött.»

Guizot e szavai bátoríthatják a szabadság minden barátját, bármily nyelven beszél is s bárhol a hazája. Nekünk pedig nem marad hátra egyéb, mint azon óhajtás, hogy Guizot e műve mentül több olvasót találjon, mert a rossz könyvek ellen nincs más óvószer, mint a jó könyvek terjesztése.

CAREY MUNKÁJÁRÓL.

A MA nagyszerű anyagi kifejlődés, melyet Európa nyugati országaiban látunk, s mely anyagiassága daczára folyvást növeli az ember szellemi hatalmát az anyagi természet fölött, s az emberi értelem fényes működését tükrözteti vissza — ez ébreszti hazánkban is az érdeket azon tudományok iránt, melyek az emberiség gazdasági és társadalmi törekvéseivel foglalkoznak. Ez az ok indított engem arra, hogy a t. Akademiát, s főleg azon osztályt, mely ma tartja ülését, s melynek működéséhez nemcsak a törvénykönyvek, hanem az élet gazdasági és társadalmi viszonyai is tartoznak — figyelmessé tegyem egy munkára, mely néhány év előtt Amerikában jelent meg, s francia nyelvre fordítatván, Párisban az illetékes körökben nagy sensatiót keltett. A munka czíme francia fordításban: *Principes de la science sociale par Carey*.

Mind a mellett nem hiszem, hogy e munkának bárhol nagy közönsége legyen, mert három vastag

kötetből áll; legkevésbé pedig nálunk, hol a vastag köteteket nem szeretik. De épen azért hozom én szóba e helyütt; mert e munka azok közül való, melyek különösen megérdemlik az irodalmi emberek figyelmét, kiknek egyik legnemesb föladata: a tudomány arany rúdjaait, apró pénzre kiverve forgalomba hozni.

Nem fogom a munka rendszeres kivonatát adni: *nem férne az akadémiai előadások megállapított mértékébe*, s nagyon száraz is volna. Csak néhány vezéreszmét s a szerző főszempontjait fogom kiemelni, a nélkül, hogy róluk magam is véleményt mondanék. A munka a szokott terminologia szerint, nem az, a mit czíme ígér. Nem társadalmi tudomány, hanem nemzetgazdaság: az a tudomány, melynek az állam- és társadalmi tudomány közt van kijelölve a helye, mert vonatkozik államra, társadalomra egyaránt.

Carey szerint: *a nemzetgazdaság a természettudományokkal ugyanazon törvényeken alapszik*, s velök a legszorosabb kapcsolatban áll, különösen a vegy- és élettannal. Ha elemezzük azon tudományt — szól Carey — melynek tárgya az ember maga, embertársaihoz s az őt tápláló földhöz való viszonyában, azt találjuk, hogy a chemia tette le e tudomány alapjait; midőn a teremtetés s a megsemmisülés fogalmát megszüntette, s kimutatta, hogy a tápszerek fogyasztása szükséges lépés azok reproduc-

tiójára, hogy minden földművelő munkánál az ember csak egy gépet dolgoztat, mely őt táplálja, míg ő maga kezelésével van elfoglalva, s hogy mennél több időt és értelmi munkát fordítunk a föld termő erejének kifejlesztésére, annál nagyobb lesz fogyasztó képességünk, s a mennyivel gyorsabban követi a tápszerek fogyasztása előállításukat, annyi-val tetemesbnek kell lennie azon nélkülözhetlen elemek reproductiojának is, melyek az új tápszerek előállításához szükségesek. De minthogy a nemzetgazdaságnak legfontosabb ága a földművelés vagy inkább a mezői gazdaság a szó legtágabb értelmében, ha az a chemia törvényein alapszik, úgy ebből szükségkép oly következmények folynak, melyek a nemzetgazdaság eddig dívó szabályait egészen felforgatják, s a természettudomány törvényei lesznek a nemzetgazdaságban is uralkodók.

A földművelés tudományának első alaptörvénye, hogy valamint a növénynek s az állatnak, úgy az embernek is a földtől nyert tápszereket a földnek vissza kell szolgáltatnia. Mert a föld, hatalmas anyánk — mondja a szerző — nem *ad* semmit, de hajlandó *kölcsönözni* mindent, s mennél nagyobb a követelésünk, annál nagyobb lesz a kölcsönzött mennyiség: csak ne feledjük soha, hogy egy ropant banktól kölcsönzünk, hol a pontosság ép oly szigorúan megkívántatik, mint az amerikai, angol vagy francia bankoknál.

Hogy e szabálynak meg lehessen felelni, az emberek közt *associatiora* van szükség; de az associatiohoz meg különféleség kell, úgy az anyagi, mint a társadalmi világban. Oly egyénnek, ki saját földjén búzát termeszt, nincs szüksége magát olyanul associálni, ki szintén búzát termeszt; a czukornád-termelő nem fog cserét kötni a szomszéd czukornád-termelővel, valamint a gyapju-termelő sem keres föl adás-vevés céljából oly gazdát, kinek eladó gyapja van. De valamennyien hasznosnak látják kicserélni terményeiket az ácsossal, a kőművessel, a bányászszal, a fűrészmalom birtokosával vagy a posztógyárossal, kiknek szükségök van ama terményekre, melyekért munkájokat s készítményeiket cserébe bocsáthatják. Ott tehát, hol munkakülönféleség van, ott termelő és fogyasztó egymás mellett foglalnak helyet; ott a munka productumai közt sebes forgalom támad, s állandóan növekszik a képesség visszafizetni a földnek a kölcsönt, melyben részesít, s megállapítani nála a hitelt további kölcsönökre. Ott ellenben, hol csak mezeti gazdák és termelők vannak, hol ipar nincs, ott nincs mozgalom a társadalomban, ott a termesztőt a fogyasztótól oly nagy távolság választja el, hogy a földtől vett kölcsön visszafizetésére a képesség egészen megszűnik, mint azt tisztán agricol országokban tapasztalhatni.

Virginiában s a két Carolinában folyton igénybe

vették a föld termő erejét, helybeli fogyasztók hiánya s a messze eső vásár következtében. A földművelő kezdetben 40—50 bushel búzát nyert egy acre után; de néhány év múlva a termés mennyisége évről évre alább szállt. Ily gazdasági eljárás következménye azon nevezetes jelenség, hogy Amerikában oly államokban is, hol a népesség a terület nagyságához mérve igen csekély, az emberek folyvást kénytelenek tovább vándorolni, ott hagyva kimerített és terméketlenné vált földjüket. Ha ez tény, úgy el kell ismernünk, hogy a nemzetgazdaság egyik alaptörvénye: hogy a termelőnek a fogyasztóval egy helyen, vagy legalább hozzá közel kell lennie, vagyis, hogy minden országnak szüksége van iparos osztályra, mely a gazdasági czikkeket otthon fogyasztja. Hol e föltétel megvan, ott mindenütt a tápszerek mennyiségének s a fogyasztó közönség számának folytonos növekedését tapasztaljuk. Angolhonban a Plantagenetek idején, mikor az összes népesség 2 millió lelket meg nem haladott, egy acre föld nem adott többet 6 bushel búzánál, s gyakran dühöngött az éhinség. Ez országban most 18 millió ember lakik, és jobban el van látva mind mennyiség, mind minőség tekintetében a szükséges tápszerekkel.

E törvényből új, vele összhangzó törvények folynak a kereskedelemre vonatkozólag. Ezek szerint a belforgalom és belkereskedelem hasonlíthatatlanul fon-

tosabb a külkereskedésnél. Hol belforgalom nincs, hol termelőt és fogyasztót száz meg száz mért-földnyi tér választja el egymástól, ott szükségkép beállnak mindazon bajok, melyek az anyag hely-változtatásából egy ország nemzetgazdasági viszonyaira háramlanak. Tapasztaljuk ezt minden agricol országban, különösen az amerikai szövetséges államokban és Oroszországban. Oroszországban, a szerző szerint, kedvező időjárás meg bő termés nem biztosít a gazdának jövedelmes esztendő. Az árak a véletlentől, s a távoleső országok állapotától függnék s annyira leszállhatnak, hogy a körülmények semminemű combinációja se válhatik előnyössé az orosz gazdára nézve. Ily országokban a termés értéke nagyrészt a szállítás költségei által emésztetik fel. Ez az első és legsúlyosabb adó, melyet a föld s a munka leróni tartozik; az egyetlenegy adó, melynek maga az államadó is kénytelen az elsőséget átengedni. Ezen adó a vásár távolságának számtani arányban növekedtével mértani arányban növekszik; nemrég közölt kimutatásokból kiderülvén, hogy a gabna, ha tonnánként a piacon 24 dolláron kel, a közönséges úton szállítva 100. angol mért-föld távolságra semmi értékkel nem bír, mert a szállítás költségei túlhaladják a gabna vásári árát.

Ha a nemzetgazdaság a productio tekintetében a Carey által felállított törvényeken alapszik, úgy azokkal analog törvények szerint kell véghez menni

a productio felosztásának is a tőke, a munka, a föld tulajdonosai s az állam között, mely bármilyen viszonyokban a productio egy részét adó fejében igénybe veszi. A felosztás törvényeit a történetre alapítva, a szerző ekként resumálja: a társadalom első korszakában, mikor a népesség csekély és szét-szórt, kis tőke is felruházza nagy hatalommal a birtokost, sőt ez a munkást egészen saját kényétől teheti függővé, mint a rabszolgát.

A vagyon s a népesség növekedtével a munka jövedelmezőbb lesz, s a gyűjtésre meg a tőkésítésre való képesség emelkedik. Ez irányban minden lépéssel csökken a már létező tőkék hatalma, hogy rendelkezzenek a munkás szolgálataival; ellenben fokozódik a munkás tehetsége, hogy rendelkezék a tőke segélyével. Később a productioból a munkásra eső rész s jövedelem növekszik, a tőkepénzes része pedig alább száll. A productiv erők nagyobbyszerű kifejlődésével s a műveltség gyarapodtával növekszik végre mindkettőnek járuléka; de a munkásé gyorsabban és nagyobb arányban, mint a tőkepénzesé.

Ily nemzetgazdasági törvények szerint működő társadalomnak sajátoszerű hajlama van a concentratiohoz, ellenszenve a centralisatio iránt. Termelő és fogyasztó közel levén egymáshoz, szükségkép támadnak vidéki városok, hol a vidék érdekei concentrálódnak. Ily concentratio, a szerző szerint, a forgalom sebességét, az ember productiv erélyét s

képességét növeli, a föld termő erejének fejlesztésére indít, a tőkék localisatioját, a föld okszerű művelését, nemzeti iskolák felállítását idézi elő, s kisebb társaságokat terem, hol mindenki megtalálja a kútforrásokat, productiv s élvezeti tehetségeinek növelésére. Németország ily irányban fejlődött, s e fejlődés eredményei mutatkoznak a vagyonosság és szabadság emelkedésében.

A centralisatio az ellenkezőt idézi elő; tönkre juttatja a kisebb központokat, egy helyre halmozza a tőkét, elhanyagolja a vidéki iskolákat s intézeteket, mindent feláldoz egy város gyarapodására, hogy mindenki csak ott találhasson oktatást és élvezetet, s ennek szükséges következése az *absentismus*. E tételeket a szerző a régi s az újabb kor történetéből vett adatokkal bizonyítja meg.

Érdekesek és tanulságosak a munka azon szakaszai, hol a szerző Malthus- és Riccardonak a népesség- s a földjövedékről szóló tanait elemzi és czáfolja. A munka becsét nagy mértékben növelik a történelmi és statistikai adatok, melyekkel a szerző állításait támogatja. Árt ellenben a munka hatásának, hogy a szerző némely dolgot az első elemekig felvisz, s azokat nagyon szélesen adja elő. — Mindezenetre Carey műve sok újat tartalmaz, s megérdemli, hogy komolyan tanulmányozzák, főleg azok, kik részt akarnak venni kormányban s törvényhozásban.

Az egész munkából azon tanúlságot is levonhatni, hogy az anyagi érdekek ápolása — míg egészséges irányban marad — a szellemi érdekektől nincs elkülönözve, hogy az csak ott válik veszélyessé, hol cultussá fajúl el, mint jelenleg Franciaországban, s hol valódi szolgasághoz vezet; vagy ott, hol az anyagi törekvések csupa aspiratiokból állnak, a gazdag népek kényelme s élvezetei után, munka és fáradság nélkül. Ily hajlamok is a nemzeti jellem megtöréséhez és szolgasághoz vezethetnek.

A TÁRSADALOM TUDOMÁNYA ÉS RIEHL MUNKÁI.

„BUDAPESTI SZEMLE”, SZERK. CSENGERY ANTAL, LIII. FÜZÉT, 1862.

THE LITERATURE OF THE ROMAN

IN THE REIGN OF

THE ROMAN EMPEROR

HA a középkori állapotokat korunk viszonyaival hasonlítjuk össze, úgy találjuk, hogy a középkor egyik lényeges megkülönböztető jellege a *particularismus*. A középkor nem ismert a vallás és egyház körén kívül általános eszméket s intézményeket, nem ismert se jogot, se szabadságot, se állampolgárságot, hanem ismert jogokat, szabadságokat és rendeket, — nemeseket, papokat, polgárokat, parasztokat. S már ennél fogva a középkori királyságnak is másnak kellett lennie, mint a milyen az újkori; a király nem volt souverain — se a római jog, se az új államjog értelmében, — hanem főleg a nemesek elseje volt. Jellemző e tekintetben a magyar államjogban a *jus resistendi*, valamint az arragoniai alkotmány hasonló irányú rendelvényei. A király, mint az államnak nem személyesítője, csak főképviselője, nem bírt se nagy pénzforrásokkal, se állandó sereggel, tehát maga az állam hatásköre is szűk korlátok közé volt szorítva; nem avatkozott száznemű

magánviszonyokba, melyeket az újkori, mindenható állam rendelkezései által elkeserít. Ilyen egyszerű, feudális, középkori államból fejlődött ki azon bámulatos államszerkezet, melyben az emberek a szabadság legnagyobb mértékét élvezik, melynek elérésére az emberiség eddig képesnek mutatkozik, — értem az angol államot. Más országokban a középkori állam átalakulása szintén ilyen irányt vett, de a fejedelmek a geographiai helyzetet, a népfajok hajlamait s főleg a külön rendek egymásközi surlódásait felhasználva — a régi világ hagyományai nyomán lassanként előállíták a római imperium példájára azon absolutismust, melylyel a legembertelenebb formák közt II. Fülöp alatt Spanyolországban, — humanusabb formák közt XIV. Lajos alatt Franciaországban találkozunk, — melyből az európai continens véres forradalmak s az időnként divatozó constitutionalismus daczára sem tud kibontakozni, s melyet Franciaországban épen az 1789-ki forradalom és főleg a két Napoleon a legmagasabb fokra tudtak emelni. — Ha tekintjük a mostani francia államot s a francia nép azon szokását, hogy mindent az államtól vár, hogy folytonos államgyámság alatt szeret élni, minden érdekét az államra bízni, s hogy védelmét a társadalom ellenségei ellen nem saját erélyétől, hanem csupán az állam hatalmától reményli: attól kell tartanunk, hogy az évek folyama meg fogja szülni vagy azon cæsarismust, mely a

római népnek oly nyomorult végét s a római állam teljes szétbomlását idézte elő, — vagy a socialis-must, mely az egyéni szabadságot végképen megsemmisítené s az emberiséget merő felsőbb állatissággá sülyesztené le. De valamint a növényvilágban, úgy az erkölcsi világban is gondoskodva van arról, hogy a fák ne nőhessenek az égig. Az európai emberiségben oly nagy kincse rejlik az anyagi erőnek, hogy a veszály legégetőbb percében bizonyosan fölébred benne az a szellem, mely öt más útra fogja áttérlni.

De mielőtt a tett emberei — kiket én magam is tisztetek s kik a népszerűségnek szinte egyedüli hérosai — e nagy munkát végrehajtanák, a tudománynak ki kell fejtenie az eszméket s kijelölnie az utakat, mert a tett emberei, bármi nagy lángésszel bírnak, mindenütt s mindenkor csak az eszmék nap-számosai, gyakran öntudatosan, a legtöbb esetben öntudatlanul s akaratuk ellen. Ily körülmények közt a tudomány igen jelentékeny vívmányának kell tekintenünk, hogy a társadalom meg az állam fogalmát egymástól elválasztani s mindeniknek külön működését körvonalo-zni tudta. «Az állam nem azonos a társadalommal.» E megkülönböztetés pedig nem valami tudományos mesterfogás, nem valamely leleményes ész szülötte a tudományos világ időtöltésére, hogy ez a társadalmi viszonyokat kényelmesebben vizsgálhassa s abból deductiókat csinálhasson. A fogalmak e tisztázása practicus jelentőségű, mer

mennél világosabban látjuk a határvonalt társadalom és állam között, annál jobban fogjuk magunkat védhetni a közigazgatás kicsapongásai ellen, annál élesebb szemmel fogjuk őrizni egyéni szabadságunkat a vallás, a család körében, s annál kevésbbé fogjuk engedni, hogy tehetségeink fejlesztésében s használatában és társadalmi viszonyaink rendezésében az állam mindenhatósága által gátoltassunk.

A fogalmak e tisztázásával természetesen egy új tudomány keletkezett, mellékképe az államtudománynak, — a társadalom tudománya. E tudomány ép annyira fontos, mint új s mostanáig még tökéletlen, mert tulajdonkép csak a neve kész, — minden egyéb csak töredék, csak anyag, melyből a jövő nemzedékek fognak teljes egészet alkotni.

Azok közül, kik ezen irányban foglalkoznak, való egy szellemes német író — Riehl.*

Ha műveiről ez ízben szólni akarok, nem azért teszem, mintha az ő nézeteit magaméinak vallanám — én egészen másképp fogom fel korunk erkölcsi tüneteményeit, s a magyar közönség sem osztoznék ez író felfogásában; de teszem azért, mert nagyon veszélyesnek tartom, ha az ember csak saját irányú s

* *Land und Leute* von W. H. Riehl. Stuttgart J. G. Cotta'scher Verlag. — *Die bürgerliche Gesellschaft* von W. H. Riehl. — *Die Familie* von W. H. Riehl. — *Culturstudien* von W. H. Riehl. — *Culturgeschichtliche Novellen* von W. H. Riehl.

nézetű könyveket olvas — aztán, mert Riehl munkái ép oly érdekes, mint egészséges olvasmányt nyújtanak, nem csinált, nem compilált, hanem az életből merített művek, — s végre, mert azt hiszem, hogy műveiből épen az irodalom emberei sok új anyagot meríthetnének, főleg pedig új szempontokat a mi társadalmi állapotaink tanulmányozására.

Riehl műveltségtörténelmi novelláit (*Culturhistorische Novellen*) egészen mellőzve, egy másik művét csak pár szóval fogom érinteni. E mű czíme *Műveltségtörténelmi tanulmányok*, szellemes cikkek gyűjteménye; s közülök főleg kettő érdemel figyelmet: «A tájképi szem» s a «Zenészi fül» című cikkek, melyekben a szerző érdekes történeti adatokkal vázolja a külön korszakok ízlését a természet szemlélése meg a zenészet dolgában.

Riehlnek a társadalmi tudományra vonatkozó munkáját három külön mű képezi; ezek azonban bizonyos benső összeköttetésben állanak. *A vidék és lakosság* (*Land und Leute*) mintegy bevezetés a második műhöz, melynek czíme a *Polgári társadalom* s melynek befejezése a harmadik mű, a *Család*.

Nem új az eszme, hogy a vidék az emberekre hat, valamint ismét az emberek a vidékre visszahatnak. E hatás más azon osztályokra, melyekhez mi tartozunk, más a néptömegekre, melyek nem törvényes értelemben ugyan, de tényleg a röghöz vannak kötve s nemzedékek hosszú során át ugyanazon

természeti viszonyok közt élnek. A természet egy bizonyos típusa az embereknek egy bizonyos típusát szüli, de ismét az ember is hat a vidék physionomiájára. Természetes, hogy bármily óriás népfaj lakják a rónaságon, nem fog belőle hegyes vidéket, s az alpesi vidékből nem fog alföldi rónaságot alkotni; de a cultura szerint, melyet kifejteni képes, a vidék minőségére is lényegesen befoly.

Riehl ezen szempontból tanulmányozta hazáját s első művét egy igen érdekes tanulmánnyal kezdi, az erdők hatásáról a népességre. Szerinte az erdőnek nem csupán gazdasági, hanem társadalmi és politikai értéke is van, mert az ember nemcsak kenyérből él; s ha fát nem használnánk is, erdőre szükségünk volna azért: ha a száraz tűzifára nem is, hogy az ember külsejét melegítse, a dús nedvű s lombú eleven zöld fára, hogy az ember belseje fölmelegedjék. Az erdei falvakban s népességekben él még az az őserő, mely az elpuhult és kimerült városi nemzedékeket fölfrissítheti. Népfajnak, mely a nyers tömegből új erőt nem meríthet, ki kell vesznie. Egyedül az erdő engedi még nekünk művelt embereknek, hogy a személyes és a politia által érintetlen szabadság álmát élvezhessük.

Az erdőt utak és ösvények kötik össze a mezővel, valamint ezt a várossal. A szerző tehát átmegy a közlekedés befolyásának leírására — s városba és falvakba érkezik. Ki tagadhatná a város meg a falu

különböző hatását a lakosokra? Helyesen veti ellentétbe a szerző a mesterséges városokat a természetes viszonyokból fejlődött városokkal. Ily mesterséges város Darmstadt Mainzzal, Karlsruhe Manheimmal szemben. Németországot nagy vonásokban jellemezvén, Riehla német föld területén hármastagozást talál. Ezek: a német mélyföld, a középhegyi Németország, a magashegyi Németország. S e tagozásnak három népcsoportulat felel meg: az éjszaki, a közép és a déli németek. Eleven ecsettel festi a Rajna völgyét, mint közép Németország s a bajor rónaságot, mint déli Németország képét, s miután a Rhönhegység szegénységét leírta, művét a vallásos ellentétek jellemzésével fejezi be, — kitérvén az 1848-ki forradalmi időszakra, midőn a német nép közt a legesudálatosabb mondák keringtek.

E rövid vázlatból láthatni, hogy Riehlnek *Vidék és lakosság* című könyve nem egészen rendszeres, inkább töredékes mű s alapeszméjét sem fejti ki teljesen; — de igen becses tanulmányokat tartalmaz Németországról. S e munkának megvan a maga jelentősége, mert ha a társadalmi állapotokat ismerni akarjuk, ismernünk kell alapjokat, a hont és a földet s annak hatását a népre: sok társadalmi jelenség csak is ez úton fejthető meg.

Nekünk magyaroknak is ily szempontokból kellene hazánkat tanulmányozni: miként hat és hatott a vidék természetes jellege a népességre, s a népes-

ség viszont az általa lakott vidékre? Magyarország, ez irányban tanulmányozva, bőséges anyagot nyújthat nem csak nemzetgazdasági, hanem állami és társadalmi tekintetben is. Ha országunk configurációját tekintjük, ott a Dunán túli rész, a mely nem csak hogy e hatalmas folyó által el van választva az ország másik felétől, hanem a melynek hegyei is egy más hegyszerkezethez tartoznak, s talaja és climája is a tiszai részekétől sokban különbözik. Nagy rónaságok itt nincsenek, de van sok hullámvíz terület — a határok felé nagyobb hegyek — az Alpések kiágazásai. Nagyobb folyók hiánya mellett itt van Magyarország két legnagyobb tava. A népesség kiválónag magyar; itt volna tehát az a kérdés megfejtendő: mikép hatott a természet dunántúli typusa, a tiszai rónaság lakóival egy azon fajra.

A Dunán inneni Magyarországot egészben tekintve, a természetnek itt két külön typusát látjuk, az egyik a hegyes vidék, a másik a nagy alföldi rónaság. A rónaságon, a bácsi és bánági szerb telepek híján, főleg a magyar faj lakik. Itt érdemes volna tanulmányozni, miként hatott ezen egyhangú, a székes földek kivételével gazdag, bizonyos tekintetben nagyszerű, s a tenger benyomásával bíró természet az emberekre, s viszont azok erő kifejtése a cultura által a vidékre.

A Dunán inneni hegyes vidékek, Pozsonytól az alsó Dunáig egy nagy egészet képeznek ugyan, egyes

részeik azonban nagyon különböznek egymástól s népességek is nagyon különböző. Itt laknak, éjszak felé a szlávok, dél felé az oláhok, a szláv és oláh törzsek közt a ruthének. — A magyarok a Mátrán kívül a magasabb hegyeket a többi fajoknak hagyták. E helyt merül fel az a kérdés: miként fejlődött Magyarország a hegyes vidékeken; továbbá micsoda kölcsönhatás mutatkozik a természet hegyes típusa még a hegyes vidéket lakó szláv, ruthén és oláh népesség természetes tulajdonságai közt?

A legfelső zordon vidékek kivételével, — Magyarországon mindenütt díszlik a szőlő, valamint egy-két megyén kívül, erdő is mindenütt van. Miként hat a szőlőművelés s az erdő a magyar fajra, egyes külön vidékek szerint?

Az ellentét a város meg a falu közt, valamint minden civilizált országban, úgy nálunk is megvan. Minő hatást gyakorol hát a város, minőt a falu a népességre? Hogy mennyire hatnak a természet viszonyai a népfajra, van alkalmam tapasztalni Békésmegyében, hol néhány nagy és életre való község a felvidékről szakadt tótok által van betelepítve. E népnek nagy része (főleg az asszonyok) még tótul beszél, de a különbség közöttük s azon tótok közt, kik a felföldről seregesen jönnek a nyári munka idején, oly nagy, hogy ők magok is más fajta embereknek tartják magokat, s a hornyák nevet, melylyel a felföldieket illetik, némi lenézéssel ejtik ki. A különb-

ség a felföldi s az alföldi tótok közt minden tekintetben sokkal nagyobb, mint az alföldi tót meg az alföldi magyar közt.

Riehl a *Polgári társadalom* című munkájában a németországi társadalmat írja le, s annak elemeit főleg két táborra osztja, — a fentartás meg a mozgalom tényezőinek nevezvén őket. A fentartás tényezői szerinte Németországban a parasztok és az aristokratia, a mozgalom tényezői a polgárság és a negyedik rend, hová mindazon társadalmi rétegek tartoznak, melyek a fentebbi három rendhez nem számíthatók, — a proletariatus minden neme. Igen érdekes képet fest Riehl a német parasztról. A német nemzetben egy legyőzhetlen conservativ hatalom nyugszik, melyet semmiféle változás meg nem ingathat, — ez a német paraszt. Igazán eredeti lény, melyhez hasonlót más nép alig tud felmutatni. A művelt ember conservativ lehet eszénél fogva, — a paraszt szokásánál fogva az. Napjaink társadalmi küzdelmeiben a paraszt sokkal fontosabb szerepet játszott, mint a legtöbbben hiszik, mert ő akadályozta meg, hogy a francia forradalom tanai a nép alsó rétegeibe ne hatoljanak. Csak a parasztok inertiája mentette meg 48-ban a német uralkodók egy részét. Mondják, a forradalom állott meg a trónok előtt, de az nem igaz; a parasztok állottak meg a trónok előtt. Ezen inertia pedig nem esetleges, hanem a német paraszt legbensőbb lényének kifolyása. A pa-

rasztnak Németországban oly politikai súlya van, mint Európának csak kevés országában. A mi népetünk — mondja Riehl — folytonosan felfrissül s megifjodik a parasztok által.

A természetvizsgáló szemének feltűnik az igazi német paraszt, mint történeti typusa a német fajnak.

A paraszt megmarad azon formáknál, melyek szerint ő életét egyszer elrendezte. Ezen szívós ragaszkodással és kitartással összefügg társadalmi értékének hatalmas s büszke öntudata. Az igazi el nem fajult paraszt nem szégyenli, hogy paraszt, sőt hajlandó lenézni azt, a ki más öltönyt visel. Sentimentalitást és érzelem-romantikát nem ismer ő, sőt szív dolgában épen durva, — ezért gyakran előfordul a kegyelet hiánya, felnőttgyermekек részéről oly szülők iránt, kik vagyonukat gyermekeiknek adták át. De ha a paraszt az értelmi s kedélyi életben az úgynevezett művelt osztályokhoz képest elmaradott, felülmúlja őket mindenesetre idegerőben; s ez nagy szellemi felsőbbség. Igen jó tehát, ha a parasztok fiai az iparhoz szegődnek s így a városi népességbe új idegerőt öntenek. — A német paraszt conservatív szellemét jellemzi egy wiedi falusi község föllépése a lünevilli béke után. E falu háromszor egymás után új fejedelmet kapott s végre protestált és úgy nyilatkozott, hagynák meg nekie már egyszer az uralkodót. A község zsidó tagjai is felszólítottak, hogy járuljanak a protestációhoz; ők azonban igen

eredeti módon azt felelék, hogy mivel ők semmi ragaszkodást nem éreztek egyetlen uralkodójukhoz se, — nem bányák a folytonos változást.

Nagyon tanulságos dolgokat közöl Riehl a tanítók és papok, valamint a burocracia állásáról a német parasztok irányában.

A munka leggyöngébb része az, mely az aristocratiáról szól. Itt híját látjuk a német aristocratia jellemzésének. A szerző főleg arról beszél, minek kellene lenni az aristocratia hívatásának, nem arról, miként fogja fel valóban a német aristocratia hívatását. Szerinte az aristocratia a társadalmi korlátozás állapota. E tekintetben a szerző önmagával ellenkezésbe jut, midőn tovább azt mondja, hogy az aristocratiának minden korszerű ügy élén kell állania.

Tudjuk azonban, hogy a német aristocratia főleg udvari nemesség, mely magát a nemzettől és annak érdekeitől elkülönzi s ellensége a szabadságnak, — hogy sok helyt annyira gyűlölik, mint Franciaországban a nemesség az 1789. forradalom idejében.

A polgárság Németországban az összes közép-rendet foglalja magában s azért tökéletesen áll, a mit Riehl mond: hogy a *polgárság* napjainkban kétségkívül a túlnyomó anyagi és erkölcsi hatalom birtokában van. Egész korunk polgári jellemű. A polgárság a parasztság és a nemesség ellentéte. Az erős

szellemek legfőbb büszkesége, hogy mindenné önmagok által lettek, igazi polgári büszkeség, ellentéte az aristocratia büszkeségének a történeti dicsőségre s az öröklött jószágra. Az újabb német nemzeti irodalom hősoái közt egy sincs, a ki oly magas fokon egyesitené magában a német polgárság egészséges, practicus eszét, éles ítéletét s a reformért való lelkesedését, mint Lessing, s épen Lessingtől való az az ismeretes mondat, hogy ha Isten rábízta volna a választást az igazság s az igazság után törekvés közül, — ő az utóbbit választotta volna. List állítása pedig, hogy az erő: gazdagságot teremteni, sokkal fontosabb, mint maga a gazdagság, Lessing általános mondatának áttérrelése a gazdasági mezőre. E két mondat fejt meg a titkot, mint fejlődött a polgárság a társadalmi mozgalomban a legfelsőbb hatalommá.

Az egészséges, jóérzelmű polgárság kinövése az a jellem, melyet Riehl *Philisternek* nevez, s melyet ő igen szellemesen rajzol. Sajátszerű társadalmi betegség tört ki az újkori német polgárság közt s valóssággal epidemicus módon terjed. Ez az eltompulás minden társadalmi érdek, s a lelkiismeretlen közönyösség a nyilvános élet iránt. Az újkori polgárság nagy része forma szerint kiválik a társadalomból s az egyes visszavonul a magánélet szűk falai közé. Az állam és társadalom sorsa csak annyiban kelti föl részvétét, a mennyiben személyes előnye szembe

szökik vagy mulattatásra szolgáltat anyagot s dicsekednie alkalmat.

Nevezetes része Riehl munkájának az, mely a negyedik rendről szól. Szerinte, öntudatlanul létezett ez, mióta az emberiség létezik; de hogy öntudathoz jutott és szétszórt tagjait gyűjteni kezdi, ez a legújabb történet jelensége.

Az aristocraticus proletáriátusról szólva, igen helyesen jegyzi meg a szerző, hogy nem ott kezdődik a társadalmi nyomor, hol az éhség a belekben égetni kezd, — hanem ott, hol az egyesnek ereje nem elégséges azon anyagi és szellemi javak beszerzésére, a melyek társadalmi állásában a szükséglet legkisebb mértékeül tartatnak. Nemcsak a tőke küzdelme a munkával szüli meg a proletáriátust; hanem egyszersmind a végzet harcza a születéssel, az állapottal, a társadalomban elfoglalt történelmi állással. A proletáriátus Németországon igen magas régiókig emelkedik, s a kis államok az aristocraticus proletáriátusnak valóságos bölcsei; — annak sokféle alakjait ott régóta lehet tanulmányozni.

A legnagyobb figyelemre méltó Riehl munkájában azon fejezet, mely a szellemi munka proletariátusáról szól. Németország — úgy mond a szerző — több szellemi productumot állít elő, mint a mennyit elfogyasztani s fizetni képes. Ily túltermelés, mely nem csak átmenő, hanem állandó és folyvást növekedik, arra mutat, hogy az egész nemzet munkalá-

zas állapotban van s a munkás erők sincsenek természetesen felosztva.

E fejezet fordításban hasznos olvasmány lehetne nagyobb olvasóközönségünk számára.

Ha Magyarország társadalmi állapotát Németországéval átalában összevetjük, a közös alapnál fogva, melyen az egész európai társadalom nyugszik, értem a keresztyén civilisatiót, mindenütt nagy analogiákat találunk: a részletekben mindazáltal nagy a különbség. A társadalom természetesen itt is külön csoportokból áll, de az elemek más-kép csoportosulnak. Nálunk is van aristocratia és polgárság, de az aristocratia valamint a polgárság is nálunk más valami, mint Németországban, épen azért a németországi osztályozás nem alkalmazható a magyar viszonyokra.

A társadalom Magyarországon is kiválóan négy csoportból áll, s e csoportokat legjobban megnevezi a magyar nép szójárása, midőn parasztokról, urakról, mesteremberekről és zsidókról beszél. Hálás föladat volna e csoportok közül az elsőt alaposan tanulmányozni, főleg minthogy itt a vidékek és fajok szerint nagy a különbség. A mennyiben én a magyar parasztot ismerem, hiszem, hogy bármely országéval kiállja a versenyt, ha felül nem mülja, s még eredetibb jellem, mint a német paraszt. Van benne bizonyos vele született méltóság, szónoki tehetség, hazaszeretet és családi kegyelet, mely épen

Németországban hiányzik, hol az öreg szülőkkel az ifjabb nemzedék szerfölött rosszul szokott bánni, míg Magyarországon irántok a legnagyobb tiszteletet tanúsítják. Egyébiránt a magyar paraszt ugyanazokkal az erényekkel és hibákkal bír, melyeket Riehl a német parasztban talál. A parasztnak nincs beteges phantasiája, főleg a jelenben él, nem ismer ideggyengeséget s e tekintetben roppant előnnyel bír a műveltebb osztályok felett; ragaszkodik régi szokásaihoz és erkölcsihez, nincsenek forradalmi hajlamai, él benne bizonyos practicus vallásosság, kútforrása azon resignációnak, melylyel minden szerencsétlenséget tűr s melyet a művelt osztályoknál igen ritkán tapasztalunk. Ellenben minden naivitása mellett, a parasztban rend szerint sok ravaszság és önzés lakik; közszellem, áldozatkészség még hiányzik benne; minden jó és éles felfogása, ovatossága és gyanakodó természete daczára, a charlatanok könnyen megcsalják. Egyébiránt hazánk gazdasági viszonyait tekintve, a parasztság nagy hatással lesz társadalmunk jövőjére, mert gazdaságunk fejlődése, terményeink kivitele s az árak emelkedése által Magyarországon egyik osztály sem nyert annyit, s egyik sem gyarapodott annyira, mint a paraszt. A magyar paraszt szorgalmas, s bár jövedelmei szaporodtak, szükségei még mindig a régi lábon állnak. Ezért, míg a középbirtokosság s a nemesség eladósodik, birtokaitól megválni kénytelen, a paraszt földet sze-

rez, gazdagodik, s ezen osztály gyermekeiből meg unokáiból fog kifejlődni egy új nemzedék, mely realisticus felfogással s ép idegekkel bírva, tőkét is fog tudni alkotni, ipart is teremteni s mely a mostani kereskedő és pénzes osztályt megtöri és helyére lép. Ebben az osztályban fekszik nagyrészt Magyarország jövője. Nem válnék azonban boldogságunkra, ha ez jutna túlsúlyra, mert bármi hasznos és szükséges a realismus, a szellemi és ideális irányokat nem nélkülözhetjük, ha sülyedni nem akarunk.

A magyar társadalom második csoportja az urak. E csoport magában foglalja az aristocratiát, de sok más elemet is, melyek közt s az aristocratia közt Magyarországon nincs szoros választó vonal, s hagyományaink és hajlamainknál fogva nem is lesz soha. Ennek több oka van, u. m. először: a nemesség azon széles basisa, melynél fogva ez osztályból az elsőket a királyi trón közelében mint nagy nevű s birtokú hercegeket és grófokat, az utolsókat pedig mint tisztességes fertály telkű parasztgazdákat, sőt mint kocsisokat és béreseket is bárhol nagy számmal lehetett találni; másodszor: városaink nem bírván oly súlylyal és fontossággal, mint a külföldi városok, számtalan társadalmi teendő, melyeket Németországban legnagyobb részt a polgári rend végez, Magyarországon nemések által teljesített; ily teendők pedig itt nem-nemések által is gyakoroltatván, bizonyos összeolvadás történt részint legalis

fictiok alapján, részint ténylegesen; harmadszor: udvarunk nem lévén benn az országban, az udvari caeremoniale s a vele öszhangzó hierarchia soha sem fejlődhetett úgy ki, mint Németországban; nálunk tehát társasági tekintetben se a családok régi származása, se a rang nem volt kizárólag döntő soha; a vagyon és divat valamint most, úgy mindig igen sokat, talán többet nyomott a társasági mérlegben a születésnél. Magyarországon lehetnek aristocraticus egyéniségek, kik másai azoknak, a kik Németországban a Junkerthumot képezik, de ily aristocratia, mint társadalmi csoportozat nem létezik, annak helyét az urak foglalják el, kik közt az elsők a dús mágnások, a kiknek birtokai nagyobbak, mint a német duodez-államok, az utolsók pedig a gazdatisztek, kereskedők és falusi jegyzők, kik a hercegekkel és grófokkal nem csak hasonló szabású ruhát viselnek, hanem hasonló külmodorral és műveltséggel is bírnak s kiknek gyermekei a hierarchia legmagasabb fokait elérhetik. Ezen osztály, társadalmi állás tekintetében az angol gentlemanségnek felel meg, s azon kell törekednünk, hogy mindinkább azzá váljék. Nem szükséges állítanom, hogy ez osztály Magyarországon nem a tespedés osztálya; épen ez áll a mozgalom élén, hivatása mindent, a mi jó és nemes, initiálni s keresztülvinni, annál is inkább, mert Magyarország sajátságos viszonyai között, a mozgalom nem azonos a forradalommal.

A harmadik osztályt a mesteremberek alkotják. Miért nem nevezem ez osztályt polgárságnak? Azért, mert azon elemek, a melyek Németországban a felsőbb polgárságot képezik, nálunk nem tartoznak a polgársághoz s viszont vannak nálunk elemek, melyek e harmadik osztályhoz tartoznak és polgároknak semmikép sem nevezhetők. A mesteremberekhez számítom a kisebb kereskedőket is. A mi már ez osztályt illeti, ebben is vannak igen tiszteletre méltó és egészséges elemek, de főhibájok, hogy professionalis képzettségük igen hiányos, mert nagyobb városok kivételével, a kézművek igen alantas fokon állnak, az árak ellenben mindenütt nagyon magasak. Hasznos nemzetgazdasági tanulmány volna árainkat a külföldi árakkal összehasonlítani s a differentiák okait fölfedezni.

Proletárság Magyarországon nincsen oly számmal, hogy külön társadalmi osztályt alkothatna, habár a proletariatus külön nemeinek csírái főleg egynehány nagyobb városunkban már megvannak.

A zsidóság ellenben Magyarországon külön társadalmi csoportozatot képez. E csoportozatot tökéletesen tanulmányozni s megismertetni, hasznos munka volna, úgy magára a zsidóságra, mint az egész társadalomra nézve. Kérdés, vajjon olyan-e a zsidóság Magyarországon, mint másutt? Én azt hiszem, hogy specialis jelleme van, még pedig nevezetes. Másutt a zsidóság, vallásához s régi szoká-

saihoz ragaszkodva ugyan, mégis mindenütt az illető hon nyelvét vette föl, saját nyelvét meg elfelejtette, — Magyarországon azonban, kevés kivétellel, német, németül beszél s német műveltséggel bír; továbbá habár másutt s főleg Németországban feloszlató forradalmi elemnek tartatik, Magyarországon a zsidóság conservatív, minden létező status quonak pártolója. Egyébiránt a zsidóság Magyarországon is ugyanazon tulajdonokkal bír, mint Németországban. Éles ész, különös talentum a kereskedéshez és pénzüzlethez, nagy szorgalom és kitartás, erélyesség az akadályok leküzdésében, jótékonyság, soliditás a családi viszonyokban; ellenben gyöngé becsületérzés, felületesség, hiuság, nehéz physical munkától idegenkedés, tisztaság hiánya. Egyébiránt, ha a zsidóság hibáiról és erényeiről szólunk, előre kell bocsátanunk, hogy köztük is vannak számosan, kik bensőleg egészen összeolvadtak a keresztyén társadalommal, a mi erényeinkkel és hibáinkkal bírnak, s a specificus zsidósággal csak név szerint vannak összekötve; továbbá, hogy a zsidók közt is vannak felsőbb meg alsóbb osztályok, melyek egymástól nagyon különböznek. A vagyonosabb s felsőbb, műveltebb osztályok főleg kereskedők és pénzüérek; s ezek és a keresztyén kereskedők közt semmi lényeges különbség nincs; itt a jó és rossz oldalak közösek s a hatás a társadalomra nézve ugyanaz. A mennyiben rossz, mi vagyunk

okai, miért nem reformáltuk lassan, de folytonosan 1790 óta intézményeinket s törvényeinket, miért nem tudjuk zabolázni vágyainkat, s kiadásainkat bevételünkkel egyensúlyban tartani, akkor ritkábban lesz szükségünk pénzüzerre. De ártalmas a befolyásuk azon alsóbb osztályú zsidóknak, kik a legrosszabb árúkat drágán árulgatva, kóborolva s házalva, a népet százféle módon demoralisálják. A specifcus zsidóság ennyiben társadalmi állapotainkra ártalmas hatást gyakorol. A baj megvan, merő okoskodás s invektívák által nem fogunk azon segíteni. A zsidók nincsenek emancipálva, az alsóbb zsidó osztályokat most is gúnyolják, megvetik, némelykor meg is verik, feledvén, hogy nagy társadalmi betegségeket nagy igazságtalanságok által soha sem fogunk gyógyíthatni. A keresztyén társadalom érdeke követeli a zsidók emancipációját. A zsidók alsóbb osztályaira mi soha sem fogunk hatni, mi őket se moralisálni, se művelni, se becsületérzésöket fokozni nem fogjuk, ezt csak a felsőbb zsidó osztályok tehetik. Ezeket kell hát magunkhoz emelni az által, hogy őket minden jogainkban részesítjük, pótlékul azt követelvén tőlük, hogy faj- és vallásrokonaikra akkép hassanak, hogy a keresztyén társadalom erkölceihez és szokásaihoz simulva, a csereberéről s aljas kereskedelmi praktikákról lemondva, a földet műveljék s kézműveket gyakoroljanak. Tehát emancipáljuk a zsidókat, ne titkoljuk azonban bármi

liberalis álszégyenből hibáikat. Követeljük tőlük, hogy mondjanak le régi nézeteikről, s a felsőbb zsidó osztályoktól, hogy hassanak az alsóbbak átalakulására.

Riehl harmadik műve a *Család*-ról szól, mert a társadalom, valamint az állam egészséges létének alapja a soliditás a családi viszonyokban. A könyv első része, melyben a nő és férfi társadalmi állásáról értekezik, igen szellemes olvasmány. A szerző főleg azt fejtegeti, mennyire elválik a női nem a férfi nemtől a cultura haladásával; a különbség munkásosztálybeli nő és férfiú közt sokkal kisebb, mint a művelt osztálybeliek közt. Értekezése a házról és családról sok új képet s adatot tartalmaz — családik azonban a szerző, ha azt hiszi, hogy a családot tisztán a múltnak eszméje szerint reformálni lehetne. Ha az aranyborjút ismét kevesebbet fogjuk imádni, a bármi módon szerzett pénznek s a bármi módon elért sikernek kevesebbet hódolni, — ha a vallás ismét nem csak elméletileg gyakoroltatik, hanem practicus hatást is fog gyakorolni a kedélyekre, — ha a nők a divat- s rongyluxus zsarnoksága alól magokat emancipálni tudják és ismét háziasszonyoknak és anyáknak, nem pedig, hogy más szóval ne éljek, művésznőknek fognak neveltetni — akkor új élet hajnala támad a család egén, valamint Németországban, úgy nálunk is. — Mikor fog ez idő beállni, — nem tudjuk, — de látjuk a nagy harc

közeledtét az új meg a régi világ közt — s az ily harcok habár sok szenvedéstszülnek, de sok sociális bajnak is véget vetnek. Az a nagy vigasz rejlik az emberi nem történetében: hogy a pusztulás és romlás közepett mindenütt új élet csírája fakad — s a sírhantokon illatos virágok díszlenek.

ELSŐ NAPOLEON KORSZAKA.

MEGJELENT A «PESTI NAPLÓ» TÁRCZÁJÁBAN, 1869. AUG. 1-ÉN.

Az emberek nézet- s érzületmódja képződik azon viszonyok benyomásai alatt, melyek közt élnek, változik a tapasztalások szerint, melyeket tesznek, s ha a műveltebb olvasó osztályhoz tartoznak, módosul azon olvasmányok hatása alatt, melyekkel foglalkoznak. Nem közömbös tehát sem egyéni, sem társadalmi tekintetben, jó vagy rossz könyveket olvasnak-e az emberek. Ez oknál fogva akarom a magyar olvasó figyelmét Lanfreynak kitünő munkájára * irányozni. E munkából, már negyedik kiadásban, eddig három kötet jelent meg, melyek I. Napoleon császár történetét egészen 1808-ig, a jénai csatáig tartalmazzák.

Azt fogják mondani: elavult tárgy; hogyan lehet I. Napoleon történetét írni, midőn arról már egész irodalom létezik! — De minden korszak saját felfogása szerint tárgyalja a történelmet, s Thiers és

* *Histoire de Napoléon I. Par P. Lanfrey*, Paris, 1869.

az előbbi panegyricus történetírók munkái nem fel-
lelnek meg többé a közszükségletnek. Lanfrey ellen-
ben, egészséges kritikájával s romlatlan erkölcsi
érzékével, e sokat tárgyalt anyag feldolgozásában is
új érdeket nyújt az olvasónak s méltán mondhatni,
hogy az a legtanulságosabb könyvek egyike, melyek
az újabb időkben a történelmi irodalom mezején
megjelentek. Ezen új érdek pedig nemcsak a tények
jeles leírásában, a szellemes felfogásban és velős
irányban, hanem főleg abban gyökerezik, hogy az
egész munkában folytonosan visszatükröződik azon
erkölcsi állapot, melyet a forradalom maga után ha-
gyott, mely az emberi természet legaljasabb oldalait
tünteti fel, és a cæsarismust lehetővé tette, midőn a
becstelenség és jellemtelenség kérkedik, sőt érdem-
nek s ügyességnek tartatik, a mint azt napjainkban
is tapasztaljuk. — Nagy érdekkal bír a munka psy-
chologicus tekintetben is, mert hiszen oly ember
körül forog, ki lángesze, rendkívüli hadi talentuma,
ritka tehetségei mellett, melyekkel az embereket és
a viszonyokat saját céljaira kizsákmányolni tudta
— tisztán szenvedélyei által vezéreltette magát,
semmi eszköztől nem rettegett vissza, melyhez, szer-
zőnk szerint, a legrosszabb ember s a zabolátlan
charlatan (charlatan effréné) nyulhat, s az örülség-
gel határos önhittségnek engedte át magát, melynek
azután nem csak ő maga, hanem Franciaország is
áldozatja lett. Sajátságos, hogy azon ember, ki a

francia forradalom örököse s a francia nemzet ura lett, nem volt francia. Bonaparte nem csak neve szerint, hanem származása s jelleme tekintetében is olasz volt, s pedig nem a XVIII. század stílusában, hanem olasz a XVI. és XVII. század Borgia-féle modorában, a mint ezen typus magát Corsicában fentartotta, hol az embereknek, mint Lanfrey találóan mondja, szívök erőszakos és fejök hideg.

Lanfrey Napoleon ifjúságáról röviden, de jellemzőleg szól. A jövő császár a forradalom kezdetén ismeretlen, szegény hadnagy volt; tehát azok egyike, kik helyzetöknél fogva a forradalomhoz ragaszkodtak. De ha a forradalom nyelvét és színezetét elfogadta is, lelkesedésében s gyűlöletében nem osztozkodott, s a forradalomban nem elvet, hanem erőt látott. Később a terroristákhoz csatlakozott, nem mintha azok eljárását helyeselte volna, — Napoleon egész természeténél fogva a rend és az erős államszerkezet embere volt, — hanem mert általok emelkedni akart. S e számításában nem is csalódott. De midőn célját elérte, senki se gyűlölte őket annyira, mint ő. Nem ritka dolog, hogy kisebb nagyravágyók is a tulsó elemekhez csatlakoznak, hogy ez úton népszerűséget s hatalmat szerezzenek, — de nem mindenkor oly sikerrel és szerencsével, mint Bonaparte. Miután magát Toulonnál kitüntette, főleg Barras protectiója nyerte meg számára az olasz

sereg vezérletét. E hadjáratban Bonapartenak alkalma volt, egyrészt rendkívüli hadi tehetségeit, másrészt a jognak s erkölcsiségnek, melyeknek értéke benne egészen hiányzott, teljes megvetését érvényesítenie. Fényes győzelmei után Párisba visszatérve, ura lett a situationak. A törvényes hatalom megbuktatása reá nézve csak idő kérdése volt.

Az egyiptomi és syriai hadjárat, mely az olasz hadjárat s a XVIII. brumaire közt esik, csak megérlelte szándékát. Ha e hadjáratnál az indokokat, melyek a directoriumot s Bonapartét vezették, az áldozatokkal, melyekbe az került s azok eredménytelenségével összevetjük, joggal mondhatjuk, hogy a vezető férfiak ocsmány egoismusa s a francia könnyelműség emléket állítottak maguknak e vállalatban. De Bonapartére nézve ezen emlék is lépcső volt, a melyen a diktatura felé emelkedett. A mythicus helyek nevei s a nagy szavak a bulletinekben hatottak a francia nép phantasiájára, s Bonaparte, ki Egyiptomból egyszerűen megszökött, a sereget végpusztulásnak engedve át, mint új nimbussal körülvett hős jelent meg Franciaországban. Oly gyermekesek tudnak lenni a népek, s annyira vesztenek el minden magatartást és erkölcsi mértéket a hosszú forradalmak nyomása s a chárlatánok ámításai következtében!

Míg a hős sereg Egyiptomban veszett, Franciaország belállapotai napról-napra tűrhetleneb-

bekké váltak. Az erkölcsi erő, mely e bajok orvoslására törvényes úton szükséges lett volna, hiányzott s a merészebb emberek, a demagogok szokása szerint, felhíva és feljogosítva érezték magokat az államcsiny előkészítésére. A kérdés csak az volt, ki fogja véghez vinni?

Ezen államcsiny a 18. brumaire historiája — melynek szükségességét csak azon történetírók törekednek igazolni, kik minden siker előtt térdre borulnak — az emberi nem történelmében a legaljasabb és legszégyenletesebb események egyike. — A mentő tények szerzői mindig akkor kezdenek szerepelni, mikor a veszélyek elmúltak; — s így ezen államcsiny a tettetés, ámítás s gyávaság vegyülete volt, s eredménye sem lehetett más, mint a katonai dictatura egy nagyravágyó részére, ki a francziák szabadságát escamotirozta, s nagyravágyásának hosszú évek során át több millió ember életét áldozta fel.

S míg ezen dolgok történtek, Páris sok kíváncsiságot tanúsított, de semleges maradott —, a nép az események irányában idegennek látszott, a sereg tapsolt, s a *közvélemény hallgatott*.

A brumairei államcsiny után még se lehetett rögtön félre dobni mindent, mi a forradalomra s a szabadságra emlékeztetett; meg kellett próbálni egy új alkotmány készítését: hiszen a hol zsarnokok mutatkoznak, ott mindenkor politikus sophistákat

is találunk. — Sieyès, a híres röpirat szerzője *Mi a harmadik rend?* az éles eszü analyticus, a királygyilkos, ki a conventben hallgatva, mindent helyeselt, ki mindenekfelett a pénzt szerette s pénzszerzés céljából semmi aljasságtól se riadt vissza, — Sieyès feltalált oly bonyodalmas rendszert, mely formái által a szabadságot s alkotmányosságot lehetetlenné teszi. A francia nép abdicált tehát, az első consul úrrá lett s mindenki érezhette, hogy a consulates a császársághoz fog vezetni.

Az első consul otthon a rendet helyreállította, künn győzelmekhez vezette a francia seregeket s kedvezményekkel halmozta el katonáit. E tényekhez járult még, hogy a francia nép annyira félt a rémuralom visszatérésétől, hogy a szabadságról egészen megfeledkezett. Ez álláspontra juttatják mindenütt s mindenkor a túlzó pártok a népeket!

Bonaparte, ki helyzeténél s természeténél fogva nem elégedhetett meg egy pár évig tartó hatalommal, a dolgok logikája szerint consul élte fogytáig, s rövid idő múlva császár lett. E személyes érdekek előmozdításában döntő tényező volt a második olasz hadjárat. A marengoi hős magával ragadta a nép phantasiáját; neki most minden meg volt engedve, neki tehát szabad volt a szabadság utolsó árnyékát is megsemmisíteni, St.-Domingóban a legrosszabb ügy érdekében egy hős sereget feláldoznia, s az Angliával folytatott alkudozásoknál magát nevetsé-

gessé tennie. Bonaparte magatartása Anglia irányában általában igen érdekes, mert feltűnneti, mennyire semmi sejtelme se volt az állam szabad institúcióiról; hiszen valahányszor pl. egy czikk jelent meg ellene az angol lapokban, azonnal követelte az angol kormánytól az illető író megbüntetését!

Nagyon megfogható, hogy ily hatalom ellenében a conspiratiók kísérletei nem maradtak el, — ezeknek története valóban igen nevezetes. E dolgok sorába tartozik az enghieni herczeg elfogatása idegen területen, Pichegru halála s Moreau pere, melyben az imperator lelki nyomorultsága egész nagyságában mutatkozik. De neki szolgált a szerencse, és Európa meghajlott előtte, — *egy* nemzet kivételével, mely a szabadság iskolájában nevedett, mely nem hajlott előtte; s e nemzet a francia császár diadalai közepette a francia tengeri hatalmat Trafalgarnál megsemmisítette.

De a dölőfős császár e borzasztó veszteséget ignorálta. Hogy Villeneuve tengernagy a trafalgari csata után, mert becsületét legázolták, öngyilkos kézzel életének véget vetett, az Bonapartét legkevésebbé sem bántotta. Ő ennek daczára győzött Austerlitznél és Jenánál.

De dicsősége magasságán, oly hadjáratok után, melyekben rendkívüli hadi talentuma ragyogott, — Napoleon megmutatta a világnak, mennyire veszté el fejét, s mennyire nem tudott semmit az államok

politikai s gazdasági követelményeiről. Ezt főleg az úgy nevezett berlini decretum bizonyítja, melynek értelmében az angol s gyarmati czikkek behozatala a continensen eltiltatott s az ily árúk készlete elégtetett.

De a francia nép s a császár környezete, mely nagy részt volt forradalmárokból s királygyilkosokból állott, annyira süllyedt volt, hogy habár sokan tisztán látták, hogy ily zsarnok s esztelen rendszabályok valamint keresztül nem vihetők, úgy előbbutóbb a császár bukását is fogják magok után vonni — senki se merte őt e veszélyekre figyelmeztetni. Nincs szerencsétlenebb állapot, mint az, midőn a kritika tilos és senki se meri e tilalmat megszegni.

Ha igaz, hogy politikát csak a történelemből lehet tanulni, melyben az állambölcsészet nagy igazságai visszatükröződnek, — úgy ezen szempontból is kevés irodalmi mű van, melyet oly melegen lehet ajánlani, mint Lanfrey munkáját I. Napoleonról.

AZ 1848-DIKI TÖRVÉNYEK
KÖZGAZDASÁGI MOMENTUMAIRÓL.

FELOLVASTATOTT A M. T. AKAD. 1867. MÁRCZ. 4. ÜLÉSÉBEN.

A XVIII. század, minden tévedései mellett, az emberiség fejlődésében nagyszerű korszakot alkot. A mit az európai kontinensen egyenlőségből és szabadságból bírunk, a reformáció hatásán kívül, a XVIII. század szellemi mozgalmának köszönhetjük. Az irodalomnak ez időben intensivebb hatása volt, mint valaha; az emberek nem csak időtöltésül olvastak, hanem egyszersmind a könyvekben foglalt tanok által az életben is vezéreltették magukat. Innen van, hogy az egész társadalmat s államot, elvontan a történelmi fejlődéstől, a tiszta szellem követelményei szerint vélték átídomíthatni.

E felfogás kiterjedett a társadalom minden rétegére; de az alkalmazásban mindenki saját társadalmi állására és érdekeire volt tekintettel.

Ennélfogva Katalin, az orosz cárnő, másképp alkalmazta a XVIII. század tanait, mint Robespierre, másképp József császár, mint Bailly vagy Condorcet.

József császár szintén a XVIII. század szellemében reformálta államait. Szakított a múlttal és alkotásai épen ezért nem vertek gyökeret. Eltűnt vele Magyarországon is, a mit tett; de a szellem, melyben működött, nem tűnt el egészen.

Sokan lesznek köztünk, kik ifjúságukban a josephinus felvilágosodásról hallottak beszélni; az 1791-ki országgyűlés s az annak folytán keletkezett országgyűlési operatumok magukon viselik e felvilágosodás nyomait. Ha e szellem később el nem tűnik, Magyarországon a középkori állapotok reformja lépésről-lépésre előhaladott volna. De a remülés a francia forradalom kicsapongásaitól, a francia háborúk, főleg pedig Ferencz császár byzantinus természetű absolutismusa, ki azt vélte, hogy az emberi szellemet petrifikálni lehet, megakasztották a természetszerű fejlődést. — Széchenyinek kellett köztünk megjelenie, hogy a reform műve megindúlhasson. És ha az ifjabb nemzedék az ő zászlaját nem követi s az 1848-ki mozgalom Bécsig s Pestig nem terjed, ma is vitatnók még az örök váltságot és az adómentességet és mindazon abnormis institutiókat, melyek, mint a középkor romjai, egészen 1848-ig hazánkban léteztek.

Az 1848-ki törvények új korszakot nyitnak meg hazánkban, nem csak közjogilag, hanem — a mi eddig kevésbé volt méltatva — közgazdasági tekintetben is. S épen ebben áll főbb, mert maradandóbb

jelentőségük. Az 1848-ki törvények megoldották a reform belkérdéseit — a külkérdések megoldását reánk hagyták, hogy számunkra is maradjon egy nagy mű alkotása. — E törvények egész összességükben közgazdasági viszonyainkra ép oly nagy hatást gyakoroltak, mint politikai viszonyainkra, — mert elmozdították a gazdasági fejlődés akadályait, emancipálták a népet s letették azon alapokat, melyeken egy erős középosztály fejlődhetik, mely kiválólág a modern kultúra előmozdítója. Az 1848-ki törvények közgazdasági tekintetben rendelkeznek, különösen: az urbéri terhek megszüntetéséről, az ösiségről, az adóról, a közlekedésekről, a hitelintézetről, s közgazdasági ügyeink vezetésére felállították a földművelés, ipar s kereskedés, valamint a közmunka s a közlekedések miniszteriumait. De mind ezen üdvös intézkedéseket azon balsors érte, hogy nem azok, a kik a törvényeket hozták, hajthatták azokat végre, s nem azon szellemben, melyben hoztattak, s hogy nem élvezhettük a békét, mely e törvények valódi áldását eláraszthatta volna.

Ez utóbbi állításom megvilágítására számos példát idézhetek. Így az urbéri kárpótlás, melyre a centralisticus bureaucratia oly igen büszke, igaz, hogy nagy mechanikus munka, de azt a végrehajtásban úgy valósították, hogy a jogosultak nem kapták meg a vesztett urbériségek teljes értékét, mert oly papírosokkal fizettettek, melyeknél 30—35 száztólit

vesztettek, míg önmaguk adópótlékok útján e papirosok teljes értékétől fizetik a kamatot s a teljes értéket törlesztik. Nagy hiba volt általán, hogy e pénzügyi műtétet törlesztéssel kötötték össze, mert így az egész teher a mostani nemzedékre hárul. Az ösiség eltörlését csak futólag érintem, mert az inkább a magánjog köréhez tartozik. Az adók kivetésénél nem politikai vagy közgazdasági, de egyedül fiskális érdekek voltak az irányadók. Aránytalanul megadóztatták a földbirtokot, s behozták a szerfelett magas s gazdasági kifejlődésünkkel arányban nem álló indirekt adókat, mert a burokratia hite szerint csak adóztatni kell az embereket, s majd dolgoznak, iparkodnak s haladnak, mint némely pædagogok nézete szerint csak verni kell a gyermeket, hogy művelődjék. Ez eljárás aztán meg is termette gyümölcseit. 1854—55-ben a krimi háború, a bankjegyek depreciációja, s főleg a nyugoti Európában volt rosz termések folytán keletkezett nagy gabonakivitel rövid időre képessé tette a földbirtokost a nagy adók fizetésére. De ez csak rövid ideig tartott. A kivitel megszűnt, a gabona ára 100 perczenttel alább szállt, ehhez járultak a rosz termések, — s a köznyomor ijesztő arányokban nyilvánul, s a nagy adóhátralékok, a földbirtok bírói elárvereztetése, a földbirtok értékének s a haszonbérnek csökkenése, — hangosan szóló bizonyítékok a rendszer káros voltáról. S a rendszer politikájához tartozott az is, hogy a föld-

hitelintézetek alakulását nem hogy előmozdította volna, de gátolta. A közlekedési eszközök — illetőleg vasútak — dolgában a legutóbbi 18 évben előhaladás történt, de ennek is meg van a maga sötét árnyoldala. Oly rendszert követtek, melynél fogva a szállítás szerfölött drága s több vonalak is, melyek kereskedésünkre igen lényegesek, egyenesen háttérbe szorítottak. A legnagyobb rendszabály a közbenső vámvonall megszüntetése volt, de ez sem tette azon hatást, melyet rendes állapotok közt szükségképen szült volna.

Mind e jelenségekkel szemközt most, midőn önrendelkezési jogunkat ismét visszanyertük, a teendőknek — s a helyrehozandóknak — hosszú sora áll előttünk s különösen a magyar miniszterium előtt, melynek kötelessége az ügyek vezetése által nem csak a múlt sebeit orvosolni, de a jövőre is a biztos fejlődés útját megállapítani.

Ma, hosszú küzdelmek után, egy nagy átalakulás előestéjén állunk, melynél a közgazdasági érdekek ép oly szerepet fognak játszani, mint a politikai kérdések. Az 1848-diki törvények kiegészítette életbe fognak lépni, mert a közös ügyek szabályozása nem más, mint e törvények kiegészítése. Mi legyen közgazdasági érdekeinkre nézve a mi programunk; — azt e törvények szelleme s a létező állapotok s a tények ki fogják jelölni, — s e programm keresztülvitelére törvényhozásunkon kívül a pénz-

ügyi, a kereskedelmi s közlekedési ügy miniszteriumai leendnek hivatva. Nem tartozom azokhoz, kik lehetlenségeket követelnek vagy várnak, — a mi tizen-nyolcz év alatt annyira elrontatott, azt varázsszesszövel nem lehet jóvá tenni.

Adórendszerünk rögtöni átalakítása túlhaladja az emberi erőt. — Ez csak lassan fog történhetni, — de az adó igazságos kivetése, a kezelés egyszerűsítése, főkép az indirekt adóknál, rövid idő alatt is üdvös eredményeket szülhet; nevelheti a jövedelmet. Bölcs mérséklet a pénzvviszonyok rendezésében nemcsak a pénzpiacz, némely pénzintézetek, hanem az összes gazdasági érdekek figyelembe vételével, meghozhat bizonyos állandóságot a pénzvviszonyokban s csökkenteni fogja a folytonos s vagyonunkat pusztító ingadozást, s ha a külpolitikánál a monarchia gazdasági viszonyai s a pénzügy állapota kellő figyelembe vétetnek, — csökkenteni fognak az állam szükségéi s javulni fog az állam s az industria hitele. A pénzügyminisztereknek innen s túl a Lajtán hivatva kell lenniök nemcsak arra, hogy a kül- s a hadügyminisztereknek pénztárnokai legyenek s utalványaikat fizessék, hanem hogy szavuk a külügyi politikára s hadügyre döntő hatással bírjon. — Az örökös béke mindenkor utópia fog maradni, de ne legyen szabad könnyelműen a békét kockáztatni, — mert a háborúk s a folytonos belagitatio a népek jóllétét és szabadságát tönkre teszik. — Oly állam-

ban, minőt korunk szükségei s eszméi követelnek, a pénzügyminiszternek a kormány első emberének kell lenni. De államunkban nemcsak takarékoskodni kell, — kell egyszersmind termelni is, — hogy pedig termelhessünk, kell, hogy termelésünket értékesíthessük. Egész figyelmünket azonnal a közlekedési eszközökre kell fordítanunk, — kell vaspályákat építenünk, kell útakról gondoskodnunk, — kell folyóinkat szabályoznunk s hajózhatókká tennünk s kontinentális éghajlatunk mellett vizeinket gazdasági czélokra felhasználnunk. Nagy munka az, mely sok időt és nagy pénzerőt igényel, de épen azért meg kell tenni időveszteség nélkül az előkészületeket.

Földművelés- s közmunkaminisztereinknek feladata leendő szakértők által, kiknek kellő tapasztalataik vannak, részletes terveket készíttetni: miként lehetne alföldi rónaságainkon a vizeket felfogni s öntözésre használni. Oly munka az, melyet nem darabonként, egy vagy más vidék előnyére, hanem az egész alföld érdekeinek figyelembe vételével kell megtéetni.

Kereskedelmi miniszterünk további feladata leendő a lajtántúli országok kereskedelmi miniszterével egyetértőleg oly vámszabályzat megállapítása s oly kereskedelmi szerződések kötése, melyek kivitelezését emelendik, számunkra új piacokat nyitandnak. Tekintettel kell lenni arra, hogy a kereskedés

nem lehet egyoldalú, hogy kivitel lehetetlen, hol bevitel nincs. — De a magyar kereskedelmi miniszter törvényeink értelmében egyszersmind az ipar érdekeire is felügyel. — Kizárólag agricol országok nem számolhatnak magasabb jóllétre s magasabb műveltségre. Jól tudom én, hogy sem törvények, sem kormányrendeletek által ipart előteremteni nem lehet. A magyar kereskedés és ipar minisztere nem lesz hivatva az állam költségén gyárakat állítani s prohibíciók vagy túlságos védvámok által üvegházi plántákat nevelni, — de hivatva van az ipar fejlődésének akadályokat nem tenni, hanem az akadályokat elhárítani, — a közoktatási miniszterrel egyetértve technikus s kereskedelmi oktatásról gondoskodni, — a socialis téren mutatkozó törekvéseket az ipar előmozdítására elősegíteni, — az ipari állapotokat tanulmányoztatni, — a keletkező iparvállalatokat védeni, — idegeneket, kik az iparvállalatokkal hazánkban foglalkoznak, oltalmazni, — hitel- s pénzintézetek felállítását, melyek az iparnak hitelt nyújtanak s olcsó pénzt szereznek, megkönnyíteni, — szóval neki kell az állam azon közegének lenni, mely az ipar érdekeit képviseli s előmozdítja.

De a kereskedés és ipar miniszterére van bízva földművelésünk, nemzeti gazdaságunk ezen legfontosabb ága is. Teendőihez fog tartozni oda hatni, hogy földművelődésünk ne terheltessék aránytalanul, hogy a mezei ipar az indirekt adók által el ne

nyomassék, hogy a földművelési tanintézetek kellő számban állíttassanak fel az ország különböző vidékein. — Hivatva leend főleg az iparra vonatkozólag minden oly törekvést, mely socialis téren földművelésünk emelésére irányul, majd erkölesileg, majd egyenes segélyezés által is előmozdítani.

E feladatok nagy jelentőségét egyenként hangsúlyoznom alig szükséges, mert azt hiszem, mindenki érzi, a ki közállapotainkról valaha gondolkozott s helyzetünk követelményei és szükségaink iránt csak a legcsekélyebb érzékkel bír. Befejezem rövid előadásomat, melynek nem tűzetes programmadása, csak figyelmeztetés s teendőink összegezése volt a célja.

Nagy feladatok megoldására vagyunk hivatva, melyeknél a társadalomnak, valamint az államnak szerepelnie kell. Törekednünk kell, hogy jó legyen a közigazgatás, szigorú és gyors az igazságszolgáltatás, hogy mindenki, a ki arra hivatva van, az állam dolgaira befolyjon, s főleg, hogy az egyéni szabadság, a keresztyén civilisatio e legnemesb terméke, azon éltető lég, melynek körében minden emberi munkásság diszlik és gyarapodik — biztosítva legyen. De mindez még nem felel meg elégségesen a mostani társadalom kellékeinek. *Savoir et pouvoir* — tudomány és vagyon — azon nagy tényezők, melyek egyedül képesek korunk követelményeit kielégíteni. De mondják, hogy a tudomány még nem teszi az

embereket erkölcsösökké, nem termi meg az erős jellemeket, melyek korunkban hiányoznak, s melyekkel egyedül elérhetni nagy vívmányokat; hogy a vagyon a fényűzés túlsapongásaihoz vezet, az embereket elpuhítja, a képzelődést a felcsigázás által megrontja, hogy tudomány és vagyon mellett is el-fajulhatnak a népek, elveszthetik szabadságukat s önállásukat.

De a történelem bizonyítja, hogy a tudomány és vagyon a népek erkölcsiségét nem gyöngíti s ere-jét nem zsibbaszthatja. Hasonlítsuk össze Angliát s Franciaországot a cæsarismus és a demimonde undok szokásai daczára Orosz- vagy Törökországgal, — hasonlítsuk össze Anna királynő s I. György, vagy XIV. és XV. Lajos korszakát a jelennel s a tudomány s vagyonosság előhaladásában csak áldást fogunk láthatni az emberiségre nézve.

A tudomány s a munka, melyeknek gyümölcse a jóllét, mindenkor nemesítik az embert. Hazánkban is tehát oda kell törekedni, hogy az a tudomány s munka által azon fokra emelkedjék, melyen az európai nyugat civilizált országai állanak, mert ezentúl csak ez úton s nem pusztán írott törvények s politikai institutiók által fogja biztosíthatni jövőjét, s mert a gondviselés Magyarország számára nem fog kivételes fejlődési törvényeket alkotni.

A NEMZETI GAZDASÁGNAK RENDSZEREI.

FELOLVASTATOTT A MAGYAR TUD. AKADEMIA KIS GYÜLÉSÉBEN
1841. DECZEMBER 6.

Míg az anyag egyenes ellentétbe helyeztetett a szellemmel, a nemzeti gazdaság tudománya nem létezhetett. Midőn a XVIII. században nemcsak ez ellentét megszűnt, hanem a materialismus is uralkodóvá vált: a nemzeti gazdaság tudománynya lőn; de egyes alkotó részei már kidolgozva valának, midőn a physiocraták, hazájok zavaros állapotja s a dolgozó osztályok szomorú helyzete által rendszerek felállítására buzdítottak, s Ádám Smith, ennek nyomain indulván, de más és nagyobb eredményekhez érkezhén, a nemzeti gazdaság tudományát megállapította.

Ekét iskolát azonban már a mercantil rendszer, sőt a régiek is készítették elő, kik, habár az ipart szabad férfiakhoz illetlennek tarták s anyagi munkákat szolgák által végeztetének s a megvetést a személyekről ezeknek foglalkozásaira is átvivék, — társas viszonyokról értekezhén, a nemzeti gazdaság egyes részeiről szólani el nem mulasztottak. Úgy

Plató az Ádám Smithnek tulajdonított elvet a munkaelosztásról, 2000 évvel előbb mondá ki s taglalá. Xenophon pedig a jövedelmező s nem jövedelmező tőkéket oly világosan határozá meg, mint Say. De mind e töredékeket, melyeket a régiektől a közép s újabb korból bírunk, s melyekből végtére egy egésznek kellett válnia, pompás épületnek, mely még jelenleg sincsen befejezve, melynek egyes darabjai még le fognak rontatni, tökéletesbeknek s szilárdabbnak helyt adandók, — e töredékeket a mercantil iskola rakta legelőször egymáshoz, s e töredékek későbbi rendszerezését ő tette lehetővé.

Ez történt a XVII. század második s a XVIII. első felében, az angol navigation act s Colbert igazgatásának idejében. A mercantil rendszer az életből fejlődött ki, nem a tudós szobának üvegházféle gyümölcse; mert e rendszer volt minden hibáival és jelességeivel, a kormányok ipari és kereskedési politikája; az írók azt a törvényekből s a kormányok intézkedéseiből abstrahálták.

E rendszer szerint a nemzeti vagyon pénzben áll, a legrövidebb út tehát egy nemzet meggazdagodására arany és ezüst szerzése; de országokban, hol arany- és ezüstmányák nincsenek, a nemzet birtokában levő arany és ezüstmennyiséget csak úgy szaporíthatni, ha a kivitel a külföldre a bevitelt felülhaladja; a kormányoknak tehát minden intézkedéseiket oda kell irányozniok, hogy külföldi áruk beho-

zatala csökkenjen, a honi természetmények kivitele pedig növekedjék. E szerint leghathatósb szerekeknek a nemzet meggazdagodására tartattak s használtattak: a bevitel korlátozása s a kivitel serkentése. A bevitel súlyos vám által nehezítettett, sőt sok czikkre nézve eltiltatott; a kivitel ellenben serkentett vámviszszafizetési jutalmak, kereskedési egyezkedések által, melyeknél egy nemzet a másikat mindig megcsalni iparkodott, s gyarmatok alapítása által.

Gyári árúk kivitelre legalkalmasabbak lévén, a kormányok a gyárak felállítását minden módon elősegíték s a műipar érdekeinek minden tekintetben a földművelés felett, a külső kereskedésnek a belső felett elsőséget adának. Vizsgálván továbbá, micsoda keresetmódnál gazdagodnak meg legsebesebben az egyesek, s a külső kereskedést e keresetmódnak találván, azt következtették, hogy a külső kereskedés előmozdítása legsebesebben fogja a nemzeti vagyont növelni.

E rendszer, minden hibái mellett, nem érdemli azon ócsárlást, melyet Ádám Smith bálványozói ráhalmoztak, kik állapotokat föltételeznek, melyeket az emberiség vagy soha sem ismert, vagy talán csak századok után fog elérni, s kik az ezen állapotokban talán használható rendszabásokat a jelen nemzedékre akarnák tolni. A mercantil rendszer az új világ fölfedezésének s a nagy birodalmak s több kicsiny statusokra elszakadott nemzetiségek nagy

testekké összeolvadásának eredménye volt. Spanyolhon az amerikai bányák birtokában, az európai statusrendszerben felsőséget nyervén, e hatalom a pénznek tulajdoníttatott; s ámbár Spanyolhon bányáinak daczára s az arany s ezüst kivitelét halálos büntetéssel fenyegető tilalmazások mellett elszegényedék, s ez a kormányokat és népeket meggyőzhette volna arról, hogy a nemzeti vagyon forrása nem bányákban s pénzben keresendő, a kormányok s népek mégis előbbi nézeteiknél maradtak.

De ezen hibás irány mellett egy fontos tekintet járula a mercantil rendszer megállapításához. A nagy monarchiák képezésének idejében a műipar, hajózás és kereskedés városi köztársaságok s városi szövetségek kezeiben lévén, az uralkodók azokat országaikba oly módon törekvének átültetni, hogy a külföldi készítmények behozatalát részint nehezíték, részint eltilták, s a külföldi gyárosokat s kereskedőket letelepedésre s tőkéknek áthozatalára csábíták.

A mercantil rendszer jelességei: hogy elismeri a tulajdon gyári erő jelentékenységet, hatását a földművelésre, kereskedésre, hatalomra s polgárosodásra, hogy a nemzetiség szempontjából indul ki, s hogy ennél fogva a nemzeti érdekekre s viszonyokra mindig tekintettel van. Hibái pedig: hogy a nemzetek iparkifejlődésének külön stadiumait fel nem fogá s gyári erőt mindenütt s mindenkor vélt életre hozhatni, mi által a földművelés kifejlődését gátolá;

hogy a vámokon alapuló ótalmat a földművelésre terjeszté ki, míg a földművelés a dolog természete által külföldi concurrentia ellen ótalmaztatik; hogy a gyáraknak a földművelés kárával kedvez a nyers anyagok kivitelének tilalmazása által; hogy kifejlett gyári erővel bíró nemzeteket a kereskedés szabaddá tételére nem int; hogy végtére nem ótalmaz, hanem tilalmaz és egyedáruságokat enged.

A reactio e rendszer ellen a physiokraták iskoláját szülé. Az országlás (regence) idejében véghezvitt Lawféle hitelmíveletek sietteték leginkább ez ellenhatást. A status adóssága XIV. Lajos halála után 3 milliárdnál többet tett; a bukás azért elmelőlözhetetlennek tartatott. Lawez időbenjőve Franciaországba, s e skót kalandor phantasticus hitelmívelleti terveivel, valamint hazájában, úgy más kormányoktól is visszautasítottván, az orleansi herczegben talált pártolóra; s ime, e két férfiú hitelmíveleteket vittek véghez, melyek lehetőségén a legtúlzóbb képzelet is kételkednék, ha tényleg meg nem történtek volna. Law e nézetből indult ki: hogy a pénznek magában értéke nincsen, s hogy csak más értékek képviselője, úgy, hogy egy darab réz vagy papiros csak úgy képviselhet értékeket, mint az arany vagy ezüst. E hibás nézetből természetesen következik, hogy oly országban, hol csak arany és ezüstpénz kering, vagyont papirospénzzel szaporítani lehet. — Law nem tudá, hogy a papirpénz, mely igazi értékeken nem

alapul, az aranyt és ezüstöt ki fogja zárni a kerin-
gésből, s hogy szükségesen túl kibocsátva, becsét el
fogja veszteni, hogy hatása nem leend más, mint az
áraknak növekedése s kimondhatatlan zavar a vásár
s birtok viszonyaiban.

De eszméinek főiránya, a statusadósság amor-
tisatiója volt, mely erőszakos rendszabások által
már két milliárdra leszállított; de a kormány ez
összeg kamatját sem volt képes fizetni, s Lawnak
egy bank felállítására adott engedményt.

A bank alapja hat millió livres, s hatása igen
jótékony vala. Jegyei minden közpénztárban elfo-
gadtattak s kész pénzzel beváltattak, úgy, hogy mű-
ködései annyira növekedének, hogy 50 millió bank-
jegyeket bocsáthatott ki. De mindez a financier vá-
gyait ki nem elégíté. Ő megnyerte a nyugotindiai
kereskedés társaságának privilegiumát is, s e társa-
ságot összekötve bankjával 200.000 részvényt bocsá-
tott ki. Az 500 livresnyi részvény egy negyede
pengőpénzben, a többi három negyed statuspapirok-
ban (billets d'état), melyeknek értéke már akkor
nagy csökkenést szenvedett, volt fizetendő. A kor-
mány az ez úton bejött statuspapiroktól 4 száztóli
kamat rendes fizetésére lekötelezé magát; s e körül-
mény s a dúsképzeletű remények, melyeket a rész-
vényesek a vállalat sikerüléséről magoknak képeze-
nek, a statuspapirosok keletét emelék, s Law iránt
határtalan bizodalmat gerjesztének a nemzetben.

A kormány ez alatt, azaz 1718-ban, Law bankját királyi bankká tévé, a részesek tőkét visszafizetvén s bankjegyeket mindig nagyobb mennyiségben kibocsátván, míg értékek csökkenni kezdett.

E baj orvoslására, a statusadósságok további amortisatiója végett, a bank új kereskedési vállalatokba, a közönséget új reményekkel éltetendőkre bocsátkozott s új részvények kibocsátását határozta el, melyek értéke az egész statusadósság összegével fölérend. E részvényeket az országló, alapnélküli papirospénzével szerzé meg; a papirospénz ez összegét a banktól vette kölcsön, hogy statusadósságot fizethessen, a részvényeket pedig ismét eladta, hogy az érték bevett papirospénzt amortizálja. E részvényözön a nyereszkesedésnek tágas tért nyitott, s a minden részvény utáni 200 livresnyi osztaléknak ígérete s a mesés szerencse, melylyel néhány speculans kevés nap alatt roppant vagyont szerzének, a reményeket még merészebbekké tévék. Lázás szomjuság gazdagság után kábítá el az egész népet; s a földbirtokos, ki elégedetlen volt földjeinek szerény jövedelmével, jószágát eladá, réteit és erdeit részvényekért kicserélé. Ugyanezt tévék a házbirtokosok, a kereskedők, a gyárosok. A részvények kelete ötször, sőt tízszer nagyobbra nőtt a nominalis értéknél.

Thiers Lawról szóló értekezésében írja egy senálról, hogy részvények eladásával lévén megbízva, két napra eltűnt. A tulajdonos részvényeit már el-

lopottaknak hitte, midőn a sensal megjelenvén, értékét lefizette, s neki kimutatta, hogy e két nap alatt az eladott részvényeknél a maga részére egy milliót nyert. — Law működésének e legfényesebb időszakában a részvények birtokosainak egy része, kik a crisist sebes léptekkel közeledni látták, tudván, hogy mindazon vállalatok, melyektől olyan tulzó osztalék ígértetett, csupa szemfényvesztések, csakis magokat törekedtek biztosítani, s ingatlan javakat s reálításokat szerzének. A vásárnak e részvényekkel való elhalmozása értékcsökkenést okozta s a bizodalmat e részvények jövedelmezése iránt megingatá. A volt statushitelezők, kiket az országló papirospénzzel kifizetett, részvényeket már nem akartak venni, s papirospénzökkel beváltás végett a bankra rohantak. A bank nem lévén képes jegyeit beváltani, fenntartására a legerőszakosb rendszabások hozattak gyakorlatba.

A kormány pengő pénz iránt a legnagyobb megvetést színlelvén, kivitelét parancsolá, s a papirospénz értékét száztóli öttel a pengő pénz felébe emelé, végre pedig 500 livresnél nagyobb összeget pengő pénzben a házban tartani, aranyat s ezüstöt más alakban bírni megtiltott, s a házak átkutatása e végett rendeltetvén, e rendszabások látványokat idéztek elő, melyeknek ismétlését csak a forradalmi terrorismus idejében találhatni. A bank 505 nap alatt 2235 milliót bocsátott ki jegyekben, minél fogva a

pengőpénz mind eltűnt s az árak rettentő magasra növekedtek. A kormány nem lévén képes a papirospénzt visszaváltani, nominális értékét a felére szálítá le.

E parancsolatát ugyan hat nap mulva visszavonta, de a papirospénz értéke már annyira leszállt volt, hogy a kiknek papirospénzök volt, megelégedve valának, ha nominális értékének 50-dét, sőt századát kaphatták a kormánytól.

Law hitelrendszere a pillanatnyi s általánosnak látszó jóllét után általános bukást, a munka megszüntetését, drágaságot s nyomort hagyott maga után; a gyárak, melyekre már XIV. Lajos háborúi és a protestánsok száműzetése halálos csapást mértek, a papirospénz crise következtében egészen lenyomattak. A szép Frankhon telve volt romokkal s csak az, ki földbirtokát megtartá, vagy speculatiók által nyert vagyonával földbirtokot szerzett, menekedhetett meg e viharból hajótörés nélkül. És így mi sem volt természetesebb azon nézetnél, hogy jövőre csak a földművelésben kereshetni boldogulást.

De mily szomorú állapotban vala a földművelés! A földbirtok nagyobb része a papság s nemeség kezeiben volt, mely udvari kegyek vadászatát, a nép megvetését és elnyomását hívatásának nézte; a néptömeg szolgaság- és butaságban tespedett s szellemi s anyagi segédeszközök hiányában a földművelést nem javíthatta; azonfölül roppant statusterhek

vállára vették irgalmatlanul, mert hiszen a nemes-ség s papság adómentes volt.

E viszonyok közt a nemzeti gazdaság egy új rendszere jöve létre, melytől e bajok orvoslását forradalom nélkül reményelték. Ez vala a physiokraták rendszere s főelvei következők: a vagyon forrása nem a kereskedés, mert ez a természetényeket s a műipar czikkeit csak egy helyről a másikra szállítja; de a műipar sem, mert ez a természetényeknek csak új alakot ad, miután mennyiségöket nem szaporítja s a műipar által nevelt értékök nem tesz többet, mint a mennyit átalakulások ideje alatt a műiparúzők által fölemésztett természetények érnek. A föld tehát a vagyon egyetlen forrása, mert többet természet, mint a mennyit művelése fölemeszt. E maradványt, a természetésnek e többletét az emésztés felett, nevezték tiszta jövedelemnek s tartották a nemzeti vagyon egyetlen valódi nevedésének. Ebből következik, hogy csak a földművelés természetző foglalkozás, a többi mind terméketlen (improductiv). A tiszta jövedelem csupán a földbirtokosokat illeti s a földbirtok az egyetlen vagyon, melyre a status adót vethet; azért a physiokraták iskolája minden másnemű adót megszüntetni kívánt. A műiparosztály mint terméketlen, nem fizethet adót; de egyszersemind nem igényelhet iparótalmat; a vámoknak tehát meg kell szünniök s a kereskedésnek szabadnak lennie.

E rendszer legnagyobb hibái: a nemzetiségek általános elmellőzése, azon hig cosmopolitismus, mely nagy nemzeteknél, milyenek az angolok s a francziák, soha sem hathatott az életbe, a németeket ellenben mindeddig politikai s kereskedési tekintetben a külföld martalékává tevő; továbbá a tulajdon gyári erő fontosságának félreismerése. De e hibák az ipar- s a Smith rendszerével közösek.

E fonák nézet, hogy a műipar terméketlen foglalkozás s nem vonathatik adó alá, a physiokraták kizáró tulajdona s mai időben megczáfolásra sem méltó. De a gallomania boldogult korában, a bádeni markgróf, Károly Fridrik megkísérlé a physiokraták adórendszerét; a siker azonban várákozásának oly kevéssé felelt meg, hogy rövid idő múlva a régi adórendszerhez visszatért. — Mindazáltal e rendszernek Franciaországra nézve nagy érdeme van, mert habár álokoskodásokkal, de nagy elvekért harczott. A földművelést a vagyon egyetlen forrásának állítván, további kifejlődése végett a feudális bilincsek megszüntetését sürgeté, s az adót kizárólag a földbirtokra vetvén, a nemesség és papság adómentességének véget akart vetni.

A mercantil rendszer az életből abstraháltatott, a physiokratáké ellenben a priori állíttatott fel s követői arra törekedtek, hogy a kormányok azt a gyakorlatba átvigyük. E rendszer megalapítója Quesnőy s legjelesebb tanítványainak egyike Tur-

got vala, ki XVI. Lajos alatt minister lévén, e tant életbe léptette s harczra kelt a mult századok előitéleteivel, melyek, még az ő iskolája hibáihoz mérve is, káros előitéletek valának. Nagyszerű vala e férfu munkálkodása; de tévedése is nagy vala; mert minden rosszat egy csapással akart kiirtani. Minden nehézség daczára a lelkes miniszternek mégis sikerült az utak csinálásának költségeit, melyek mint nálunk a népet terhelték, minden osztályra elosztani s a gabona kivitelének tilalmát egy tartományból a másikba, meg a czéheket s más egyedáruságokat eltörölni. De a megsértett érdekek felzúdultak ellene, s a király, habár gyakran mondá, hogy csak ő maga s Turgot szeretik a népet, nem tarthatta őt hivatalában. Turgot lelépett a miniszteri székről, rendelkezései visszavonattak s a vulkáni tűz, mely fölött az udvar s a kiváltságos osztályok könnyelműen lépdeltek, még dühösebben zugott, míg végre a kráter kitört s mindent vészbe borított.

1776-ban a nemzeti gazdaság tudományának új időszaka nyílik, Ádám Smith *The wealth of nations* című munkájával. Smith szerint a munka a gazdaság forrása s a nemzet annál gazdagabb, minél több fogyasztásra szükséges vagy más nemzetekkel való kicserélésre alkalmas tárgyakat termeszt. Csak az hasznos, a minek csereértéke van s a nemzeti vagyon a csereértékek összeségében áll. A munkafelosztás megkönnyíti a termesztést s szaporítja a ter-

mesztményeket; a munkafelosztás lehetősége s ki-
fejlődése a vásár terjedelmétől függvén, a kereske-
désnek szabadnak kell lenni. Minthogy pedig az ön-
érdek a vállalkozókat s munkásokat a legjövedelme-
zőbb foglalatossághoz vezeti, Smith a kormányokat
a nemzeti gazdaságba minden beavatkozástól el-
tiltja; csereértéke pedig csak anyagi tárgyakkal lé-
vén, a glasgowi professzor önmagát s társait, vala-
mint az ügyvédek, orvosok, állami tisztviselőket,
művészeket, papokat a terméketlen osztályba so-
rozza, s egy tollvonással a szellemi életre kárhóztató
ítéletet mond.

Smith e hibák mellett halhatatlan érdemeket
szerzett magának e tudomány körül; ő hozta be az
analysist a nemzeti gazdaság tudományába, s egyes
részeit, — minők a természet törvényei, a tőkék
működései, a pénz s hitel hatása, — mesterileg ki-
dolgozta, úgy, hogy a ki e tudománnyal foglalko-
zik, az ő munkáját nem mellőzheti.

Smith legismeretesb tanítványa Jean B. Say, ki
Smith nézeteinek rendszerbe foglalása s csekély mó-
dosítása által, Smith tanát leginkább terjeszté
Európában. Iratai semmi újat s eredetit nem foglal-
nak magokban, modora pedig Smith eszméinek ella-
posítása s a legvilágosb dolgok hosszadalmas tagla-
lása, — oly modor, mely a nemzeti gazdaság tudo-
mányát kell hogy ízetlenné tegye. Kevés író van, ki
oly csekély alapos igénynyel oly hírt és tekintélyt

nyert, mint Say. Smith legnevezetesebb angol tanítványai pedig, Mill, Riccardo és Macculloch, kik a tudományt lényegében szintén nem mozdíták elő, csak Smith anyagát rendszeresíték s egyes tévedéseit, de csak rendszere határai közt megigazíták, sőt metafizikai elménczkedésekbe esvén, a tudományt csak homályosbba tévék. Smith tana az utolsó évtizedig oly korlátlan hatalmat gyakorolt a szellemek fölött, hogy a ki tőle eltérni merészelt, obscuransnak vagy haszontalan ábrándozónak híreszteltetett el. De jelenleg három külön táborból ostromoltatván, a híres rendszer le fog dőlni, helyét másnak átadandó.

Sismondi és Bargemont de Neuville s mások, kik a pauperismus s gyári munkások szomorú helyzetét s a földbirtok viszonyait, főkép Olaszthonban, Angliában s Irlandban, hol a földművelő nép részint tettelegesen, részint törvények által a földbirtokból ki van zárva, szem előtt tartják, megmutatták a korlátlan concurrentia rossz következményeit, az individualismus uralmának vészes irányát, melynél fogva, a gazdagság halmozásánál, a szegényebb osztályokat napról-napra rosszabb sors fenyegeti, s az ember és nemzet a nemzeti vagyonnak alárendeltetik. Hála e férfiaknak, hogy anyagi kifejlődésére oly büszke korunknak e sebeket megmutatták; de orvoslásukra alkalmas szerekről is kellett vala gondoskodni. Sismondi e feladatot másokra hagyá, Bargemont pedig a történeteket meg nem történtekké

akarja tenni s e bajok orvoslására a hübért, cézárak s az egyházi hatalom felélesztését ajánlja. Fonák nézet, mintha a múlt századokat vissza lehetne idézni, a középkori eszméknek új életerőt adni!

Ez évben jelent meg Listnek *Das nationale System der politischen Oeconomie* című munkája. E könyv a nemzeti gazdaság tudományában korszakot fog képezni, s a Smith-féle előítéletek s veszedelmes tévedések kiküszöböléséhez legtöbbet fog járulni. A megjelent első kötet leginkább kereskedési politikával foglalkozik, s e szerint ítélve rendszerének fővonásai következők: a politikai gazdaságnak tanait a nemzetközi (international) kereskedelemre nézve a tapasztalásból kell meríteni s rendszabályait minden külön nemzet jelen szükségéhez és sajátos állapotához alkalmaztatni, a nélkül azonban, hogy az emberiség s a jövő követeléseit félreismernők. A politikai gazdaságnak tehát a philosophián, politikán s történeten kell alapulnia. A philosophia, a jövő s az emberiség érdekében a nemzetnek szellemi s anyagi tekintetben mind nagyobb közeledését követeli. A politika minden külön nemzet érdekében biztosítékot nyújt önállására s önfentartására s külön rendszabályokat alkot műveltségének, jóllétének s hatalmának növekedésére s társadalmi állapotainak kifejlődésére. A történet pedig azt tanítja, hogy az emberek szellemi s anyagi jólléte politikai egységekkel s kereskedelmi összeköttetésekkel

terjedelmével növekszik; de helybenhagyja egyszerűs mind a jelennek s a nemzetiségnek követeléseit, tanúsítván, hogy az oly nemzetek, melyek mindekelőtt saját műveltségök s hatalmuk gyarapodását nem vevék figyelembe, elenyésztek, s hogy a korlátlan kereskedelem sokkal kifejtettebb s műveltebb nemzetekkel, minden nemzetség kifejlődése első stadiumaiban kedvezőleg hatott; de hogy a műveltség bizonyos fokát elérvén csak a nemzetközi kereskedelem korlátozása által emelkedhetett magas kiképzésre és a nemzeti vagyon s ipar azon polczára, melyen a kifejtettebb nemzetek állanak.

Az egyének boldogságának előmozdítására leg-hathatós eszköz: az *egyéni erők egyesülése* közös célokra. Az egyének lehetőleg legnagyobb egyesülése korunkban az állam és a nemzet; a képzelhető legnagyobb egyesülés az emberiség, s maga a természet inti az embert ez egyesülésre az éghajlat, a föld s természetményeinek különbsége s a kivándorlások szüksége által.

A nemzetközi kereskedelem a polgárosodásnak s nemzeti jóllétnek leghatalmasabb fejlesztője; de a nemzeteknek e révén eszközölt egyesülése mind eddig igen tökéletlen, mert háborúk és egyes nemzetek önös rendszabályai folyton félbeszakítják. A ki csak az utolsó hónapok történeteit figyelemmel követé, meggyőződhetett, hogy a nemzeti önösség jelenleg éppen olyan nagy, mint volt valaha. Hogy tehát a tudo-

mánynak a nemzetek gazdasági viszonyaira praktikus hatása lehessen, ez állapotokat nem ignorálhatja, mint Ádám Smith iskolája, mely az örök béke hypotheziséből indul ki. Valamely nemzet háboruk által önállását, szabadságát, jóllétét vesztheti el; más nemzetek önös rendszabályai által gazdasági tökéletesedésében megzavartatik, s azért minden törekvéseit nemzetiségének fenntartására, képzésére s más nemzetektől való függetlenségére, gazdasági tekintetben is, kell irányoznia. A nemzetek hatalma s politikai kiképzése gazdasági állapotjoktól tételeztetik fel leginkább. A nemzetek gazdasági állapotának több kifejlődési stadiumai vannak: a nomád élet, földművelés, földművelés és műipar, végtére földművelés, műipar s kereskedelem. Nézzünk körül s megfogunk győződni, hogy nemzetek, melyek földművelés mellett gyárat bírnak, külső kereskedést és hajózást üznek, polgárosodottabbak s hatalmasabbak, gazdagabbak s műveltebbek a csupán földművelő nemzeteknél. A gyárak pedig a benső s külső kereskedelemnek, s a tökéletesb földművelésnek alapjai, s következőleg a politikai hatalom és polgárisodás emeltyűi. Minden nemzetnek tehát arra kell törekednie, hogy gazdasági állapota kifejlődésének alantabb fokáról magasabb fokra lépjen. A földművelő nemzetek átmenetele, a földművelést, gyáripart és kereskedést üző nemzetek osztályába, szabad kereskedelem s a *lasser faire* politikája mellett, a törvényhozás segéd-

kezése nélkül csak akkor volna létesíthető, ha a gazdasági kifejlődés processusa a gyáriparnak s keresésnek üzésre alkalmas minden nemzetnél ugyanazon időben történt volna, ha a nemzetek a műveltség és gazdasági kifejlődés ugyanazon fokán állának, s ha a nemzetek e tekintetben egymásnak háboruk s vámrendszerek által semmi akadályokat sem tennének. De mivel egyes nemzetek, kedvező viszonyok által segítve, a többieket felülhaladák s sokat jobban s olcsóbban készítenek, a hátramaradt nemzetek szabad kereskedés mellett ipari erőre soha sem tehetnének szert, gazdasági tekintetben más nemzeteknek örökké alárendelve maradnának. Hogy pedig az ilyenmű alárendelés politikai alárendeléssé fajulhat el, azt több esetből láthatni. Innen következik a vám szükségessége, mely azonban csak addig igazolható, míg pusztá financz eszközzé nem aljásíttatik, s a nemzetet gazdasági kifejlődésében nem hátráltatja.

Minden nemzetnek tehát nemcsak a csereértékeket kell szaporítania, hanem a termeszto erőket is kifejtenie; a nemzeti gazdaság tudománya pedig nemcsak azon törvények rendszere, melyek szerint Smith értelmében csak a csereértékek összege előállíttatik, elosztatik s fogyasztatik; hanem e tudománynak tanítania kell, hogy a termeszto erőket mikép lehessen ébresztteni s mikép fejlesztteni, hogy a nemzet gazdaggá, műveltté s hatalmassá legyen.

A mérsékelt éghajlat népei gyári erő előidézésére általában alkalmasak. Egy nemzet, melynek hona természetes segédforrásokkal bir, a hatalom, polgárosodás és jóllét legjutalmazóbb forrásait használatlanul hagyná, ha gyárak és kereskedés után nem törekednék, mihelyt az arra szükséges gazdasági, szellemi s társadalmi eszközökkel el van látva. Ilyen eszközök: meglehetősen kifejtett földművelés, egyéni műveltség, institutiók s törvények, melyek a tulajdont s személyes szabadságot biztosítják s a lelki erők kifejlődését meg nem gátolják. A vámrendszer az egyetlen mód, melylyel egy nemzetet gazdasági kifejlődésének szabályozása által előmozdíthatni; de itt is a nemzet ipari erejének nevelése legyen az az elv, mely zsinórmértékül szolgáljon. Az értelmiség s műveltség alsó fokán álló s terjedelméhez s termékenységéhez mérve gyér népességű osztály, gazdasági kifejlődését s jóllétét, főleg a művelt s gazdag nemzetekkel folytatott szabad kereskedés mozdítja elő. Ily nemzeteknél a gyári erő ébresztése a vámrendszer által, csak a nemzet kárára válhatik; oly nemzetek, mint az angol, melyek a műiparban elsőséget nyertek más nemzetek felett, ezt szintén csak szabad kereskedés által tarthatják fenn leginkább.

A védvám által okozott veszteség csak értékekben, a nyereség pedig a termeszto erok gyarapodasaban áll; úgy hogy ez utóbbi a nemzetet a veszteségének százszoros pótlására képesíti. E veszteség

csak az industrialis nevelés költsége, s nem is terheli a földművelőt, mert gyárak felállítása által a népesség szaporodván, a természetények vására, a föld értéke s jövedelme növekedik és későbbben a gyári czikkek ára is csökkenni fog. Ellenben ha egy nemzet, mely a földművelés kifejlődésének magasabb fokán áll, gyári erőt nem alkalmaz s ki sem fejt, az el fog törpülni, mert a szaporodott népesség, mely gyárakban foglalkozást találna, a földművelésnél kénytelen lévén maradni, a nemzet tetemes kárára a földbirtok végetlen eldarabolását s a kis gazdaságot (mint Irlandban) fogja eredményezni.

Ha List elveit hazánkra alkalmazni akarjuk, mindenekelőtt e kérdés merül fel: Vajjon áll-e már hazánka nemzeti gazdaság kifejlődésének azon fokán, hogy gyári erőt ébresztenünk kellene?

Véleményünk szerint, ha nem is igen távol, de egészen még sem vagyunk még e stadiumban, mert:

1. Hazánkban még roppant természeti erők hevernek parlagon, és szegénységünknek nagyrészt csak az az oka, hogy keveset termeszünk.

2. Nincsenek még elegendő tőkéink, s törvényeink mindeddig nem bátorítják a külfödet tőkének ide helyezésére.

3. Hazánk népessége még nem oly nagy, hogy egy részét a földműveléstől elvonhatnók.

4. Institutióink mind eddig a középosztály fel-
lábbadását gátolják; de közel levén ez idő, mikor a
föld szabad lesz, az aviticitás s fiskalitás eltöröltetnek, a
városok rendeztetnek, a megyei visszaélések megszűn-
nek, az igazság kiszolgáltatása gyors és olcsó leend, s
a terhek jogszerűleg minden osztályra eloszolnak, —
mindezek következtében hazánk termeszto ereje s
ipara nőni fog, s akkor termesztményeink vásárát
tágítani kell.

Hazánk fekvésénél s politikai viszonyainknál
fogva, termesztményeink leginkább az ausztriai tarto-
mányokban találhatnak vásárt, mert a birodalomipar
és vámrendszerénél fogva nekünk gyári árukat legin-
kább ott kell vennünk. Legkívánatosb volna tehát a
hazánk s e tartományok közti vámvonálnak megszűn-
tetése. Azonban tudjuk, hogy az ausztriai termeszto
már az ottani adórendszerénél fogva is, a magyar
termesztovel nem concurrálhat, miért is ez enged-
mény kárpótlás nélkül nem történhetnék. Pénzbeli
áldozat még soha sem jövedelmezett jobban, mint
ez jövedelmezni fogna, és pedig mind a két félnek.
A magyar földművelő nagyobb vásárt nyervén, min-
dig többet termesztenő több ausztriai gyári árut is
fog felhasználni, az ausztriai gyárak szaporodni s
többet készíteni fognak, a munkásnak több keresete
s olcsóbb kenyere leend. A földművelő pedig, ha ke-

vesebb buzát is termesztene, kárpótlást nyer a földművelésnek azon ágában, melyet nagy városok körül űznek, mely igen jövedelmező s a gyári osztály szaporodásával nőni fog; ezenkívül pedig minden gyári árut olcsóbban veend. De ha majd egyszer a kifejlődés e fokát elérjük, mikor gyári erőt kell életre hoznunk, — az ausztriai tartományok s a hazánk közti vámvonat megszűnván, hogyan leszünk képesek e serdülő erőt vámrendszer segedelme nélkül ápolni? E kérdésre nehéz volna felelni s a helyzet nem kevésbé nyomasztó volna, ha hazánk és az ausztriai tartományok külön válaszott statusok lennének, külön fejedelmek által kormányozva, ha a béke áldásai s a háboru bajai minket közösen nem érnének. De hazánk az ausztriai birodalom alkotó része lévén, sőt alkotmányával birván, mely ha népszerű alapot nyer, biztosan reménylhetni, nálunk is mint mindenütt az ipar gyarapodására kedvezőleg fog hatni, a gyárak, melyek jelenleg az ausztriai tartományokban öszpontosulva vannak, szét fognak oszolni és a többi tartományokra is ki fognak terjedni s helyzetünk ipar s kereskedelem tekintetében az lesz, melyben a német vámegyesületbe lépett országokat látjuk, s milyen a francia tartományoké lön a közöttök létező vámsorompók ledöntése után. Hogy e két ténynek következménye az illető országokra nézve az ipar s általános jobblét s hatalom növekedése volt, ez axioma.

Említénk még egy harmadik tábort, melyből Smith rendszerét ostromolják, de e tábor bajnokai fegyvereiket nemcsak ezen rendszer, hanem a jelen összes gazdasági viszonyok, sőt a társaság mostani egész organismusa ellen irányozzák. Az újabbkori műipari haladásnak azon szomorú tüneténye, hogy a nemzet összes vagyonának gyarapodásával a munkás osztályok állapota rosszabbult, a mozdonyok ez osztálylyal concurrentiába lépven, — idézé elő a socialismust. Ez iskola a szenvedő munkás osztályok sorsán az eloszlott erők öszpontosítása által akar segíteni. Hogy e szer nagy reményekre jogosít, tanúsítja a tapasztalás; de a socialismus e szert a társasági test minden részeiben működésbe akarván hozni, új vallást, új jogot, új erkölcsöket követel; oly institutiók után törekszik, melyek az emberi természet tökéletes átalakulását föltételezik. E tannak egy új emberi nemre van szüksége, s azért azt az emberi nem, a mint most van, használni soha sem fogja. De mindamellett e rendszer nemleges oldala figyelmet érdemel; ábrándozó, de lelkes tanítványai kimutatták a társaság sebeit, kijelölték az orvosló szert, mások fogják alkalmazni, de mi módon? Ez jelenleg még rejtély, melyet csak a jövő nemzedékek fognak feloldani. Reménylhető, hogy ez utopia hazánkban viszhangra nem fog találni; ohajtandó egyszersmind, hogy a kik házunkban a nemzeti gazdaság tudományát meghonosítani fogják, a meste-

rek szavaira ne esküdjenek. Csak ha a magyar terrenumra állnak, fognak e tudománynak hatást kivívni a nemzeti életre, mert bármily magasztos is a tudomány, mint ilyen ; a főczél mégis az élet, a tudomány csak hathatós eszköz az életnek nemesbítésére.

UTAZÁSI TÖREDÉKEK.

AZ 1839-KI ÁRVÍZKÖNYVBŐL.

Az európai Nyugot a XVIII. század emberszerető philosophiája mértékét kiterjesztvén oly nemzetekre, melyek a polgárosodás más fokán állanak, s életök más alakban nyilatkozik, Oroszországot elmenckzedése s gúnya tárgyává tévé. Ez országot s politikáját történeti szempontból tekintvén, s azt tartván, hogy a vélemények útvesztőjéből a színhely ismerete ki fog segíteni, elhatároztam, hogy oda rándulok.

1836. június 4-kén reggel szálltunk — mintegy ötven utazó, Európa különböző országaiból — a lübecki kikötőben egy kis gőzhajóra, mely bennünket a Pétervárra készülő s reánk Travemündeben váró «Nikolaihoz» vitt. Itt láttam először a tengert; de ez nem hasonlít a Marseille vagy Opcsina melletti nagyhatásu látványhoz, azon nagyszerű képhez, melynek a természet magas hegyeket, dús vegetációt és sötétkék eget adott keretül, hogy szépségét még jobban kiemelje, s melynek partjai már ős időkben a

műveltség bölcsője valának. A Balticum nem egyéb egy zöld víztükörnél, mely fölé szürke égboltozat hajol. Alig úté el a travemündei toronyóra a dél-utáni hármat, már csörögtek a horgony lánczai, az ágyú dördült s gőzösünk százhusz ló erejével szelé a hullámokat. E hajó, mely egy hollandiai kapitány kormányja alatt áll, a legkényelmesb tengeri gőzösök egyike, nemcsak hogy pavilonnal el van látva földézetén, hanem az alsó teremben, az ágyak hosszában egy három lábnyi szélességű tér is el van különítve, úgy hogy két-két utazó egy szobácskával bír, hol málháját leteheti, öltözködhetik, sőt olvashat s írhat is. A mi a társaságot illeti, ez minden európai nemzet, párt és rend vegyülete vala — csak lengyel hiányzott; ez Pétervárra nem utazik. Közös örömek és közös szenvedések e különféle emberekből álló társaságot a tengeren egyenlővé teszik; csak hogy ez egyenlőségnek is határt szab a hely ára. Az első helyi társaság nem vegyül a második helyivel s ez ismét elvonja magát a harmadik helyitől, a pétervári gőzösök három rendű helyre levén elosztva. Ebben is tükrözik a mostani társaság állapotja. Korunk bálványa a pénz; bár sokat beszélnek a balítéletek s a babonahit enyészteréről, a közvélemény e bálvány előtt térdet hajtani meg nem szűnik. Csofálkozom, hogy ezen angol kifejezés: «how much is he worth a year» más nyelvekben még polgárjogot nem nyert; pedig a fogalom már mindenütt ho-

nos. Az angolokkal Britannia viszonyairól szólván, Irlandot s O'Connelt találtam említeni, mire egy tory tűzbe jött, s hazáját elkorcsosultnak mondá, hogy O'Connelt türi, s az ireken segít, kik a pápa által feltűzelve, nemsokára keresztes hadat fognak üzenni Angolhonnak! — Másnap Rügen szigeténél felvettük a porosz postát s egynehány utazót, de a szigetet a köd miatt nem láthattuk; utazásunk ötöd napján pedig, azaz nyolczadikán esteli tizenegyor horgonyt vetettünk a kronstadti révben, s így nem egészen kedvező és gyomort kavaró széllel 750 tengeri mértföldnyi utat tettünk meg 113 óra alatt. Meglepő volt az erősségeket, az arsenált hadi hajóival, a várost tornyai- s csinos házaival a bájos észak; fénynél oly tisztán látni, hogy akár rajzolni lehetett volna. De alig érte el horgonyunk a földet, már egy, talán tíz személyből álló, rendőrségi biztosság jött a hajóra, kik, mielőtt munkájokhoz fogtak, feszes-ségök s ünnepélyességök daczára is, a kapitánynyal lakomázni s pezsgőzni nem késtek. Végre átnézettek s leíráttak az útlevelek, oly lassusággal, mely az illetőknek olvasás- meg írásban gyakorlatlanságát gyaníttatá. Reggeli 4-kor lőn vége ez operciónak, s vámtisztek válták fel a rendőröket, mindent lepecsételve, s minket egy Pétervárra készülő, húsz lóerejű gőzösre szállítva át. Végtere reggeli hatkor, álmatlan s unalmas éj után, indulánk a főváros felé. A látvány korán sem volt felvidítő. Balra homokos róna,

jobbra sovány fenyves dombok, fekete árnyéket vetvén a zátonyos öbölre. De ime, már a folyam mossa hajónkat, s rögtön, mint az arab mesékben, változik a látvány; a maga nemében felséges egy kép tűnik föl előttünk. Látjuk a Neva két partját, mennyire csak a szem elláthat, gránit quai közé szorítva s nagyszerű kétemeletes házsorral diszítve, itt levén a legpompásabb épületek. Ki öt napig a balti tenger unalmait szenvedé, abban Pétervár látása azt az érzést gerjeszti, mely az afrikai vándorban kél, midőn homokos sivatagokon zöld oázra pillant; mert mennél kevésbbé bír Pétervár azon bűbájjal, melylyel Páris már a gyermek phantasiáját megragadja s oda utazását boldogsága egyik feltételévé teszi, annál váratlanabb e főváros tekintete. Gondolóra vevén, hogy csak pár évvel ezelőtt a Pétervárra utazás nagy vállalatnak tartatott, s hogy még a mult század elején, e darab földet, hol most az európai műveltség napról-napra mélyebb gyökeret ver, mocsár borítá, alig tudtam magammal elhitetni, hogy Pétervárt vagyok. A derült júniusi nap a görög-olasz architecturát oly kedvező világításban mutatta, hogy nem sok kelle az illusiohoz, hogy távol Oroszhontól, nyájassb éghajlat alatt vagyok. Mi idegenek, kik Pétervárt először láttuk, nem tudtuk szemeinket e váratlan képtől elvonni, míg ennél váratlanabb zaklatások andalgásunkat félbe nem szakaszták. Rendőrségi tisztek jöttek ismét a hajóra; az

útlevelek ismét átnézettek és leíratlak, s míg ennek vége nem jön, a hajóról eltávozni tilos volt. Ezután poggyászsunkat a vámházhoz vitték s szigorúan átvizsgálták, a könyveket lepecsételték, s azon meghagyással adták vissza, hogy a tulajdonos velök a főcensori hivatalnál jelentkezzék. A következő két napon sokat kellett szaladgálnunk, míg a jövevényeket illető törvényeknek eleget tettünk. Igaz ugyan, hogy a rendőrség, vám és censura szigorú rendszabásai a szellemi és anyagi közlekedést gátolják, de kevésbbé szigorú-e a franczia vám? Nem nevetséges-e az egész intézmény, ha nem szigorú? Mindez a nemzetgazdaságról való divatos balnézetek eredménye, melyek a kereskedést s az ipart természetes útjából kizökkenték; míg tehát ezen útra vissza nem térnek, mi csak lassanként történhetik, a vám sem szűnhetik meg.

Ittlétem első napjaiban sokat járkáltam a város minden részében. Pétervártt a roppant nagyság mindenütt kitűnik; az utcák félmérföldnyiek, az épületek s emlékek a római császárok korabeli arányokban építvék. A Nevával párhuzamban futó három csatorna, egész szegletekben kisebb csatornáktól átszegve, gránit quaivel, számos vashíd-dal a várost fölötte szépíti. Az admirális elötti piac még egyszer akkora mint a pesti nagypiac, s Pétervár legpompásabb épületei fogják körül. Itt a királyi palota, a lovagló iskola, a senatus. Sugár-

ként terjednek innen az utcák, nevezetesen a Newszky prospectívája, melynek tisztasága, épületei csínja és szabályossága a szemnek igen tetsző. De a nimbus nemsokára kezd enyészni. A klasszikus stíl rossz utánzása tűnik fel, az oszlopok s más architektonikus diszítványok terhe nyomja az épületeket. A hosszú vonalak, a házak egyszínűsége s egyformasága elfárasztja a szemet; minden változatosság, minden ellenkezet hiányzik. Pétervár hasonlít a ragyogó, hatásra számított festményekhez. A város autokratia szülöttje lévén, egyediség ízlése és szélsége itt nem látható; minden egy kaptafára van szabva.

A távolabb eső utcákban még oly házak is találhatók, melyenkből I. Péter, sőt II. Katalin alatt is, a város nagyobb része állt. Az utcák gyalogosok számára a házak mellett négyszegletű kövekkel, középütt meg többszegletű fadarabokkal vannak kirakva, mint a pesti házakban a kapuk alja. A város jelleme egészen európai, s ha droskákat, együlésű nyeregkocsikat, hosszú kék kaftánba burkolt szakállas kocsisokat, meg olyan négy lovas hintókat nem látnánk, minő a bécsi orosz követé, semmi sem juttatná eszünkbe, hogy Oroszországban vagyunk.

II.

Hajdan templomtornyok, most gyárkémények sokasága inti a vándort, hogy nagy városhoz közel, s hogy útja célján van; e tekintetben Pétervár más újabb keltű városoktól különbözik. Vallás dolgában a középkori eszmék itt még honosak levén, a templomépítésre szánt hagyományok is szokottak még. A császár pedig, mint az orosz egyház feje, e méltósággal járó befolyásért, az isteni tisztelet fénye emelésével nyújt az egyháznak kárpótlást, hatalmát ez által csak öregbítvén. A kasani szent-szűz temploma, minden hibái mellett, jeles mű. Sajnos, hogy az építész, a szépséget nagyrészt a vallás követelményeinek volt kénytelen feláldozni. A templom keresztet képez, de minthogy a főoltár kelet felé néz, hossza az utczával egy vonalban van, s ez által főhomloka, nagyszerű peristyljével egészen elvész. E hiba szépítésére a Newszky prospectiva felé, korinthy oszlopokból egy félkört állítottak föl, mely a templom főhomlokának látszik. Boltozatját 56 oszlop tartja, mindegyik egy darab gránitból. Az iconasztasz felette gazdag, de művészi becs nélkül való, a szentek arca ezüstbe s aranyba levén foglalva, a byzancei iskola legrosszabb styljében. Az ellenségtől nyert zászlók s a meghódított városok kulcsai, mint majd minden pétervári templomban, itt is nagy számmal függnék. Maguk helyén vannak-e a nemzeti dagály

s hiúság e tárgyai? A fellelegvárban — egy erősített szigeten — van szent Péter s Pál temploma, nagy négyszögű épület, csucsos aranyzott toronynyal, minden építési szépség nélkül, belseje gazdag, de ízetlen ékességű. Itt vannak a czárok sirjai. A császári család koronázatlan tagjai meg a Newszky-monostorban nyugsznak. E város tulsó végén fekszik a sok épületek, templomok, kápolnák s temetők összége. Minden egy fallal környezve levén, az egésznek erősség külseje van, csakhogy katonák helyett barátok sétálnak benne, de nem mint halál árnyékaik, hanem piros, elhízott, buta arczczal. I. Péter alapítá e zárdát, a pultavai csata után, azon a helyen, hol Sándor novgorodi herczeg a svédeket legyőzte. A szentek sorába igtatott s a Neva melletti harcztól Newszky nevet nyert hős tetemei a nagy templomban ezüst koporsóban nyugsznak, körölte pedig sok híres, meg híretlen czímes emberek, kik — nos numerus sumus et fruges consumere nati — hiúságuktól túlélve, emlékezetöket fekete táblára vájt esztelen fölirat vagy idomtalan emlék által akarják fentartani. A templom arányai nagyszerűek.

Különös hatással van a Smolna-monostor templomának kékre festett és aranyos csillagokkal behintett öt kúpja. A mi a templomot illeti, ez egyszerűsége által a többiek ellentéte. Négyszöget képezvén, minden szögletén van egy gömbölyű kápolna, melyet kúp világít meg. A falak stukkával vannak kirakva

s ket rendű karzattal környezve. E templomban tükrözik a kereszténység felderítő oldala. Nem szándékozván a pétervári templomok lajstromát közölni, csak a most épülő Izsáktemplomot említem még. I. Péter alatt kezdték építeni, s azóta, követőinek szeszélyéhez képest, majd folytatták, majd ledönték az épületet; most évenként egy millió rubel fordítatik reá, s 1841-ben késznek kell lennie. A templom hossza 340 szélessége 298 s egész magassága 317 láb. Négyszöget képezvén, mind a négy oldalán lesz egy-egy peristyl, kettő 12, a másik kettő 16, egy darabból álló gránitoszloppal. Külseje finnlandi fehér márvánnyal lesz kirakva. Száznolczzannyolc oszlop, mind monolith, fogja a boltozat és kúp terhét hordani. Ha a szobrászat és festészet, az építészettel összehangzólag ugyanoly arányban járul ez emlékehez, Olaszhon legszebb templomai benne versenytársra találhatnak.

Az oroszok a kilenczedik és tizedik században részint hadak, részint kereskedés által érintkezésbe jutván a görögökkel, megismerék a keresztény vallást, s ez velök is éreztette mások feletti felsőségét. Egy pogány kereskedő, ki aranyért ment Konstantinápolyba, hazájába Krisztus tanát hozá. Oroszország geographiai helyzete s népe vonzódása az említett időben kelet felé elegendőkép megmagyarázza a görög rítus megállapodását. Ez a nemzeti nyelvet nem zárván ki, a nép szelidítésére egyideig nagyobb

hatással lehetett a rómainál, s a jövőre nézt az oroszok és déli rokonik közt, még szorosabb összekötő fonalat szőtt, de kétségekívül egyszersmind eddigi hátramaradásuk okává is lőn. A latin nyelv egész az újabb időkig a tudomány nyelve levén, mellőztével maga a tudomány mellőztetett. A keleti birodalom pedig, végpusztulásához közel, s azon időben, midőn Nyugaton az új czivilizáció világa terjedni kezdte, ozmanok martalékává lőn, népe meg szolgaságában s tudatlanságában, elszigetelve maradt. Nem állt összeköttetésben Olaszországgal s Rómával, mely követelései fejében tudományt nyújtott, tudományt, mely hatalmát idővel elbuktatá. A latin nyelv most csak eszköz, akkor czél vala, mert csak azon a nyelven lehetett valamit tanulni. Az orosz pap latinul nem tudván, mit sem tudott, és szellemi tekintetben nem emelkedett felül hívein. A lengyel, nemcsak mert Nyugat-Európához közelb feküdt, hanem az egyház római ritusánál fogva is, míveltségben az orosz felülmulá.

A nép magaviselete az isteni tisztelet alatt botrántoztató. Minden vallásnak két része levén: szellem és alak, erény meg egyház — az első az orosz köznépre nézt csak eszme, a másik ellenben nagy tettekre indító életerővel bír. Az orosz temploma s oltáraért vérét áldozza, s ha meggyőződött, hogy az ellenség őt ősei hitétől akarja megfosztani, a számát nem fogja tekinteni. Patronusához fohászkodván,

dühösen fogja őt megtámadni: halni vagy győzni. E vak buzgóság nem csekély mértékben hozzájárult Napoleonnak oroszthoni szerencsétlenségeihez. De a vad fába szelid gyümölcsöt termő ágakat olthatni. Nevelni kell a papot s ezáltal tekintélyét emelni. Egyetlen tisztviselő sem lehet oly jótékony befolyással a köznépre, mint a pap; de hogy ily befolyást szerezzen, tükörnek kell lennie, hogy hívei az ő tisztaságában láthassák meg foltjaikat. De az orosz pap hiveivel egy színvonalon áll, s még egy pár évvel ezelőtt a korcsmában velök pálinkázott, sőt veszekedett is.

Mi a templom isten, az az emlék nagy ember tiszteletére nézve. Pétervárnak ugyan még kevés emléke van, de kettő európai hírű. I. Péter képszoira az admirális és senatus közti piacon áll. Szilaj lovon vágat a hős meredek sziklára, bízván erejében, hogy lovát az örvény szélén is visszatarthatja. Egy roppant kigyó zárja el útját, de a hatalmas úr széttapodja s diadalmasan áll a szikla csucsán, kezével a folyóra s a város túlsó részére mutatván. Ezen emléket Falconet tervezte s készítette el, s a mű minden tekintetben jeles. De bár a roppant szikla s az emlék magassága összesen negyven lábnyi, a környező épületek tömege csökkentő hatását. Péter azonban nagyobb emléket állított magának — monumentum aere perennius —: él a nép emlékezetében mint Nagy-Károly s Napoleon.

I. Péter valóban a gondviselés férfia, s ha tetteit s azok következményeit tekintjük, nagy uralkodó, kit, mint Napoleont, nem köznapi mértékkel kell mérnünk, mert mindkettő kivételes lény, kikben — ha helyzetüket feledjük s csak az embert vizsgáljuk — talán nincsenek meg azon kedélyi tulajdonok, melyek a világ nagy színhelyétől elvonult emberekben, kik családjokat boldogítva szűk körben felebarátaik javára munkálkodnak, dicséretesek, s cselekvésük módja, ha közönséges emberekre átruházzuk, kárhoztatandó; de e helyzetöknél s szellemök rendeltetésénél fogva mellőzhetetlen. Pétert, kinek tehetségeit az erkölczstelenség el nem fojthatta, már gyermekkorában uralom és dicsvágy ösztönzé, s ugyanazon emberek, ugyanazon külföldiek határozzák meg szelleme irányát, kikkel őt Zsófia azért környeztette, hogy őt gyűlöletessé tegyék. Mert ezek ismertették meg vele a külföldet, a polgárosodást, s ez elegendő volt, hogy honát is polgárosítani akarja; s mit uralkodása kezdetén ösztönből tett, azt később a civilizáció érdekében működő reformátor öntudatával folytatta. Ezt mutatja azon nyilatkozata is, melyet a svéd hajóhadon Aleudnál nyert győzelme ünneplésekor tett: «Látjuk a történetben, hogy Görögország hajdan a tudományok asyluma volt, s hogy azok e szép honból száműzvetve, Olaszországban s később Európa többi országaiban foglaltak helyet. Elődeink hanyagsága okozta, hogy Lengyel-

országban megállapodtak s hozzánk nem jöttek el. De a németek s a lengyelek szintazon tudatlanság homályába voltak elmerülve, melyben mi a legújabb időkig tespedünk. Uralkodóik gondoskodása által nyíltak ki szemeik s örökségül nyerék Göröghon míveltségét. Ha ti engemet vállalatimban segítni fogtok, munkásságot engedelmességgel párosítván, mi ránk is kerül majd a sor, mert az emberi ismerek vándorlása a vér keringéséhez hasonlít, s így reménylem, hogy egykor Német-, Francia- s Angolhont elhagyva, egyideig nálunk is tartózkodni fognak, Göröghonba régi hazájokba visszatérendőik.»

Ki e mély értelmű szavakat kimondá, előre látta, hogy nemzete európailag polgárosodva, világrészünk míveltségét Ázsiába fogja átvinni. A tizenhetedik század s a tizennyolczadik első negyede volt épen azon időpont, mikor az orosz nemzetiségnek egy nemtőre szüksége volt. Századok óta svédekkel s lengyelekkel hadakozván, ha XII. Károlylyal Péter nem állt volna szemközt, az a teremő genius, ki ázsiai hordákat európai disciplinált sereggé változtattott s hajóhadat állíta, mely a svédeket nemsokára megsemmisíté, akkor a szláv nemzetiség, még egyszer szíven sebeztetvén, még sokáig szunnyadt volna.

Péter a svédet természetes korlátai közé szorítá s elfoglalta a balti tartományokat, mert csak általok jöhetett a mívelt Európával érintkezésbe. Birodalma külön részeit csatornák által köté össze; tudomá-

nyos intézeteket alapított, törvényeket alkotott. Ő nagy célban fáradt, csodálhatni-e, hogy elérésére nem élhetett mindig köznapri eszközökkel? Élete szép jellemvonásokban gazdag; állíthatjuk-e, hogy néha merő szeszélyből zsarnokként lépe fel? Ő pályáján gyakran csak önön halála s másoké közt választhattott, s ha Brutusnak megbocsátjuk, hogy fiait a köz-társaság fentartása végett feláldozta, nem tartozunk-e ép azon kimélettel Péter iránt is, midőn fiát keble sok viharja után halálra szánja, meggyőződven, hogy az atyjához méltatlan gyermek, negyven év munkáját megsemmisíteni akarván — nemzete jövőndő nagyságának, jólétének ez alapját, az ő kimultával fel fogja forgatni.

Szomorú jelenség az emberi természetben, hogy nincs nagyság szeplő nélkül, hogy a szeplőtlen erkölcs rendszerint nem bír elég erővel nagy tettek végrehajtására, s hogy ritkán érhetünk el nagy célokat erkölcsi eszközökkel!

A császári téli palota előtt 2000 lábnyi hosszú piaczon áll Sándor oszlopa. Ezen emlék egész magassága 154 láb; a gránit monolithé 84 láb, minden európai emlék mértékét felülmuló, mert a Rómában álló obeliszk magassága csak 73 láb. Az érczoszlop fön, félgömbön áll egy angyal, egyik kezében kereszt, a másikkal az égre mutat, jelentvén: hogy Oroszhon felsőbb erőknek tartozik hálával győzelmeiért.

III.

A korlátlan uralkodók fővárosának bélyege: palotáik sokasága. Én a péterváriak közül csak egy-néhányat akarok említeni. A császári téli palota fekvése gyönyörű; egyik oldalán a Néva, másikon a már többször említett nagy piac Sándor oszlopával s épen a város középpontján. Roppant terjedelme s régi feketés színe tiszteletet gerjeszt. Erzsébet alatt épülvén, stylje a XIV. Lajos kedvelte akkori divat szerinti. Az egyszerűséget s könnyű átnézetet kiküszöbölő, számos helytelenül használt oszlop, kinyúlású balkon nagyon esetlenné teszi az épületet. A lakó szobák a mostani divat szerint a legelegánsabbul vannak butorozva s elrendezve. Közöttük nyolcz termet számláltam. Kétségkívül egy európai uralkodónak sincs pompásabb s kényelmes lakása az orosz czárénál. Két terem az újabb orosz hadi történetnek van szentelve, vezérek s főtisztek képeit foglalván magukban. Egy Daws angol festő készítése képeket gyári módon, darabját ezer rubelért, mi egy francziának következő elmésségre adott alkalmat: Voilà les quatre cents généraux a mille roubles la pièce. Közvetlen a téli palota közelében fekszik a világszerte ismert Eremitage, színhelye II. Katalin kalandos életének, melyben aljas és nagyszerű elemek egyenlő arányban olvadnak össze. Itt van a császári régiségtár s a képtár is, olasz, spanyol, né-

metalföldi s francia iskolák sok jeles művének temetője, mert fölötté rosszul van rendezve. Az épület eredetileg másra lévén szánva, képtárnak alkalmatlan. Rossz világításban különféle iskolák és századok vannak összekeverve. Mutatótábla látogatók számára nincsen; egyébiránt nyomrúl-nyomra két szolgál kiséri őket. Claude Lorraine legjelesb munkái ebben a képtárban vannak. E tárgy ismertetéséhez több idő kellett volna, mint a mennyi nekem volt; különben is a ki a művészetbe mélyebben akar hatolni, Olaszhonba megyen. Az utazóknak leginkább az általuk bejárt országok sajátságaira kell figyelmet fordítani. E palotában van Voltaire s más tudósok könyvtára is. Közel az Eremitagehoz, szinte a Néva partján, fekszik a márványpalota, egy kívülről márvánnyal kirakott kötömeg, minden építészeti szépség nélkül, hajdan Konstantin tulajdona s lakása.

A ki azonban az Ezeregy éjszakát szereti, siessen a taurisi palotához. Annak nagy terme a benne törtétekkel egy episod ez arab regéből. Egy kúp által világított rotonda vezet a nagy teremhez, melynek hossza száz lépésnél több, boltozatját 36, négy sorban felállított oszlop tartja. Láthatni itt számtalan tükröt, ékességet minden ércznemből, márvány-szobrokat, edényeket, fegyvert, jót s rosszat, tarka vegyületben. E terem egyik oldala közepén, csak oszlopok által elválasztva, egy más még nagyobb kiterjedésű terem van. Ezt téli kertnek hí-

ják, mert hajdani birtokosa e falak közt kényszerült a természetet, gyümölcsöt s virágot, áldottabb éghajlat magzatit nevelni. A palotát környező kert igen híres, talán legszebb a városban. E palota, hol sardanapali ünnepek adattak, hívebben tükrözteti II. Katalin és Potemkin korának szellemét, mint iv nagyságú kötetek. De elég lesz a palotáról; ha nem olyanok mint a taurusi, mindenütt hasonlítaniak egymáshoz.

A mi a színházakat illeti, ezek Pétervártt nem a nemzeti életből fejlett intézetek, csak a főbbrangu társaság mulattatóhelyei; átültetett, de nem gyümölcsöző növények. Az Alexandra színház külseje, pétervári ízlés szerint, szép és nagyszerű; belseje ékes, de nem elég világos. Akkor este, midőn meglátogattam, német énekesek Normát adták elő, nagyon közepszerűen. Nem sokkal jobb karban állt a német színjáték sem. Az orosz színművészetről, nyelvét nem értvén, nem szólhatok. A francziák nyáron át a Kameni Ostrof szigeten levő kis nyári színházban játszottak. E társaság, a Théâtre Françaist kivéve, akár mely más franczia társulattal mérkőztetett. Mlle Rabut, velünk a gőzösen Párisból érkezett színésznő első föllépte levén, úti társaim nagyobb része e színházba gyült. Rabut kisasszony mintegy tizenhét éves, igen csinos leány, derült kellemes arcvonásokkal; nyelvét kitűnően beszéli, s udvariassága által magát mindenkivel megszeretteté. Csak

a romantikusokról nem kellett vele szólni, mert akkor aztán számtalanszor ismétlé, hogy közülök nem tud egyik se francziául írni. Játéka igen ügyes, szívreható volt s a közönség nem kevés tapsal fogadta. A császár is megjelent az előadáson, s szintén tapsolt.

De nemcsak a színészetet, a képző művészeteket is mívelik Pétervárt. A képző művészetek akadémiája, a főváros legpompásabb épülete, az e fajta intézetekben látható gyűjteményekkel gazdagon el van látva. Nevezetes Bruloffnak, ezen intézet hajdani tanítványának munkája: Pompeji pusztulása. E kép előterét villámok-, hátfelet a Vesuv tüze világítván meg, borzasztó benyomást tesz. A művész azon pillanatot fogta fel, mikor a város romokra kezd oszlani, a templomok s emlékek már dőledeznek, a levegő már fojtó, s mindent tüzes hamu tölt el. A halál ezen országából ki-ki futásnak indul. A kép közepén látunk egy férfiut, ki nejét köpenyegbe burkolja, hogy megvédje a tüzes hamu ellen. Egy fiatal anya mellettök halva fekszik, s gyermeke félénken tekint maga körül. A más oldalon meg két fiu, öreg atyjukkal siet. Bár műértők sok gáncsolni valót találnak benne, e kép, melynek tárgya a festészet nehéz feladataihoz tartozik, a lángész bélyegét viseli.

A tudományos akadémia gyűjteményeit nem láthattam, akkor épen rendezték. Elmentünk hát a

bányásziskolába. E jeles intézetben 300 ifjú képezetik a bányászati tudományok minden ágában. Az intézet szép gyűjteményekkel van ellátva. Többek közt mutattak egy Szibériában talált húszfontos darab aranyat, egy 30 mázsás malachit követ, Szibéria valamennyi márványfajából mintákat, s a jaroslavi kormánykerületben talált mammuthot. Gyakorlat céljából a kertben mesterséges bányákat ástak. Ez ugyan nem egyéb mint játék, de némikép szükséges játék, ha a bányásziskola bányáktól távol esik.

Bár átalán nem érdemes könyvtárt látogatni, ha időnk nem engedi meg használatát, mégis egy nappal Moskvába utazásom előtt elvezettetém magam a nagy császári könyvtárba. Orosz szokás szerint mindjárt kérdezték, kik és mik vagyunk, társam neve azonban úgynevezett «jó hangú» s Pétervártt is ismeretes levén, igen nyájasan fogadtak. A könyvtár 400,000 kötetnél többet foglal magában, s bővelkedik ritka kéziratokban is, melyek Franciaországból kerültek oda. Dubrowszky követségi tanácsos, a francia forradalom idején Párisban tartózkodván, olcsó áron meg tudta őket szerezni. XIV. Lajos írományai közt láttam egy írásgyakorlatot gyermekkorából. Írómestere a következő mondatot írta elébe : *L'hommage est dû aux rois, ils font ce que leur plaît.* Ily mag, gyermek kebelbe hintve, a despotismust virágoztatni el nem mulaszt-

hatja. E nagy könyvtárnak azonban csak két kis olvasó szobája van. Sajnálatos, e rendszer nálunk is fennáll, noha kétségtelen, hogy a könyvtárak csak akkor válhatnak valóban hasznos s a tudományt előmozdító intézetekké, ha a könyvek, mint Német-honban, kezességre vagy a művek árának letétele mellett a könyvtárból kiadatnak.

IV.

Ha útleírások s rajzok után New-Yorkról jó képet alkottam magamnak, úgy a demokrata állam-szövetség e legjelentősb városa az északi autokrata székhelyéhez hasonlít. Mindkettő az újabb kor szülötte : az első és egyetlen találkozó pont e két oly különböző állam közt, míg az átalánosság törvénye előbb-utóbb többet nem teremt, s a nagy szakadékot át nem hidalja. Pétervár a minta, mely szerint az országban új városokat építenek s a régieket szépítik ; de az orosz mégis csak roppant bureau-nak tekinti fővárosát, s méltán mondja az idegennek : hogy ha Moskvát nem látta, fogalma sem lehet Oroszországról. Két heti ott mulatás után hát Péter-várt elhagyni szándékozván, jún. 23-án reggeli 10 órakor már a moszkvai gyorskocsin ülök. Ez igen kényelmes, összesen nyolcz személyre való, elől-hátul cabriolettel, belseje meg két részre osztva, úgy hogy minden két utazónak külön osztálya van. Lovaink

a pompás úton mindig vágztatva mentek. Ezen útvonalra, melynek hossza 96 német mértföld, szélessége hatvan láb, kiváló gondot fordítanak. Tíz werstnyi közönként, csinos házikóban egy-egy útfelügyelő — többnyire kiszolgált katona — lakik családjával; ez gondoskodik arról, hogy az út mindig jókarban legyen. A számos folyón vert hidak ez útvonalon mind gránitból valók, kartámaszaik meg vasból. A város környéke mintegy két mértföldre, míg a czarszkozeloi út a moskvaitól el nem válik, igen mívelt és élénk. Fásorok árnyékolják az utat, s csinos tanyák, szántóföldek, rétek s gyümölcsös kertek mindenfelé láthatók. — De most kezdődik a Nowgorodig húzódó sivatag, a legeggyhangúbb föld a világon, sík, iszapos; még az erdő fái is törpék. E monotonia másnap reggelig tartott s valóban oly fárasztó s unalmas, mint a szélcsend a tengeren. A faluk ritkák és egyformák: valamennyi egyetlen igen hosszú utczából áll. A házak fából, egyemeletre épültek, a népesség piszkos, de jól táplált; a vendégfogadók igen jók, a szobák csinosak, az étel jóízű.

Nowgorodnál láttam egy katonai gyarmatromját. E kormánykerületben t. i. a 12 ezredből álló egész granátos hadtest letelepítettetett. Falui úgy vannak építve, hogy a templom s az iskola a tisztek házaival félkört alkotnak, s ennek két végén egy-egy ház sor nyúlik el. E házakba kiszolgált katonákat s ide költözött koronajobbágyokat helyeztek el, s gazdasággal

ellátatvák, oly feltétel alatt, hogy mindenikök egy katonát tartson, ki azonban, ha ideje engedi, a mezei munkában őket segíteni köteles. Az ily katona 20 évig szolgál s aztán ő is gazda lesz. Tovább fejlődvén az intézmény, e gyarmatok következő elemekből álltak : 1. A gazda ; 2. segédje, még pedig fia vagy valamely rokona ; 3. a mezei katona ; 4. a reserve-katona, szintén a gazda fia. Ez a mezei rendes katonaság hézagait volt hivatva kitölteni s szükség esetén hadba is ment ; 5. a kantonista, a gazda fia, 12-től 17 éves koráig, aztán reserve-sorba lépett ; 6. a katona gyermek, ez 8 éves korától 12-ig iskolába járt, s kétszer hetenként katonai gyakorlatokban kellett résztvennie. A mezei valamint a reserve katona is házasodhatott. A gyarmatosok különféle mesterségeket űzhettek s ebbeli kiképzésök, nem különben gyermekeik nevelése iránt is a kormány nagy figyelemmel volt. A császár e katonai gyarmatok által, egyrészt a korona-jószágokat akarta népesíteni, másrészt meg kevés költséggel rettentő haderőt szervezni, azt hiven, hogy a ki már bölcsejében fegyverrel játszik, bizonyosan jó katona lesz. E rendszer a történelem egy régi szakaszát újította volna fel, egy harczos kasztot, hasonlót Egyiptom- és Indiához vagy pedig az absolutismus nevelő háza lett volna, az orosz nemzet természetes fejlődésének más fordulatot adandó. A terv nagyszerű volt, s a külföld méltán gyaníhatta, hogy ezen intézetekből

használható seregek támadnak ki ellene. De nem veték számba a terv végrehajtásával járó minden nehézséget s bár annak daczára is a délre telepített lovas ezredek, Marmont szerint, virágzó állapotban vannak, a nowgorodi gyarmatokat feloszlatták. A cholera alkalmával tett szörnyen szigorú rendszabások a kedélyeket fölingerlék, s a gyarmatok összes hadereje Lengyelhonba szállíttatván, a lázadás kitört. Borzasztó boszút állottak a tisztteken s az orvosokon. Nem sokára ugyan helyreállott a csend, de visszatorlások a nélkül, hogy a lázadás alanyi oldala fontolóra vétetnék, teljes mértékben történtek. A kormány meggyőződván, hogy e háborgások eredeti kutfeje a mezei gazda utálata a katonáskodás s a katonáé a gazdaság iránt, s főkép a mindkettőre mértéktelenül vetett teher, s attól tartván, hogy keblében kigyót talál nevelni, ez alkalmat a gyarmatok katonai szervezetének eltörlésére használta fel. A katonák különböző ezredekbe osztattak szét, a gazdából meg koronajobbágy lön.

Utazásunk másnapján reggeli 9 felé Nowgorodba érkeztünk. Éjszak e hajdan legnagyobb és leggazdagabb városa a Wolchow partján fekszik. E folyam csatornaként az Illment a Ladogával köti össze. A mostani Nowgorod egy piszkos vidéki városka, 10,000-nyi lakossal. Ki mondaná, hogy itt egykor 400,000 ember lakott, s hogy e város demokratikus köztársaság volt? Az idő kegyetlen csapásai

mindennek nyomát is eltörlék. Nowgorod szövetségben állván a Hansa-városokkal az Észak-Németország, Oroszhon és Konstantinápoly közti kereskedésnek rakóhelye volt. A kereskedés meg nem csak korunkban, mely a közlekedés s az ipar fejlődésére nézt oly kedvező, hanem más időkben is, hatalmat s műveltséget teremte. Egy ország áruczikkait azon országnak eszméi követik, s így Nowgorodban, a konstantinápolyi s német áruk lerakó helyén, a byzanci életnézet a némettel összeolvadt. Valóban, a nowgorodi Sophia székesegyház a görög, a város szabad alkotmánya pedig a német befolyásra vall. Oroszországrégiévkönyveiben a legérdekesebb rész, Karamsin szerint, Nowgorod története. E város, melyet a jeges ég alj egy sivatagán egy csoport szláv halász alapíthatott, kiket az Illmen halban gazdag vize csalt oda, lassankint nagy hatalmi polczra emelkedék, s uralmát a körülalakó gyenge és békés finn törzsekre is kiterjeszté. Később Varegek által elnyomatván, függetlensége kárpótlásául, eltanulá tőlük a kereskedést, s ezzel együtt elsajátítá a vállalkozó szellemet s megkedvelte a tengerészetet. Midőn e hódítóktól megszabadult, anarchikus viszályoknak esett martalékul s béke után vágyódva, monarchiává lett. De azért municipalis alkotmányát megtartotta, magaszabott törvényeket magának, s az uralkodó hatalmát korlátozá. A X. században már Konstantinápolylyal állt üzleti kapcsolatban; a XII-ben meg a

lübecki kikötőben lengett lobogója. Sűrű, sötét erdők közt nyitja útát Szibéria felé. A Ladoga s a Fehér-tenger partjait meghódítá, s elhinté ott a míveltség és keresztyénség első magvait. — Eltűnt az ősi fény; de mit hajdan egy város élvezett, az egy nagy országnak lesz közjavára s Nowgorod is nyerni fog általa. Folyóján számos sajkát, sőt gőzhajót is láttam, mi reményekre jogosít; mert oly vidéknek, hol gőzösök járnak, jövődjöje van.

A másnap átfutott vidék épen oly jellemű mint a Pétervár s Nowgorod közötti. Később este Valdaiba érkezünk, s gyönyörrel pihentettük szemünket a kies dombokon, s a város közelében egy erdős szigeten fekvő monostoron. Valdai harangöntőjéről nevezetes. A vendégfogadóban egy csoport pereczáruló leány és asszony szemtelenül megtámadott. Visnoi Volotsoknál van a kaspi tengert a baltival összekötő csatornák egyike. Harmadnap Torjokban ebédelünk. Ez csinos kis város, sok börgyárral; itt egyszersmind sokféle színű, arannyal s ezüsttel kivarrott cipőket és sipkákat készítenek. Este felé keltünk át a Volgán s keresztül hajtottunk a partján fekvő Tweren. A mint utazásunk negyednapján reggel kocsinkban felébredünk, a rétek és szántóföldek, melyek közt haladtunk, a számosabb falu s a csinos úri lakok sejdítették velünk, hogy Moskvához közelünk. Végre láttuk a nagy várost számtalan tornyaival s kupjaival. De a látvány nem felelt meg vára-

kozásimnak, s engem hidegen hagyott — engem, ki azt reménylém, hogy már az első pillanat meg fogja jutalmazni a 74 órányi szakadatlan utazás fáradalmait. Igaz ugyan, hogy azelőtt pár hónappal Segurt olvastam s élénken felfogám a benyomást, melyet Moskva első megpillantása a nagy seregre tőn. A húsz éves ifju mértéke szerint alkottam magamnak képet a város felől, nem gondolván meg, hogy a nagy sereg katonája Moskvában dicsősége színhelyét látta, s hogy az a gondolat, hogy az utókor még késő maradékairól is el fogja mondani, hogy őse a nagy császárral Moskvában volt, megihleté a katonát. E csatlódás elkedvetlenített, de társam is osztozott velem e hangulatban, s panaszkodván egymásnak, így értük el a gyorskocsi-hivatalt.

V.

A Hôtel du Nord második emeletén szobát bérelvén, azonnal az ablakhoz siettem s egy pillanat a roppant kiterjedésű városra, eltörlé az első kellemetlen benyomást. Moskva a Kreml mint legmagasb körül csoportozó több dombon s az őket elválasztó völgyekben levén építve, a kilátás számtalan helyt gyönyörű: így ablakomból is a város nagy részét s 174 kúpot és tornyot láthattam. Moskvában a templomok száma a 300-at meghaladja. Részeit byzanci, részeit orosz-tatár stylben vannak építve; mind-

egyiken 8 sőt 10 tölcéséralaku, zöldre festett vagy aranyozott kúp emelkedik. A templomok s a város külön részeiben fekvő paloták java része fákkal s kertekkel levén környezve, az egész festői egy látványt nyújt. A város e külső physiognomiája másokhoz képest az, a mi az árboczokkal borított Themse egy pusztá folyamhoz. Ebéd után lépteimet mindjárt a Kreml felé irányzám. Ez körülbelől harmadrész akkora mint a mi Budavárunk s templomokat, monostorokat, palotákat és kormány épületeket foglal magában. Hajdan erősség volt, gót falai — a mult idők tanúja — még most is állanak; míg az árkok hosszában, mintegy jeléül, hogy ez őrfalak, tornyaikkal s őrzött kapuikkal, régi jelentőségöket elveszték már, kies kertek nyúlnak el. A mi a Kremlben magában figyelmünket legkivált megragadja, az a négy egymás mellé úgy állított templom, hogy a köztük levő tér majdnem négyszöget képez: de ki ezeket le akarná írni, annak új nyelvet kellene föltalálnia. Ha tehát az építészet ezen neméről, melyben minden szabályozatlan, valaki fogalmat akar magának szerezni, képekhez folyamodjék. Ez egy kúperdő, s e templomok egyikének még teteje is aranyozott. Bár sokban különböznek egymástól, közös bélyegök a szorongató kicsinység, sötétség és szabályozatlanság. Belsejök a legbarbárabb freskokkal van kifestve, oldalt mindenféle kápolnák terjednek. Az iconastas felette gazdag, az erkélyek nagy

tömege mind aranyba van foglalva s gyöngyökkel kirakva. Nem képzelhetni gazdagabb s képtelenebb labirinthet. A Sz.-Miklós templomára támaszkodik a Veliki Ivan tornya, melynek egész magassága 291 láb, s melyről a város s a vidék bájos panorámája tárul fel a néző szeme előtt. E templom közelében van a nagy harang, 30 lábnyira a földben; magassága 21, átmérője meg 23 láb. Miként jutott mostani helyére, nincs kiderítve; az egyik monda szerint ugyane helyt öntötték, mások szerint pedig, kik hasadékaira hivatkoznak, a villám sújtotta le tornyából; ez a vélemény azonban a kremli tornyok minőségével össze nem fér. E harang, mely minden rendeltetés nélkül való, szintén csak az orosz hetvenkedő hajlam bizonyossága.

Ennek párja a történeti muzeumnak egy neme az Oranja palotában. Itt van Kasan, Asztrakan, Szibéria, Georgia és Lengyelország koronája. Az orosz nagy és kis uralkodók majdnem egész ruhatára és lószerszáma itt diszeleg. A szép fegyvereket és sok drágaságot tartalmazó öt teremben számos történeti emléktárgy is található, de minthogy még nagyobb számú haszontalanság árasztja el, s a francia nyelven közrebocsátott lajstrom még az új rendezés előtt kelt, történeti muzeum helyett az egész gyermekjátéknak s felfuvalkodás színhelyének mutatkozik. E gyűjtemény a közönség számára kétszer hetenkint van nyitva; ilyenkor százan meg ezren tódulnak oda,

s a tárgyakat koránsem parasztos bárgyusággal, de élénk tudni vágygyal nézegetik, mi kétségkívül az alsóbb néposztály fogékony elméjére vall. A császári új palota sem építészeti, sem egyéb tekintetben nem nevezetes. Szembetűnő ellentétet képez e római architecturával a régi czárok gót-byzanczi stylű palotája. Ez háromemeletes épület, s úgy van építve, hogy a második emelet nem az első falainak folytatása, hanem az épület belsejéből emelkedik, úgy szinte a harmadik is, miáltal a második sokkal kisebb az elsőnél, s a 3. a 2.-nál. Mindenik emelet széles karzat által van körülvéve.

A Kremlből a Szent-Kapun lemenve, a szép piacra érünk. Itt van Minin és Pojarszky emléke. E két hazafi, az egyszerű polgár s a hatalmas herczeg szabadította meg a várost a lengyelektől, kik a XVII. század kezdetén az ál Dömötörök korában Oroszországon szörnyen zsarnokoskodtak. E két szláv törzs között a harc akkoriban oly fordulatot vőn, hogy az orosz a lengyel elnyomás veszélye fenyegette. De a végzet máskép rendelé. A szomorú játék folytatott, s csak napjaink látták végét, az előbbi győző vesztével. Az orosz történet e jelentős mozzanata itt e két hazafi által van személyesítve. Minin, a kiewi kereskedő, elmegy a visszavonult agg hőshöz, könyörögni, hogy Moszkva megszabadítására siessen. A haza veszélye, Minin könyörgései új erőt öntének az ősz bajnok szívébe,

s ő szemeit égnek fordítván, nyugvó helyéről föl-emelkedik, hogy a harcza induljon. A gondolat szép s kivitele mintegy reactió a tatár-orosz építészet ellen. A hősök öltönye római, fegyverök római, pajzsukon pedig Krisztus képe van. Ugyane piacon áll az őrző szűz egyháza Wasily-Blagenoi, a moszkvai templomok közt a legkülönösebb. Magas csúcsos tornyát 16 különböző alakú és nagyságú kúp veszi körül. Számos ablaka hol csúcsos hol négyszegű; oszlopokon nyugvó lépcsők vezetnek a templom belsejébe; különféle karzatok nyúlnak el az ablakok alatt s a mily formákat csak építész lázas phantasiája az architektonikus ékítményeknek adhat, mind azokkal meg van e templom terhelve. Az egész oly valami különös, hogy képtelensége daczára mindenkint bámulatra kész. Belseje két emeletű s húsz nagy apró kápolnára van elosztva. Ivan Wassiliewits, a szörnyeteg, építtette e templomot s a monda szerint az építész megvakíttatta, hogy másutt ily világ csodáját ne építhessen. Moszkva utolsó állomása az európai civilisationak; vannak tudományos és jótékony intézetei más európai fővárosok módjára; de ez utánzások mintáikat még utól nem érték. A lelenc- és árvaház egyetlen a maga nemében. A ház maga egy kis város, melynek 6000 lakója van. Ezen intézetbe fölvetetik minden gyermek, akár lelenc vagy árva, akár törvényes házasságú s életben levő szülék gyermeke. Egy hónapig a házban tartván a

gyermeket falura küldik s nyolcz éves koráig künn marad. A lelenczházba visszatérvén, iskolába jár, s most tehetségeinek foka határoz jövője felett. A legképezhetőbbek tudós nevelést kapnak, orvosok, tisztek, tanítók lesznek belőlük; azokat, kik mechanikus ügyességgel bírnak, polytechnikumba küldik, a többieket meg a korona gyarmatokra szállítja, házzal s gazdasággal látja el, s ezek az első három évben minden adótól s köztehertől szabadok. A leányokat szintén tehetségükhöz képest, nevelőnéknek, bábák-, varrónék- s szolgálóknak nevelik. A házban nagy tisztaság uralkodik; a gyermekek jól tápláltatnak s ruháztatnak. Magában az intézetben 1500 gyermek van; az intézet gondviselése alatt levők száma a 13,000-et meghaladja. Ezen intézettel szülőház is van összekötve.

Gyakran vitatott kérdés, vajjon a lelenczházak a nép erkölcsiségére jótevő vagy kártékony befolyással vannak-e. A francziák mind elméletben, mind a gyakorlatban pártfogói ez intézménynek; a németek buzgó ellenzői. Mind 'a két fél egyenlő alapos okokkal harczol, de Némethonban, hol lelenczházak nincsenek, a gyermekgyilkolás ritkább levén mint Franciaországban, hol ellenben kevesebb házasságonkívüli gyermek születik mint Némethonban, a felek főérvei elidálják egymást. Ezen intézetek szükségessége a helyi viszonyoktól függ, s Oroszthonban igen jótékony hatásnak, mert az ott nevelt gyermekekre biztosabb jövő vár, mintha szü-

léiknél maradtak, vagy törvényes házasságban születtek volna, s mert a szabad emberek számát szaporítják.

VI.

Ki Moszkvát a nagy tűz előtt látta, most nem ismerne rá. Templomait s bazárját (roppant piszkos épület 5000 bolttal) kivéve, Moskva egészen európai város szabályos utcákkal és piacokkal, s gyönyörű sétahelyekkel. A városnak külsőleg ázsiai képe eltűnván, az ember is európai színt öltött. Az új házat új mód szerint butorozták be s a divatos butorhoz nem illett többé a hosszú kaftán és szakáll. Hasonló változás történt az élet- s gondolkodás módban is. E tekintetben hát nem oly nagy a különbség Pétervár és Moskva közt.

Július 4-kén a fentebb leírt úton visszaindulék Pétervárra. Az unalomtól félvén, álmot óhajték; e kívánság ugyan nem teljesült, de a sors még sem volt mostoha irántam, társamul ismét azon férfit adván, ki Lübecktől fogva osztozott velem az orosz-honi út kellemeiben és bajaiban, s a ki, noha Moskvában nálam tovább akart időzni, szándékát megváltoztatván, velem most visszatérőben volt. Az utazás örömeinek egyike, hogy idegen földön a társadalmi formák korlátai lehullnak, az ember csak embert lát társában, s ha a lelki rokonság vonzó erejét megérzi, hozzá csatlakozik s barátjává lesz.

Társam egy legitimista francia gróf, bár a nagy századot fölötte magasztalá, Racineben a költészet ideálját látta, s Lajos Fülöpöt gyűlölte, korunk minden irányát kellően meg tudta ítélni, s tapasztalatai és ismeretei sokoldalúságánál, emberséges gondolkodás s bánásmódjánál fogva igen mulattató útitárs volt.

Szombaton értünk Pétervárra s másnap kirándultunk a szigetekre. A régi korból ránk maradt szokások közt a legszebb talán a hetedik nap ünneplése, mert e napon a nép megpihentetheti fáradt tagjait s gyakran felvidíthatja elkeseredett kedélyét. A Néva Pétervárnál több ágra szakad s szigeteket képez. Itt vannak a péterváriak nyaralói, a császárnak egy nyári palotája, s e szigetek a nép vásárnapi mulatságának színhelye. Reggeltől késő estig jönnek-mennek a csolnakok; este felé az úgynevezett szép világ is meg szokott jelenni. Mintegy 50 ezernyi embertömeg keringhetett itt e vasárnap, szépareczú hölgy mégis nagy ritkaság volt. E szigetek vegetációjá igen sovány, de minden föltételével levén, valamint a berlini ember a potzdami dombokat magas hegyeknek, úgy a pétervári e helyütt a természetet gyönyörűnek látja. Ha Párisban vagy Bécsben ily embertömegre találsz, észreveszed, hogy a pillanat élvei felejtetik veled az élet terheit, gyönyör mosolyg az arczokon s a tömegben örömjaj hat át, úgy hogy te is elfelejted búdat, látván, hogy e pillanatban oly sok boldog ember van körüléd. Itt

azonban a szláv elevenség daczára, bús csend honolt, s e csendet csak időről-időre szakítá meg egy egy danolás vagy inkább kurjongatás. A korcsmárosok t. i. néhány katonát szoktak fogadni, hogy vendégeiket danával mulattassák, s ezek szakadatlanúl bizonyos egyforma hangokat löknek ki orrukon minden módulatió nélkül. Ez a legrutabb, mit az ének nemében valaha hallottam. Csak a vad népek kiáltása hasonlít ehhez, mi előtt az ellenséget meg-rohanják. Azok számára, kiknek életfeladatuk a henyélés, a városban is vannak sétahelyek. E nyári kert a Néva partján van, kerítése hires, egy szép vasballustrade egy-egy darabból álló gránitoszlopok közt. A kert francia stylben levén alkotva, fái a sovány vegetationál fogva kétszeresen korcsok, szobrai pedig karikaturák. De még ezek a fák is adnak árnyékot. Bár Pestünknek csak ilyen kertje volna! Sok gyermek játszsza itt át boldog ártatlanság s tudatlanságban első nyarait, hol évek múlva talán majd emberi érzékekkel veszélyesb játékot űz.

Az ott mulatásra szánt néhány, még hátralevő napot az előbb felfogott benyomások felfrisítésére s igazolására használtam. De sok új dolgot is volt még alkalmam látni. A Strogonoff palotában láttam egy fürdőből kilépő Venust Raphaeltól. A formák oly szépek mint a görög művekben, de ki Raphael Madonáját ismeri, nem szeretheti Venusát; a lélekfenség, a belső szépség s a költészet, mely annak arczán

mosolyg, hiányzik ezen. A Jossukof palota az orosz főurak tékozló fényűzésének példája. Pompásan burtorzott salonok egész sora, muzeum, kis színház, sőt lovagló iskola is van e palotában. Az utóbbi teremben láttunk mintegy 100 bérruhát csupa bársonyból, ezüst paszománttal. A Romancsoff palotában van egy 30,000 kötetből álló könyvtár, s egy kis pénzgyűjtemény, több darab Grionával. Ez a hajdani orosz pénz egy darab öntött ezüst, melyből ha kisebb értékű pénzre volt szükség, kis darabokat levágtak. Ez a rubel eredete; vágni oroszul *rubat*.

Elutazásom előtt még Péterhofba menék ki. Ez vízi műveinek nagysága mellett is inkább majorsághoz mint császári palotához hasonlít, s bár I. Péter kedvencz helye volt, megvallom e nagy férfiúra oly felette sok tárgy emlékeztet Oroszországban, hogy bennem iránta minden érdek elveszett. — Miután moskvai útam alatt hirlap útján háromszor közzétettem, hogy Oroszhont elhagyom — ez rendőri szabály — július 17-én útnak indultam, örülvén, hogy Észak e földét s e nemzetét, mely nagy szerepre készül, szemügyre vehettem; de örülvén egyszersmind, hogy nem vagyok kénytelen ez országban élni.

VII.

A finn és botni öböl közt van egy ország, mely természetére s népességére nézt szomszéditól külön-

böző, s mint egy sáncz, a szláv és german elem összeütközését akadályozni fogja. Siető utazó létemre e regényes földnek is átfutám egy részét s bár sok testi fáradságomba került, mindig gyönyörrel fogok ez utazásra visszaemlékezni. Reggeli ötkor hagyám el Pétervárt, midőn még álomba volt merülve minden. Finnországban gyorskocsik még nem járván, gőzösök meg a finn partok hosszában csak 1837. tavasza óta — mi egyébiránt a Pétervárról Svédhonba utazót szép és sajátságos vidékek látásától fosztja meg — ezen utat lengyel bricskán a postával tettem meg. A postalovak ára oly csekély, mint tudtommal sehol egyebütt; két lóért 10 verstnyire csak két rubel jár. Mintegy nyolcz verstnyire a fővárostól dombok kezdenek kiemelkedni a homokos földből, mindig magasbak és magasbak, míg a finn határnál, Pétervártól 46 verstnyi távolságra, hegyekké növekednek. Már eddig is ide s tova gránit-sziklák látszanak, a vegetatio sovány, a népesség eloroszodott finn, a faluk csinosak, s az aránylag gondosabb földművelés s a péterváriak nyaralói nagy város közellétét bizonyítják. Egy csörgedező patak vörösre festett hídján áthaladván, Finnországban vagyunk. A mennyivel most a vidék elevenségből s kulturai színéből veszít, annnyival regényesebb és nagyszerűbb. Itt a gránit hazája. Pampallától Borgaig, hova harmadnap este értünk, ezen mintegy 400 verstnyi hosszú vonalon egy 6 □ öles tért se

láték gránit-szikla nélkül. Rettentő földforradalomnak kellett ez óriási sziklákat ide sujtani. Szanaszét feküsznek, s önterhök által földbe nyomva. Számtalan találtam olyat, mely ama gyakran leírt s bámult Péter-emplék piedestáljánál is nagyobb. Az említett két helység közt egy kis rét vagy szántóföld sincs, melyen a zöld vetésből néhány roppant szikla ki nem bukkana. Moh földi, nyirfák s fenyvesek árnyékolják e szikla-labyrinthe; számtalan patak csörgedez közöttük; számtalan tó ékesíti a vidéket. Alig haladhat sz öt perczig, anélkül, hogy tavakat ne látnál. Én egyetlen pontról 17-et számíték. E tavak többnyire keskeny, de mély patakok által vannak összekötve; valóságos természetes canalisatió. Esteli 9-kor értem Viborgba. Az éjszaki világnál éjjel is utazhatik itt az ember, s gyönyörködhetik a szép vidékben. Másnap délre Friedrichshamba jutánk. E csekély város Viborghoz hasonló. A vidék jelleme egész Borgaig olyan, mint föntebb leírtuk; nem így a lakosság.

Friedrichsham a finn és svéd népesség közt a határvonal. A finnek még eredeti egyszerűségökben s tudatlanságukban élnek, ily népek erényeivel s bűneivel. Termetök izmos, arcuk hosszas s általában szeplős, hajuk vereses. Vonásaik magukban véve kellemetlenek, arcuk kifejezése igen jámbor. Ruhájok fehér otthon szőtt posztóból készült kaput meg nadrág s széles karimájú kalap. A fehérszemélyek ruhája vászon. Az egész korántsem festői. A faluk

kicsinyek, távol esnek egymástól s rosszúl összerakott faházakból állanak. Templomot igen kevés helységben láthatni. A nép szükségképen takarékos, munkás, elégedett s békés lelkületű, egymás közt igen udvarias; ha két fiu találkozik, mindig kalap levéve köszönti egymást. Nyelvök kellemes hangzású. Kosink rongált állapotban lévén, gyakran kellett javítani, s ebben a finn parasztok igen ügyesek. A legszebb tájkép Friedrichsham s Lovisa közt, Padondánál van. Ez mintegy félmértföldnyi hosszúságú tó, melyet három oldalról sziklás dombok környeznek. Negyedik oldalán egy rét terül el, mellette pedig sötét fenyvesek nyujtanak árnyékot. A tó közepén van egy sziget Padonda helységgel, mely néhány svéd család lakhelye. Borgatól Aboig a vidék jobbra sik, s minden szépség nélkül való, azonban termékenyebb s népesebb az előbbinél. A svéd népesség gyűlöli az orosz, s el nem tudja felejtetni, hogy verrokonitól erőszakosan elszakasztatott. Július 13. reggeli tízkor értem Aboba, s így 68 német mértföldet 74 óra alatt tettem meg. A posták svéd módra vannak elrendezve; Abó a svéd uralom idejében Finnország fővárosa volt. E csinos kis város, szép góth templomával, az Avra partján fekszik, egy negyed órányira a tengertől. Az útlevéllal való sok vesződés után végre hajóra ülék, Svédhonba utazandó.

KÖZOKTATÁSUNK TEENDŐI.

MINISZTERI BESZÉD AZ ORSZÁGGYÜLÉSNEK 1873. FEBRUÁR 24.
TARTOTT ÜLÉSÉBEN.

A CULTUS- és közoktatási minisztérium f. évi budgetje tetemesen túlhaladja a mult. évit; azért meg fogja nekem engedni a t. ház, hogy a költségek többletét nem az egyes rovatoknál, hanem a részletes tárgyalás előtt egészben földeríthessem, s ez alkalommal elmondhassam nézeteimet közoktatásunk további fejlődése föltételeiről, mert, ha előadásomat az egyes rovatokra vonatkoztatólag apró részekre földarabolnám, könnyen kivetköztethetnék az valódi értelméből.

Igen örvendetes jelenség, hogy az ország figyelme a culturalis érdekek s különösen a tanügy felé oly mértékben fordult, mint soha azelőtt. Az ország követeli, hogy a népoktatás, a tudomány, valamint a művészet érdekében a kormány részéről több történjék, mint történt azelőtt. E követelésnek kifejezést ad a közoktatásügyi minisztérium budgetjében a költségek többlete. Igaz, hogy a követelések némelykor csak mint ködös aspiratiók mutatkoznak,

hogy nem veszik mindig számba a létező viszonyokat, a pénz- s taneszközöket, — hogy némelykor türelmetlenek vagyunk, s hónapok alatt akarjuk elérni azt, a mihez évek kellenek; hogy némely körökben előítéletekkel, indolentiával s mindenféle akadályokkal találkozunk, a melyekkel megismerkedni bőven van alkalmam. De mindamellett a mutatkozó élénk érdekelttség e téren igen örvendentes, sőt epochalis jelenség, mert tanúsítja, hogy a nagyobb közönség is érzi, hogy Magyarország fenállása a kultura kérdése. A kormánynak azonban, eltérve a közönség modorától s felfogásától, az aspiratiók világából ki kell lépnie; neki pontosan kell tudnia, hogy mit akar és mit akarhat a létező társadalmi viszonyok közt, melyeket rögtön átalakítani nem lehet.

A kormánynak a létező erőket s a létező akadályokat folyvást szemmel kell tartania, mert csak így érhet el eredményeket.

De biztosítom a tisztelt házat, hogy ily eljárás mellett évről-évre nagyobb mérvben fogunk haladhatni.

A költségek többletét akarván földeríteni, szólnom kell főleg a tanintézetekről, a melyeknek rovatában az előfordul.

Előtérben állnak az egyetemek.

Háládatlan, sőt fölösleges feladat, vitatkozni arról: nagyobb súlyt kelljen-e nálunk a népokta-

tásra, a közép- vagy a felsőbb iskolákra fektetni. Nézetem szerint ápolni kell és lehet mind a hármat egymás mellett, s kell, hogy ez az eljárás képezze a magyar közoktatás politikájának lényegét. Mert bármennyit költsünk is a népoktatásra: a népoktatás nem fogja a kellő gyümölcsöt megteremni, ha a felsőbb oktatásról gondoskodva nem lesz; valamint a felsőbb oktatásnak nem lesz sikere, ha a középtanodák nem javulnak. Ellenben a felsőbb és középoktatás sem lesz kellő hatással az ország szellemi fejlődésére, ha népünket nem neveljük, nem oktatjuk, — sőt a modern alkotmányos állam az ő széles választási jogával s bonyolódott pénzgazdaságával maga nem tarthatja magát, ha a népet politikai s gazdasági tekintetben a nevelés által magasabb nívóra nem emeljük.

E megjegyzés után visszatérve az egyetemekhez, a pesti egyetem szükséglete a folyó évben nagyobb, mint volt a múlt évben. De mivel az egyetem saját jövedelmei is növekedtek, az államkincstárból pótlendő összeg, a tavalyihoz képest csak 8401 forinttal több. A többlet főoka: a tanszékek szaporítása s felszerelése. Bármennyire szívesen viselem ugyanis az ország pénzügyeit; mégis ki kell nyilatkoztatnom, hogy ha a pesti egyetemet azon nívóra akarjuk emelni, a melyen a külföldi nagyobb egyetemek most állanak: a költségek a jövő években még növekedni fognak, mert vannak fontos tudo-

mányok, — azokon kívül, a melyekre nézve új tanszékek felállítása már az ez évi budgetben fel van véve, — a melyek számára a pesti egyetemen tanszékek még nem léteznek; és vannak tantárgyak, a melyek számára parallel tanszékek okvetetlenül szükségesek. A demonstratív tudományok pedig épen nem rendelkeznek a szükséges helyiségekkel és segédeszközökkel. Megvallom, ohajtottam a bölcseleti facultás számára még egynéhány tanszék felállítását már ez alkalommal javaslatba hozni. De midőn ez óhajtasomat a pénzügyi bizottságban szóba hoztam, kérdés intéztetett hozzám: állnak-e rendelkezésemre tekintélyes tanerők, a melyekkel a kilátásba vett tanszékeket betöltezi képes volnék? — Én e kérdésre kielégítő választ adni nem tudtam. De ezen ügy felfogásom szerint oly fontos, hogy kötelességemnek tartom azt a t. képviselőház előtt egész őszinteséggel szóba hozni, habár könnyen megtörténhetik, hogy félre fogok értetni, s szándékaikban oly irányok fognak kerestetni, melyek igazán távol vannak tőlem. Azt hiszem azonban, hogy igen közömbös lehet az országra nézve: én vagyok-e közoktatásügyi miniszter vagy más; közömbös lehet az is, hogy ha miniszter vagyok, népszerű vagyok-e vagy sem; de nem közömbös se reám nézve, se az országra nézve, hogy egy fontos kérdésben, legbensőbb meggyőződéseim szerint — nem tekintve saját személyemet — az egész igazságot kimondjam.

Mi a tudományokban más országokhoz képest elmaradtunk.

Ezt elismerni nem szégyen; és a haladás első feltétele: saját hiányaink meg- és beismerése. Úgy jártak el hazánknak reformerjei, Széchenyi István gróf, Eötvös József báró, sőt Kossuth Lajos is. De ama mostoha sors, hogy mi a tudományokban elmaradtunk, nem csak minket, hanem más nemzeteket is ért. S ha mi gyorsan akarunk előhaladni: azt kell tennünk, a mit más nemzetek tesznek s tettek; a mit Oroszország, Olaszország, sőt a Svájc is tesz, s a mit tett a múlt században maga a tudós Németország is. Az európai cultura nem egy nemzet műve, s az volt az európai cultura menete, hogy egy nemzet a másiktól tanult, s én ohajtom és hiszem, hogy mi tőlünk is fognak még más nemzetek tanulhatni. Oly tudományok s tanszékek számára tehát, a melyekre nézve mi jeles tanerőkkel nem bírunk, a külföldről kell meghívni a tanárokat.

Ismerem e tekintetben az ellenvetéseket. Mondják, hogy ez úton germanisálni fogjuk az országot. Ez igen nagy tévedés, mert ellenkezőleg, épen ez által fogjuk a germanisációnak útját állhatni. A germanisációnak nálunk három nagy tényezője van: a műveltség elégtelensége, a tudomány hiánya, s töké- és pénzszegénységünk. Minden intézkedés, a mely szellemi culturánkat s anyagi jólétünket előmozdítja: egyuttal előmozdítja a magyar elem jelentő-

ségét és súlyát. Ha mi fiatal tudósokat hívunk meg a külföldről, azok sajátjokká fogják tenni a magyar nyelvet, mert a magyar nyelvet csak úgy meg lehet tanulni, mint bármi más nyelvet, s így ők valódi nyereség lesznek a magyar culturára nézve. Látunk erre példákat a mindennapi életben. Ha pedig sikerülne, a mi iránt kételyeim vannak, egy-két idősebb tekintélyes tanárt megnyerni: méltóztassék elhinni, hogy ezek előadásai kevesebbet germanisálnának, mint azon körülmény, hogy ifjuságunk nagy része kénytelen a külföldre menni, ha tanulni akar; meggy pedig Bécsbe, Münchenbe, Zürichbe, Lipcsébe, Berlinbe s más német városokba; valamint magunk is kénytelenek vagyunk, ha tanulni akarunk, idegen művekből, főleg német művekből tanulni, mert tudományos irodalmunk szegény. Ily külföldi tanárok főleg az egyes tudományok számára fölállítandó seminariumokban vagy képezdéekben működhetnek nagy sikerrel. Méltóztatnak tudni, hogy Németországban, a tanítás és tanulás szabadságának hazájában, kezdik e szabadság fényoldalai mellett érezni annak árnyoldalait is, — s correctivumul seminariumokat állítanak az egyes tudományok számára, a melyekben a legjelesebb és legszorgalmasabb fiatal emberek a tanárokkal dolgoznak, s az illető tudományban szaktudósokká képezik magukat.

Ha már Bacon mondhatta, hogy a tudomány hatalom: mennyire nőtt azóta e hatalom!

Ily seminariumban nem tartatnak nyilvános, drámai hatásra számított előadások; ezekben tehát kivételkép bármi nyelven beszélhet a tanár. Ez volna a legbiztosabb mód, a melylyel aránylag rövid idő alatt magyar ifjakkól — mert talentum s tehetség nálunk nem hiányzik, csak alkalmat kell a kiképzésére nyújtani — jeles tudósokat, tanárokat és szakférfiakat képezhetnénk, kik egy pár év — mondjuk tíz év lejártaival — a külföldi tanárokat és szakférfiakat fölöslegessé tennék. Különösen a keleti nyelvekre nézve is kellene ily seminariumbot életbe léptetni, mi a többször javaslatba hozott keleti akadémiát is pótolhatná. Ha nem folyamodunk ily intézkedésekhez: csak lassan fogunk haladni a tudományok terén. Hasznos intézkedés: tehetséges fiatal embereknek — állami stipendiumok mellett — kiküldetése a külföldre; de az korántsem bír azon hatással, a melyet az általam ajánlott intézetek és rendszabályok szükségkép előidéznének. Midőnszerencsém lesz a tisztelt ház elé terjeszteni a törvényjavaslatot a felsőbb oktatásról, a mely már készen van: bátorkodom majd fölhívni figyelmét a seminariumbok kérdésére is. A mi a tanárok meghívását a külföldről illeti, e tekintetben a kormány nem fog semmit sem tenni, ha az országgyűlés arra föl nem hatalmazza.

Budgettárgyalás lévén, nem fölösleges megemlítenem, hogy a pesti egyetem pénzszükséglete nö-

vekedéséből nem fognak nagy terhek az államra háramlani, ha sikerül az egyetem vagyonát jobb rendbe hozni.

A közoktatás folyó évi költségeit jelentékenyen emelik a pesti egyetem számára tervezett épületek. Szabad legyen hivatkoznom azon indoklásra, melyet ezen építkezésekre nézve már én voltam szerencsés a tisztelt ház elé terjeszteni, melynek tartalmát ismételni nem volna idején. Midőn azonban a költségeknek a múlt évhez képest előállott többletét föl akarom deríteni, e tárgyról is kell szólnom.

Kétséget nem szenved, hogy a tanintézeteknél az első és döntő tényező: a tanerők; de a tanerők, mint minden szellemi erő, térben és anyagi eszközökkel érvényesítik magokat. A tanárok általában nem tarthatják előadásait a szükséges helyiségek nélkül; de különösen a vegyészek, a physiologusok, a physikusok nem dolgozhatnak a szükséges laboratoriumok és készülétek nélkül; az orvosi tudomány nem mehet előre ott, a hol nincsenek meg a kellő kórházak. Pedig igen szomorú adatok állnak rendelkezésünkre arra nézve, mennyire hiányos nálunk az orvosi és közegészségi ügy. Ez ügy pedig, tisztelt képviselőház, nagy politikai és közgazdasági horderővel bír. Az emberi élet és az emberi erő, az országra nézve a legbecsesebb tőke; mert hiszen mit ér a legjobb talaj s a termésnek minden kincse ott, a hol nincs ember és értelmiség, annak értékesítésére!

Tervezve van tehát a jogi s bölcsészeti facultás számára az egyetemi téren, a mostani régi épület mellett egy új épület építése a szerb-utcában, valamint a régi épület átalakítása; továbbá a természettudományok számára egy új épület a régi fűvészkert telkén, a hol a vegytani laboratorium áll; az orvosi facultás számára a szükséges telkek megvétele az üllői úton. Végre tervezve van az egyetemi könyvtár számára a barátok-terén s a reáliskola-utca sarkán egy új épület. Ez nem csak égető szükség, hanem becsület dolga az országra nézve, mert az egyetemi könyvtár oly botrányos állapotban van, hogy azt méltán inkább lomtárnak, mint könyvtárnak nevezhetni. A dolog pedig igen sietős, mert félni kell, hogy addig, míg az új épület be fog rendeztetni, a régi össze fog dőlni. Jellemző, hogy körülbelül negyven éve, hogy az egyetemi könyvtár építésének ügye tárgyalatik.

És itt mellékesen legyen szabad megjegyeznem, hogy korántsem mi vagyunk az elsők, a kik a reformok szükségét az oktatás terén érezzük. Mi előttünk is éltek bölcsek s koruk műveltsége színvonalán álló férfiak Magyarországon; de sajátságos végzetők az volt, hogy mindent oly sokáig tárgyaltak, hogy a cselekvényhez, tehát eredményhez soha sem jutottak. Ideje volna ezen tradícióval végkép szakítanunk. Az elősorolt épületek terveit és költségvetését részben már t. barátom, Pauler miniszter úr, részben

pedig én készítettem el. A szükséges pénzösszeg pedig nem a folyó bevételekből, hanem kölcsön útján fedezendő, a mely 30—32 év alatt törlesztetnék. Bátorkodom a tisztelt házat, a tudomány és a magyar cultura érdekében már most előre fölkérni, hogy ezen pénzösszeget a maga helyén megszavazni méltóztassék.

Igen kívánatos volna, ha a tisztelt képviselő urak megnéznék az egyetemi épületeket és intézeteket; ekkor alkalmuk volna meggyőződni arról, hogy a status quo mellett nem haladhatunk a tudományban, mert Törökországon kívül nincs ország Európában, mely e tekintetben annyira elmaradt volna, mint hazánk. Kivételt egyedül a vegytani intézet képez, a hol egy jeles tanár dolgozik a szükséges apparatussal, s a hol a siker fölötté öröndetes; mert nem hiszem, hogy volna nálunk még egy másik tudomány, melyben az ifjak annyira haladnának s oly szorgalommal és szeretettel dolgoznának, mint épen a vegytanban. S kétséget sem szenved, hogy ha mi a természettudományok más ágai, valamint az orvosi tudomány érdekében megteszszük azt, a mit boldogult Eötvös József báró a vegytan érdekében megtett: ugyanazon eredményeket fogjuk észlelhetni.

A költségkönyvnek egyik forrása a kolozsvári egyetem, mely novemberben nyitott meg, s a kezdet nehézségeit tekintve, kielégítő sikerrel működ-

dik. Tanszékei, kettő kivételével, melyekre kielégítő tanerőt nem találunk, be vannak töltve; a hallgatók száma pedig a jogi karban 174, az orvosiban 51, a bölcsészetiiben 22, a matematikai s természettudományiban 37, összesen 285. A kolozsvári egyetem összes évi szükséglete pedig 160,000 frt. Ezen investitio kamatait az ország rövid idő múlva fogja élvezni, mert e második egyetem léte, a verseny törvényei szerint, a magyar tudományt remélhetőleg jelentékenyen fogja előmozdítani. De hogy ezen eredmény elő is álljon: szükséges a kolozsvári egyetemet kellőleg fölszerelni, tudományos segédeszközökkel s gyűjteményekkel ellátni és a tanárokról is jobban gondoskodni.

Költségeinket növeli továbbá a polytechnicum is. E többletet nem szükséges indokolnom, mert valamennyien tudjuk, hogy ha vasutainkat belföldi igazgatókkal, mérnökökkel s tisztviselőkkel ellátni, ha fölvirágzó iparunk s kereskedelmünk számára szakférfiakat nevelni s magunkat a külföldről emancipálni akarjuk: műegyetemünket oly lábra kell állítanunk, a minőn az ismeretes polytechnicumok, mint a bécsi, zürichi, müncheni és stuttgárti állanak. Hiszem, hogy helyes úton vagyunk e cél felé, és hogy teljesen elérhessük: kell a polytechnicum számára illő épületet emelni, annál is inkább, mivel házber fejében úgy is 48.500 frtot fizetünk, s oly intézetet, mint a minő egy polytechnicum, kibérelt

házban berendezni és fölszerelni nem lehet. E költség legalább is oly productiv investitió, mint egy vasut, csatorna vagy vasgyár építése. De mivel mértéket kell tartani tudni a jóban is, meg kell jegyezni azok irányában, a kik egy második polytechnicum föllállítását követelik, hogy nagy hibának tartanám, ha erőnket feldarabolnók, s mielőtt a pesti polytechnicum a külföldi ilynemű intézetek színvonalát valóban elérte, már egy második polytechnikum föllállítását terveznők.

A tanárképezdéknél is mutatkozik költségtöbblet a mult évhez képest. E többletet indokolja a középoktatás fontossága, a melynek javulásához mindenekelőtt jó tanárok képezése szükséges, mert bármily tökéletes legyen a tanrendszer, sikere a tanárok minőségétől függ. Ennek folytán a költség jövőben itt is növekedni fog, mert Kolozsvártt is kell az ottani egyetem mellett tanárképezdét állítanunk. Üdvöshaladásnak fogom tekinteni, ha a Pesten létező két külön tanárképezdét, a gymnasiumi s a reáltanodai tanárképezdét összeolvasztjuk; mert a gymnasium s a reáltanoda föladata ugyanaz, csak hogy más meg más eszközökkel működnek a közös cél elérésére. Az egyik a régi nyelvek művelése, a mathematica s a természettudományok alapján, — a másik az új nyelvek és szintén a mathematica s a természettudományok segélyével készíti elő az ifjúságot a magasabb cultura és különösen az egyetemi

és műegyetemi tanulásra. Nem szükséges tehát tanárait külön képezdékben képezni.

Meg kell említenem a szebeni jogakadémiát is, melynek szükséglete különben körülbelül ugyanaz, a mi volt a mult évben, hogy alkalmam legyen azon nézetemet nyilvánítani, mely szerint a jogakadémiákat gyökeresen reformálnunk s magasabb nívóra emelnünk kell, a miről a felsőbb oktatásról beterjesztendő törvényjavaslatban szó leend; mert ép oly üdvös dolog: alapos és kiképzett juristákat nevelni az államnak, mint a milyen üdvös a zugprókátorok számát reducálni, a mi csak a jogi tudományok s különösen a jogakadémiák átalakítása által érhető el.

A művészet, valamint az ipar emelésére, igen hatályos eszköz a rajztanárképezde s a mintarajztanoda. Ez intézet, melynek szükséglete 15.000 forinttal nagyobb, mint a mult évben volt, tekintve az eredményeket, aránylag igen kedvező állapotban van.

Én meglátogattam ez intézetet s csudálkoztam, hogy csekély eszközökkel oly nagy sikert képes felmutatui. Ez esetben is látni, hogy a buzgó és jó tanárok mostoha körülmények közt is tudnak eredménynyel működni. Különösen a helyiségre nézve, melyért az állam 10.600 forintot fizet, meg kell jegyeznem, hogy az sötét és nedves és semmikép sem felel meg céljának. Czélszerűbb gazdálkodás-

nak tartanám, ez összegnek megfelelő tőkével ezen intézet számára is házat építeni.

Átmenve a középoktatásra, itt is meg kell jegyeznem, hogy a gymnasiumok kiadásai részint új iskolák fölállítására, részint a tanárok fizetésének fölemelése által a jelen évben többre mennek, mint mentek a múltban. Különösen meg kell említenem, hogy figyelemmel a nemzetiségi kérdésre, Zomborban gymnasiumot állítottunk tekintettel a szerb, Munkácson pedig algymnasiumot terveztünk, tekintettel a ruthén nemzetiségre. Nem ignorálhatom pénzügyünk állapotát, azért elfogadom e czímnél a pénzügyi bizottság törléseit azon reménységben, hogy nem sokára törvényt fogunk alkotni a középtanodákról, melynek javaslata már készen van, a mikor majd idején lesz határozni: nem szükséges-e a fővárosban, valamint az ország külön részeiben államgymnasiumokat állítani, melyek sajátos viszonyaink közt tökéletesebbek lehetnek, mint a most létező gymnasiumok, mert az államnak módjában van, mellőzve a felekezeti tekinteteket, nagyobb körben megválogatni a tanárokat. Az ily gymnasiumok mintául szolgálhatnának majd, s mindenesetre üdvös versenyt fognának előidézni.

Tetemes költségnövekedést találunk a reáltanodáknál, minthogy több reáltanoda fejlődésben van, s nehánya már ez évben nyer több évi folyamat, és azonfelül két új reáltanoda (Győrött és Nagyvára-

don) alapítása van javaslatba hozva. Ezen intézeteknek reformja is nagyon sürgetős, és pedig két szempontból; először ugyanis a reáliskolák alsóbb osztályait, az úgynevezett alreáltanodát, összetévesztik a polgári iskolával, a melynek pedig egészen más föladata van, s mely természete szerint a népnevelést fejezi be, s már az élet, nem pedig a felsőbb iskolák számára készíti elő növendékeit; másodszor pedig a főreáltanoda folyama oly rövid időre van szabva, hogy nem tárgyalhatják kellő mértékben azon tudományokat, melyek szükségesek arra, hogy az ifjuság a polytechnicum tantermeiben tanulása előkészíttessék. Kívánatos volna, hogy az utóbbi reform: a reáltanodák nyolcz évi cursusa, már az 1874-ki budgetben kifejezést nyerne.

A népoktatás ügye egész totalításában, a mint azt az 1868-iki XXXVIII. törvénycikk a kormányra bízta, a tankerületi felügyelőségek szükségletét beleértve, a közoktatásügyi miniszterium legnagyobb positiója, s a költségek többlete is, a mult évihez képest, e positiónál a legnagyobb. Indokolását találja ez a népoktatás sokféle követelményeiben. Így többek közt a tanítóképezdéknél is mutatkozik többlet, mert azok számát egy új intézettel szaporítani szándékozom, s mert a növendékek száma most nagyobb, mint volt ezelőtt. Motiválja ezt azon köz tudomású dolog, mennyire hiányoznak iskoláink számára a képzett tanítók s tanítónők. Tisztelt elő-

döm jelentése szerint e tekintetben javulás állott be, mert minden évben az állami, valamint a felekezeti képezdékből sok tanítójelölt lép ki; mindamellett azonban a képzett tanítók számának még tetemesen kell növekednie. De nem tartózkodom kimondani, hogy e téren nagyobbyszerű sikert nem merek várni, míg összes társadalmi és gazdasági viszonyaink nem fognak javulni. A tanítók rosszul fizettetnek, jövőjük mostanáig biztosítva nincsen; igaz, hogy a közoktatási miniszterium a tanítók nyugdíjazásának kérdésével foglalkozik, s én az ez ügyre vonatkozó terveket, föltéve, hogy praktikusak, szívesen elfogadom, ha máshonnan jönnek is. De a tanítók pályája még akkor is, egészben véve háládatlan, ha humanisticus érzelmek nem buzdítják őket. A hiány a tanítókbán azonban nemcsak nálunk létezik, hanem Németországban is. S ezen bajon alig lehet segíteni, hacsak Amerika példáját nem követjük, a hol az elemi tanítással főleg a nők foglalkoznak.

A népnevelési szükséglet czímén a népiskolák fentartására és segélyezésére 310.000 forinttal több van előirányozva, mint a múlt évben; azaz összesen 990.000 forint. Magyarázza e többletet a feladat nagysága és jelentősége, melyet nagyobb költség nélkül megoldani nem lehet. Ha a községeket új iskolák építésében s a létezők nagyobbitásában nem istápoljuk: lehetetlen a tanköteles gyermekek iskoláztatása, mert iskolai épületeink

nincsenek arányban a tanköteles gyermekek számával.

Tekintve pedig, hogy igen sok helység létezik, hol semmiféle iskola nincsen s nem is léteznek azon föltételek, hogy ott akár felekezeti, akár községi iskola felállíttassék; ott csak directe az állam költségén az 1868. XXXVIII. tvczikk 80. §-a értelmében lehet iskolát állítani.

Midőn a népoktatás czíménél a kormány nagyobb összeget nem hozott javaslatba, tekintettel volt nemcsak az ország pénzügyére, melyet a közoktatási miniszterium nem hagyhat ki a számításból, hanem tekintettel volt a tanítók hiányára is. Iskolák fölállítása dolgában nagy pénzerővel sem lehet rögtön haladni; itt csak fokonként lehet előre menni. E téren meg kell küzdeni sok előítélettel, sok közömbösséggel, hogy haladás mutakozzék; látni azt azon jelentésből, melyet tisztelt elődöm készített. Ha azonban gyorsabban akarunk haladni, mint eddig, kell, hogy a helyhatóságok a közoktatási minisztert nagyobb buzgósággal istápolják, mint tették azt eddig; mert a legjobb törvények, a leghelyesebb rendeletek mit sem érnek, ha a végrehajtásnál hajótörést szenvednek.

S ezzel elérkeztem a tanfelügyelők intézményéhez. Ismerem a panaszokat a tanfelügyelők ellen. Itt mindenekelőtt külön kell választani az institutiót a személyektől. Én megvallom, nem tudok kép-

zelní oly állapotot, melyben a kormány a népoktatás ügyét vezethetné vagy arra befolyást gyakorolhatna tanfelügyelők nélkül. S tudtomra mindenütt, a hol az állam a népoktatással foglalkozik, vannak a kormánynak közegeli, melyek másutt is közönségesen tanfelügyelőknek neveztetnek. Tehát nálunk nem fölöslegesekek a tanfelügyelők, sőt később, ha fináncziánk engedni fogja, számukat még szaporítani is kell. A mi a személyeket illeti, mondhatom, hogy tanfelügyelőink közt igen jeles férfiak vannak, a kik kötelességöket szakképzettséggel és helyes belátással s lelkiismeretesen teljesítik s egész odaadással és szép sikerrel működnek ; vannak köztük gyöngébbek s talán hanyagabbak is, de szándékom azok irányában egész szigorral föllépni ; ezt egynéhány esetben már tettem is. A mi az üresedésbe jött állomásokatilleti : azok betöltésénél nem fogom magamat semmiféle protectiók s melléktekintetek által vezettetni.

De alkalmam van tapasztalni, hogy nemcsak a tanfelügyelők ellen, hanem általán véve a népoktatás ellen naponta érkeznek panaszok. Ismételnem kell, a mit már egyszer mondtam : ily panaszokat orvosolni, mellözve minden más tekintetet, már saját becsületemnek is érdekében fekszik ; de ezt már azért is tenném, mert nem szeretem a zaklatásokat, melyeknek e tekintetben folyvást ki vagyok téve. Ha e panaszok és bajok okait keressük, azok, némely igen tekintélyes férfiak véleménye szerint,

társadalmi és gazdasági viszonyainkban rejlenek akként, hogy a bajokon törvény által nem fogunk segíthetni. Mások szerint e bajok oka a törvény hiányaiban keresendő, s segíteni kell s lehet is azokon, a törvény néhány szakaszának módosítása által.

Ily felfogások mellett előttem áll a kérdés; kell-e az 1868-ki XXXVIII. t.-cikket revideálni vagy sem? Minthogy én felelősségem érzetében ily fontos ügyben, mint a minő a népoktatás, tisztán individualis meggyőződéseim után nem járhatok el: elhatároztam, hogy e kérdést nem csak tanulmányozni s tanulmányoztatni fogom, hanem elő fogom azt terjeszteni a közoktatási tanácsnak is, valamint egy illetékes férfiakból álló értekezletnek; s ha beható tanulmányozás és tárgyalás után a módosítás szüksége kiderül, javaslatot fogok a tisztelt ház elé terjeszteni; ha pedig az ellenkező derülne ki: ezzel a panaszok alaptalansága constatálva volna.

A magyar határőrvidék iskolai szükségletét senki sem fogja sokallani, s mindenki egyet fog velem érteni abban, hogy ott a közoktatás ügyét erőlyesen kell előmozdítani.

A kisedelővás számára 25.000 frt van előírányozva; — ez ügynek, melynek a socialis téren sok meleg barátja van, mikénti előmozdításával a közoktatási miniszterium szintén foglalatoskodik.

A felső nép- és polgári iskolák segélyezésére 106.000 frt van a költségvetésbe fölvéve. Van az

országban 220 község, a hol a törvény az ilyen iskolák felállítását követeli, létezik pedig ilyen iskola 75. A kormány ez ügyet nem csak megindította, hanem folytonosan fejleszti és sürgeti. Hogy a haladás nem nagyobb, azt nem a kormány akarata hiányának, hanem a pénz és tanítók hiányának kell tulajdonítani; s mert oly törvény végrehajtására, mint a minő a közoktatási törvény, idő kell, ezt nem pótolhatja semmiféle erélyesség. Tekintsünk csak a francia és német népoktatás történetére! Biztosíthatom azonban a tisztelt házat, hogy a kormány a népoktatás dolgában mindent el fog követni a létező tanítók s a rendelkezésünkre álló pénzüsszegek árnyában.

A közművelődési czélokra előirányzott összeg nem tér el jelentékenyen attól, a mit a tisztelt ház a múlt évben e célra megszavazott. Sértés volna a tisztelt házra nézve, ha e czélok fontosságáról itten beszélni akarnék. E téren sok a tenni való; de itt is szemmel kell tartani az ország pénzügyi viszonyait és sokat a jövőre bízni.

Ezen, talán hosszúra is terjedt előadásom után, nem marad egyéb hátra, mint a tisztelt házat fölkérni: méltóztassék a pénzügyi bizottság jelentését a részletes vita alapjául elfogadni. De hozzá kell még adnom, hogy bármiként viselém az ország culturalis viszonyait szívemen, a jövő évi budgetet nem fogom magasabbra állítani, mint a folyó évit. — Ha

azonban komolyan akarunk haladni, 1875-ben majd ismét nagyobb áldozatokat kell hoznunk. Különösen az egyetemi s más építkezések a közelebbi 8—10 évben legalább 10,000.000 forintot fognak igényelni, mi természetesen nem a folyó bevételekből, hanem kölcsön útján lesz előállítandó.

Befejezésül azon megjegyzést kockáztatom, hogy bármennyit fog az ország a közoktatásra költeni: e költség nem fogja az ország pénzügyét derangirozni; ellenkezőleg: ez pénzügyeinket emelni fogja, s ezen szellemi investitió kamatjai fogják legbiztosabban helyre állítani az ország pénzügyét.

Előadásom főczélja volt nem kifejteni, hanem jelezni közoktatási ügyünk haladásának föltételeit; nem tudom, képes voltam-e magamat megértetni; mindenesetre kérem a t. házat, ne méltóztassék intencióimat félreérteni.

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára 3057/1952 sz.

TARTALOM.

	Lap
Tocqueville emlékezete (1862)	13
Emlékbeszéd Macaulay felett (1862)	65
Emlékbeszéd Fallmerayer Jakab Fülöp fölött (1863)	85
Emlékbeszéd Klauzál Gábor fölött (1866)	103
Latoulay emüvei (1869)	117
Pillantások az angol alkotmány kifejlésének történetére (1842)	137
Guizot beszédjei (1869)	189
Carey munkájáról	197
A társadalom tudománya és Riehl munkái (1862)	209
Első Napoleon korszaka (1869)	235
Az 1848-diki törvények közgazdasági momentumai (1867)	245
A nemzeti közgazdaságnak rendszerei (1841)	257
Utazási töredékek (1839)	283
Közoktatásunk teendői (1873)	323

